

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORTA DOĞU POLİTİKALARI ÖZELİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA
DEĞİŞİM; TURGUT ÖZAL DÖNEMİ
(1983 – 1989)

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Yasin YILDIRIM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA

İSTANBUL – 2018

TEZ TANITIM FORMU

- YAZAR ADI SOYADI** : Yasin YILDIRIM
- TEZİN DİLİ** : Türkçe
- TEZİN ADI** : Orta Doğu Politikaları Özelinde Türk Dış Politikasında Değişim;
Turgut Özal Dönemi (1983 – 1989)
- ENSTİTÜ** : İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- ANABİLİM DALI** : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
- TEZİN TÜRÜ** : Yüksek Lisans
- TEZİN TARİHİ** : 15.11.2018
- SAYFA SAYISI** : 134
- TEZ DANIŞMANI** : Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA
- DİZİN TERİMLERİ** : Dış Politika Analizi, Turgut Özal, Orta Doğu, İran, Irak, Suriye.
- TÜRKÇE ÖZET** : Dış Politika kavramı ve dış politika analizinde lider etkeni ile başlayan çalışma, Turgut Özal'ın Türk siyasetindeki yeri ile devam etmektedir. Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde, Orta Doğu ülkelerinden olan İran, Irak ve Suriye ile geliştirilen ekonomik ve siyasi ilişkilerin analizi ise çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.
- DAĞITIM LİSTESİ** : 1. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne
2. YÖK Ulusal Tez Merkezine

Yasin YILDIRIM

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORTA DOĞU POLİTİKALARI ÖZELİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA
DEĞİŞİM; TURGUT ÖZAL DÖNEMİ
(1983 – 1989)

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Yasin YILDIRIM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA

İSTANBUL – 2018

BEYAN

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka üniversitelerdeki bir tez olarak sunulmadığını beyan ederim.

Yasin YILDIRIM

... / ... / 2018

İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yasin Yıldırım'ın “**Orta Doğu Politikaları Özelinde Türk Dış Politikasında Değişim; Turgut Özal Dönemi (1983 – 1989)**” adlı tez çalışması, jürimiz tarafından SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER anabilim dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan _____
Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA
(Danışman)

Üye _____
Dr. Öğr. Üyesi Emine Akçadağ ALAGÖZ

Üye _____
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Zeynep ÖZKURT

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

... / ... / 2018

Prof. Dr. İzzet GÜMÜŞ
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu çalışmada, 1983-1989 yılları arasında Türk dış politikasında önemli bir yere sahip olan Orta Doğu politikası ele alınmıştır. Çalışmada, Türkiye'nin sınır komşuları olması dolayısıyla daha fazla etkileşimde bulunduğu Orta Doğu ülkelerinden İran, Irak ve Suriye ile geliştirilmeye başlanan ekonomik ve siyasal ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır.

Dış politika analizi düzeyleri arasında yer alan birey düzeyi analizi tercih edilmiş ve dış politika uygulamaları karar alıcılar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sırasında ise, dış politika analizi araştırma yöntemleri arasında yer alan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Ayrıca, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının tarihsel süreç içerisindeki genel seyri üzerinde durulduktan sonra 1983-1989 arasındaki yılların Turgut Özal'ın Başbakanlık dönemlerini kapsamından dolayı karar alıcı olarak Özal'ın liderlik profili analizi çıkarılmıştır. Ardından, Özal'ın Türk siyasal hayatındaki yerine değinilmiştir. Bu bağlamda devlete bakış açısı, iktisadi alanda uyguladığı reformlar ve dış politika anlayışı hakkında genel bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın ana konusunu, Özal liderliğindeki Türkiye'nin gerek ulusal gerekse uluslararası konjonktür göz önünde tutularak izlemiş olduğu İran, Irak ve Suriye politikası oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika Analizi, Turgut Özal, Orta Doğu, İran, Irak, Suriye.

SUMMARY

In the thesis, Middle East politics between 1983-1989 has been studied, which has a big importance in Turkish foreign politics. In the study, it is aimed to examine economical and political relations, that have been started to improve, with Middle East countries such as Iran, Iraq and Syria, whom are borders on Turkey and they have closer relations.

Individual level of analysis is preferred to apply among foreign policy implementations and foreign policy implementations are evaluated through the decision makers. During the evaluation, content analysis technique is used among foreign policy analysis research techniques.

Moreover, after studying general situation of Turkey on the historical frame of Middle East politics, the leader profiling analysis of Turgut Özal, as a decision maker, is studied since the years between 1983-1989 includes Özal's prime ministry period. Behind, Özal's place in Turkish political life was mentioned. So to say, it is referred to his government's point of view, the reforms on economical field implematations, and understanding of foreign policy.

The main topic of the study is framed by Turkey's national and international state of mind, under the power of Özal, along with the politics followed in Iran, Iraq and Syria.

Key Words: Foreign Policy Analysis, Turgut Özal, Middle East, Iran, Iraq, Syria.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
SUMMARY.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR LİSTESİ.....	V
TABLolar LİSTESİ.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
DIŞ POLİTİKA ANALİZİ VE LİDER FAKTÖRÜ.....	6
1.1. DIŞ POLİTİKA KAVRAMI.....	6
1.2. DIŞ POLİTİKA ANALİZİNİN GELİŞİM SÜRECİ.....	10
1.3. DIŞ POLİTİKA ANALİZİNDE DÜZEYLER.....	18
1.3.1. Sistem Düzeyi Analizi.....	18
1.3.2. Devlet Düzeyi Analizi.....	20
1.3.3. Birey Düzeyi Analizi.....	22
1.4. DIŞ POLİTİKAYI BELİRLEYEN TEMEL ETKENLER.....	23
1.4.1. Güç.....	23
1.4.2. Yönetim Şekli.....	24
1.4.3. Uluslararası Hukuk.....	25
1.4.4. Ulusal ve Dünya Kamuoyu.....	26
1.4.5. Coğrafi Etkenler.....	26
1.4.6. Ekonomik Etkenler.....	27
1.4.7. Kültürel Etkenler.....	28
1.4.8. Karar Alıcılar.....	29
1.5. KARAR ALICI OLARAK BASKIN LİDER.....	30
İKİNCİ BÖLÜM.....	35
TURGUT ÖZAL VE POLİTİK DEĞİŞİM.....	35
2.1. ÖZAL'IN LİDERLİK PROFİLİ ANALİZİ.....	35
2.2. ÖZAL'IN DEVLET ANLAYIŞI.....	43
2.3. ÖZAL'IN İKTİSADİ REFORMLARI.....	50

2.3.1. 24 Ocak 1980 Kararları.....	50
2.3.2. Başbakanlık Dönemleri.....	54
2.4. ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI.....	60
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	68
TURGUT ÖZAL'IN BAŞBAKANLIK DÖNEMLERİ İRAN, IRAK VE SURİYE POLİTİKASI (1983 – 1989).....	68
3.1. TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASINA GENEL BİR BAKIŞ.....	68
3.2. İRAN İLE İLİŞKİLER.....	78
3.3. IRAK İLE İLİŞKİLER.....	86
3.4. SURİYE İLE İLİŞKİLER.....	96
SONUÇ.....	106
KAYNAKÇA.....	112

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	:	AVRUPA BİRLİĞİ
ABD	:	AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ
AET	:	AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU
AİHM	:	AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ
ANAP	:	ANAVATAN PARTİSİ
ASALA	:	ARMENIAN SECRET ARMY FOR THE LIBERATION OF ARMENIA
BM	:	BİRLEŞMİŞ MİLLETLER
BOP	:	BÜYÜK ORTA DOĞU PROJESİ
CENTO	:	CENTRAL TREATY ORGANIZATION
DPT	:	DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI
ECO	:	ECONOMIC COOPERATION ORGANISATION
EİEİ	:	ELEKTRİK İŞLERİ ETÜT İDARESİ
GAP	:	GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
GSMH	:	GAYRI SAFİ MİLLİ HASILA
IMF	:	INTERNATIONAL MONETARY FUND
İKÖ	:	İSLAM KONFERANSI ÖRGÜTÜ
İMKB	:	İSTANBUL MENKUL KIYMETLER BORSASI
KDP	:	KURDİSTAN DEMOKRATİK PARTİSİ
KDV	:	KATMA DEĞER VERGİSİ
KİT	:	KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSLERİ
KYB	:	KURDİSTAN YURTSEVERLER BİRLİĞİ
MGK	:	MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ
M.Ö.	:	MİLATTAN ÖNCE
MSP	:	MİLLİ SELAMET PARTİSİ
NATO	:	NORH ATLANTIC TREATY ORGANIZATION
ODTÜ	:	ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
OECD	:	ORGANISATION FOR ECONOMIC COOPERATION AND DEVELOPMENT
PKK	:	PARTİYA KARKEREN KURDİSTAN
RCD	:	REGIONAL COOPERATION FOR DEVELOPMENT
SSCB	:	SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ
TBMM	:	TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ
TCK	:	TÜRK CEZA KANUNU

TABLolar LİSTESİ

Tablo – 1	:	Turgut Özal'ın Kişilik Değişkeni Değerleri.....	41
Tablo – 2	:	1981 – 1994 Yılları Arası Büyüme Oranları.....	56
Tablo – 3	:	Toplam İhracat, Toplam İthalat ve İthalatın İhracatı Karşılama Oranları.....	57
Tablo – 4	:	1983 – 1989 Yılları Arası Enflasyon Oranları.....	57
Tablo – 5	:	1983 – 1989 Yılları Arası Dolaylı Vergiler, Dolaysız Vergiler ve Oranları.....	58
Tablo – 6	:	1983 – 1989 Yılları Arası Türkiye – İran İhracat ve İthalat Rakamları.....	84
Tablo – 7	:	1983 – 1989 Yılları Arası Türkiye – Irak İhracat ve İthalat Rakamları.....	90

ÖNSÖZ

Bu tezin hazırlanması, düzenlenmesi ve sonlanması aşamalarında engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım danışmanım Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA'ya, eğitim hayatım boyunca maddi, manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve yoğun çalışmalarım sırasında sabır göstererek her zaman yanımda olan eşime teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Yasin YILDIRIM
İstanbul, 2018

GİRİŞ

Uluslararası ilişkiler uzun bir süre, realizmin devlet merkezli dış politika anlayışı üzerinden ele alınmıştır. Zira realistler, anarşist yapısı sebebiyle devletin üstünde hiçbir otoritenin bulunmadığı görüşünü benimsemiştir. Bu nedenle karar alma birimini rasyonel aktörler olarak değerlendiren realistler, İki Dünya Savaşı'nı ve savaşlardan sonra hüküm sürmeye başlayan kaos ve kargaşa dönemini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bu durum ise, ilk çalışmaları 1950'li yıllarda başlayan dış politika analizinin gelişmesini sağlamıştır.

Genel olarak dış politika analizi ulusal ve uluslararası etkilerin yanında, realistlerin ihmal ettiği içsel unsurların incelenmesini amaçlamıştır. İçsel unsurların incelenmesi, dış politikayı belirleyen ve uygulayan karar alıcıların etkisinin açığa çıkmasına yol açmıştır. Karar alıcıların ideolojilerinin, değerlerinin, kişilik yapılarının ve bilişsel süreçlerinin analizinin ise devletlerin dış politikalarının anlaşılmasında önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu nedenle bu çalışma, dış politika davranışlarının devletler ya da uluslararası ortam dışında, dış politikayı esasında bireylerin oluşturduğunu ve bireylerin kararlarının, seçimlerinin tarihe ve olaylara yön verdiğini savunan birey düzeyi analizi üzerinden ele alınmıştır.

Çalışmada, devletlerin dış politikalarının belirlenmesinin ve uygulanmasının karar alıcıların yönlendirmesiyle olduğu varsayımından hareketle, karar alıcı bir birim olan "lider" incelenmiştir. Zira, devletlerin dış politika kararları oluşturulurken liderlerin algılamalarının, dış politika anlayışlarının ve kendi dünya görüşlerinin de uygulanacak kararları büyük oranda etkilediği söylenebilir.

Ayrıca bu çalışmada, dış politika analizi araştırma yöntemleri arasında yer alan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Arşiv ya da güncel kayıtlar içerisinde yer alan basın toplantıları, günlükler, resmi ve resmi olmayan konuşmalar ile liderlerin verdiği röportajların sistematik olarak çalışılmasıyla siyasi liderlerin kişilik özelliklerinin, psikolojik ve sosyal çevrelerinin anlaşılmasında kullanılan içerik analizi yöntemi, liderlerin eğilimlerini açıklamaya ve siyasi stratejileri hakkında tahminlerde bulunmaya odaklanmasından dolayı tercih edilmiştir.

İlk bölümde, dış politika kavramının tanımlaması yapıldıktan sonra iç politikanın dış politikayı da şekillendirdiği görüşü üzerinde durulacaktır. Ardından dış politika

analizi yaklaşımının ortaya çıkmasındaki gerekçeler irdelenecek ve tarihsel süreç içerisindeki gelişimi hakkında bilgi verilecektir. Bu bağlamda, dış politika analizinin özünü oluşturan “gruplar ve karar alma süreçleri”, “karşılaştırmalı dış politika” ve “karar alıcının psikolojik ve sosyal çevresi” çalışmaları temelinde geliştirilen “klasik dış politika analizi”, “ikinci nesil dış politika analizi”, “üçüncü nesil dış politika analizi” ve “yeni nesil dış politika analizi” evrelerinden söz edilecektir.

Çalışmanın hangi önermeler altında yapıldığını ve analizin konu içerisinde nereye yerleştirildiğini belirtmesinden dolayı kullanılan sistem, devlet ve birey düzeyi analizleri ayrı kısımlar halinde değerlendirilecektir.

Devletlerin ulusal çıkarlarını korumak amacıyla dış politikalarının belirlenmesinde etkili olan faktörlerden güç unsuru, yönetim şekli, uluslararası hukuk, ulusal ve dünya kamuoyu, coğrafi etkenler, ekonomik etkenler, kültürel etkenler ve karar alıcıların önemleri izah edilmeye çalışılacaktır.

Son olarak, demokrasi ile yönetilen ülkelerde her ne kadar bazı istisnalarla karşılaşılsa da karar alıcı birim olarak liderler, gruplar veya koalisyonlara işaret edilmesi gerekçesiyle ve çalışmanın birey düzeyi üzerinden ele alınması dolayısıyla liderler, “Karar Alıcı Olarak Baskın Lider” kısmında ayrıca incelenecektir. Baskın liderin kendi içerisinde liderlik tipinin saptanabilmesi için ise, engellerle başa çıkma kapasitesinin, bilgiye açıklığının ve motivasyonunun belirlenmesiyle oluşturulan liderlik profili analizine ve bu analizin değişkenlerine değinilecektir.

Türkiye'nin yakın tarihi göz önünde bulundurulduğunda gerek iç politikada gerekse dış politikada Turgut Özal'ın dikkat çekici liderler arasında yer aldığı görülmüştür. Özal, 24 Ocak 1980 Kararları'nın uygulayıcısı olarak Türkiye'nin ekonomik yapısıyla birlikte dış politikasında da değişimi ve dönüşümü başlatan bir lider olmuştur. Türkiye'nin geleneksel ithal ikame stratejisini terk ederek serbest piyasa ekonomisine geçmesi ve dış politikaya ekonomi odaklı bakması bu çalışmanın hazırlanmasında etkili olmuştur.

Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde Türkiye, devlet ve toplum ilişkilerinde, kalkınma politikalarında, toplumsal yapıda, zihniyet dünyasında, uluslararası ilişkilerde köklü değişimler yaşamıştır. Bu çalışma, Özal'ın düşünce yapısının ve uyguladığı politikaların bir değerlendirmesini sunmayı ve Özal liderliğindeki Türkiye'nin geçirmiş olduğu değişimi açıklamayı amaçlamıştır.

Ayrıca bu çalışmada, Özal'ın Başbakanlık dönemlerindeki değişimlerin Türk devlet geleneği ve siyaset anlayışı üzerindeki yansımaları incelenmiştir. Özal'ın, geleneksel devlet anlayışına karşı bireyi ön planda tutmaya çalışması, devleti küçülterek özel sektörü geliştirmeye gayret etmesi, bürokrasiyi tasfiye etme hamleleri, menfaat odaklı yerel yönetim anlayışı ve Başkanlık sistemi özlemi de çalışmanın hazırlanmasında rol oynamıştır.

Özal'ın PKK terör örgütünün gelişmesine neden olan pasif tutumunun gerek ulusal gerekse uluslararası alanda Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tartışmaya açtığı görülmüştür. Bu nedenle, Özal liderliğindeki Türkiye'nin bölücü terör karşısında geliştirdiği sınırlı önlemler, stratejiler ve uygulamalar üzerinde ayrıca durulmuştur.

12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri darbe neticesinde tutuklanan liderlerin siyasi arenada yarattığı boşluğu Anavatan Partisi'ni kurarak doldurmaya çalışan Özal, kısa sürede Başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Özal, ulusal güvenlik ve dış politika uygulamalarını askeri yönetimin belirlemesinden dolayı ilk Başbakanlık döneminde daha çok iç politikayla ve ekonomiyi düzeltmeye çalışmakla yetinmek zorunda kalmıştır. İkinci Başbakanlık dönemi ise, yine kısmen askeri vesayetinin altında gerçekleştiyse de kişisel özelliklerini bu dönemde daha fazla ön plana çıkarmıştır.

Bu nedenle ikinci bölümde, çalışmanın ana aktörü olan Özal'ın kısa özgeçmişine ve bazı araştırmacıların Özal'ı farklı liderlik tipi üzerinden konu alan çalışmalarına yer verilecektir. Ayrıca, Özal'ın kişilik değişkeni değerleri göz önünde tutularak çıkarılan liderlik profili analizi yorumlanacaktır.

Özal'ın anti devletçi, birey merkezli bir devlet anlayışı benimsemesinin nedenleri aktararak, demokratikleşmeye ve modernleşmeye olumsuz etkileri vurgulanacaktır. Bürokrasi karşıtlığının iç ve dış politika uygulamalarında yarattığı kargaşadan söz edilecektir. Daha sonra, parlamenter sisteme karşın savunduğu başkanlık sistemi ile eyalet sistemine bakış açısı hakkında bilgi verilecektir.

Özal'ın iktisadi reformları, 24 Ocak Kararları ve Başbakanlık dönemleri olarak iki kısımda incelenecektir. 24 Ocak Kararlarının neler olduğu, bu kararları almaya zorlayan sebeplerin içeriği, hangi şartlarda uygulamaya konulduğu ve sonuçları izah edilmeye çalışılacaktır. Başbakanlık dönemleri kısmında ise, vadettiği ve gerçekleştirdiği ekonomik politikalar anlatılacaktır.

Son olarak, Özal'ın Başbakanlık dönemlerindeki dış politika anlayışını şekillendiren parametreler konu edilecektir. Dış politikanın içine kapanık yapısına karşın geliştirdiği ekonomik ağırlıklı, alternatifler sunan, çok boyutlu politikalarının neler olduğu ve Türk dış politikasını nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır.

Özal'ın dış politikasının Orta Doğu'daki değişimini ve dönüşümünü jeopolitik, stratejik ve ekonomik fırsatlara bağlı olarak değerlendirmenin yanı sıra bölgeye yönelik tarihi, kültürel ve dini yakınlık algılamasında aramak isabetli olacaktır. Yani Osmanlı geçmişi, İslami kültür ve ortak değerler Özal'ın Batı yanında bu coğrafyaya da yönünü dönmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Orta Doğu'nun, Batı'nın gelişmiş sanayisi için zengin hammadde yataklarına sahip olması ve mallarını satabileceği iyi bir pazar durumunda bulunması da Batı'nın Orta Doğu'ya ilgisini artırmıştır. Bu nedenlerden dolayı Batılı ülkeler, kendileri için önemli gördükleri bu bölgeyi daima kontrol altında tutmak istemiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, Orta Doğu bölgesine yönelik geliştirilen bazı projelere kısaca değinilme ihtiyacı doğmuştur.

Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde Orta Doğu ülkelerinden olan İran, Irak ve Suriye ile geliştirdiği siyasi ve ekonomik ilişkilerin analizi bu çalışmanın ana amacını oluşturmuştur. Çalışmanın İran, Irak ve Suriye ile sınırlandırılmasında, Türkiye ile olan ortak tarihi geçmişleri, sosyokültürel bağları, akrabalık ilişkileri, aynı dini inanişaya sahip olmaları ve sınır komşuluklarının bulunması belirleyici olmuştur.

Özal'ın 1983-1989 yılları arasındaki Başbakanlık dönemlerinde Türkiye'nin Orta Doğu politikasını belirleyen uluslararası gelişmeler arasında 1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam Devrimi'nin etkileri, 1980-1988 yılları arasında geçen İran-İrak Savaşı, 1984 yılında başlayan PKK'nın silahlı saldırıları ile uzun yıllardır Irak ve Suriye arasında yaşanan su sorunu gösterilebilir.

Üçüncü bölümde, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması aşamasından başlanarak özeti çıkarılacaktır. Ayrıca, ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerin Orta Doğu bölgesi sınırları dahilinde uygulamaya çalıştıkları bazı projeler ele alınacak ve bu projeler doğrultusunda gerçekleştirilen faaliyetler hakkında varsayımlarda bulunulacaktır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Türkiye'nin 1983-1989 yılları arasında geliştirdiği İran ile ilişkiler, Irak ile ilişkiler ve Suriye ile ilişkiler ise ayrı kısımlarla analiz

edilmeye çalışılacaktır. Bu analiz sırasında ise, ön bilgi olması amacıyla belirtilen ülkelerin siyasi tarihlerine kısaca değinilecektir.

İran ile ilişkiler kısmında, İran İslam Devrimi'nin Türkiye açısından ortaya çıkardığı ideolojik sorunlar ve çözüm arayışları, İran-Irak Savaşı'nın Türk ekonomisine etkileri ve Özal'ın uygulamaları analiz edilecektir. Ayrıca, Özal'ın İran ziyareti izlenimleri ve yaptığı anlaşmalar, İran'ın PKK terör örgütüne yönelik tutumu ve bu tutumun Türkiye-İran ilişkilerini nasıl şekillendirdiği konuları üzerinde durulacaktır.

Irak ile ilişkiler kısmında, İran-Irak Savaşı sebebiyle geliştirilmeye çalışılan ekonomik ilişkiler ve Özal'ın Irak ile yaptığı anlaşmalar incelenecektir. Savaşın bitmesiyle ilişkilerin gerilemeye başlamasının nedenleri ve PKK terör örgütünün etkisi ele alınacaktır. Bunun yanında, Halepçe'de yaşanan olaylara karşı Özal'ın politikası ve Türkiye'yi yakından ilgilendiren Irak Türklerinin durumundan söz edilecektir.

Suriye ile ilişkiler kısmında ise, ağırlıklı olarak Türkiye-Irak-Suriye arasında yaşanan su sorununun nedenleri ve bu üç ülke arasında kurulan Ortak Teknik Komite sayesinde karşılıklı çözüm arayışları açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Özal'ın çözüm önerileri izah edilecektir. Ayrıca, Suriye'nin su sorununa karşılık PKK terör örgütünü koz olarak kullanması ve Türkiye aleyhine politikaları karşısında Özal'ın tutumu değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ POLİTİKA ANALİZİ VE LİDER FAKTÖRÜ

1.1. DIŞ POLİTİKA KAVRAMI

İmparatorluk dönemlerinde ülkelerin dış politikaları, hükümdarlar ile birlikte sadece üst düzeyde sorumlu olan çok az sayıdaki kişi tarafından belirlenmiştir. Bu durumun sebeplerinden belki de en önemlisi, hükümdarların veya ülke yönetiminde sorumlu olan kişilerin dış politikayı kutsal bir unsur olarak görmeleri ve tekelinde bulundurmak istemeleri olmuştur.¹

Fransız İhtilali sonucu imparatorlukların yıkılmasıyla etkin bir şekilde ortaya çıkan ulus devletlerin, yönetim anlayışı olarak kendilerine demokrasiyi seçmeleriyle beraber dış politika kavramı da önemini hissettirmeye başlamıştır. Buna rağmen gerekliliği, demokrasinin yoğun olduğu ülkelerde bile en az tartışılan hususlar arasında yer almıştır.

Dış politika kavramı üzerinde ilmi olarak düşünölmeye ve çalışılmaya ancak 1. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinin anlaşılması ile başlanılmıştır. Ne var ki bu çalışmalar, şiddeti ilkinden daha fazla olan 2. Dünya Savaşı'nın çıkmasını engelleyememiştir. Uluslararası ilişkiler disiplini bu dönemden sonra hızlı ve zaruri bir gelişim göstermek zorunda kalmıştır. Uluslararası ilişkiler disipliniyle uğraşan akademisyenler ya daha çok güç dengesini odak noktasına oturtan geleneksel yaklaşımla ya da sosyal bilimlerin yeni yöntem ve tekniklerini kullanan modern yaklaşımla dış politika konusu üzerinde titizlikle durmaya başlamıştır.²

Yıllardır sürdürölen araştırmalar ve tartışmalardan sonra bile gerek dış politika kavramı üzerinde gerekse içeriğinde yer alan birçok temel konu üzerinde mutlak bir fikir birliği sağlanamamıştır. Zira, araştırma konuları ne kadar dar ya da geniş olursa olsun uluslararası ilişkiler disipliniyle uğraşan akademisyenler, ilgilendikleri konulara hep belirli bakış açılarıyla yaklaşmıştır.³

¹ Ömer Kürkçüoğlu, "Dış Politika Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1980, Cilt:35, Sayı:1, 309-335, s. 309.

² Kürkçüoğlu, a.g.m., s. 310.

³ Mustafa Aydın, "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1996, Cilt:51, Sayı:1, 71-114, s. 75.

Christopher Hill'e göre dış politika, uluslararası ilişkilerde bağımsız aktörlerce sürdürülen dış ilişkilerin bütünüdür.⁴ Burada ifade edilen bağımsız aktör terimi ile devletlerin dışında AB, NATO, IMF gibi uluslararası kuruluşlar da dikkate alınabilir.

M. Fatih Tayfur ise dış politikayı, ülke sınırları dışında uygulanmak üzere projelendirilmiş politikalar olarak tanımlamaktadır.⁵ Bu haliyle, başka bir ülkenin yapmış olduğu girişimlerin ve sergilediği tutumların da dış politikayı biçimlendirebildiği söylenebilir.

Ömer Kürkçüoğlu, bir devletin diğer bir devlete veya birden çok devlete karşı izlediği politikayı ya da daha kapsayıcı anlamıyla, uluslararası alana karşı izlediği politikayı dış politika olarak ifade etmektedir.⁶ Bu ifadeye göre, genellikle bir devletin uyguladığı politikaların tamamı anlaşılrsa da bazen tek bir durum veya tek bir hedefe ulaşmak için uygulanan stratejiler anlamı da çıkarılabilir.

Mark Webber ve Michael Smith'in yaklaşımlarıyla dış politika, devletlerin veya devletleri temsil etme yetkisini ellerinde bulunduran hükümetlerin aldığı kararlar, uyguladığı eylemler ve oluşturduğu değerlerdir.⁷ O halde, dış politika uygulayıcıları olarak devletlerin ön planda tutulduğu ve ardından hükümetlere dikkat çekilerek daha dar bir çerçeveye yerleştirildiği anlaşılabilir.

K. Jaakko Holsti ise, bir devletin ihtiyaçları, istekleri ve kapasitesi dahilinde önceden belirlemiş olduğu hedefleri gerçekleştirmek adına dış çevreye yönelik uyguladığı eylemler ve bu eylemlerin formüle edildiği koşullar olarak açıklamaktadır.⁸

Cihan Daban'ın tanımında dış politika, bir devletin ulusal çıkarlarını korumaya dayalı hedeflerine ulaşmak maksadıyla farklı devletlerle siyasi, ekonomik, kültürel, askeri, hukuki gibi alanlarda geliştirdiği karşılıklı ilişkilerdir.⁹ Daban, dış politikayı

---

⁴ Christopher Hill, *The Changing Politics of Foreign Policy*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, p. 3.

⁵ M. Fatih Tayfur, "Dış Politika", Atilla Eralp (ed.), *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, 73-105, s. 74.

⁶ Kürkçüoğlu, a.g.m., s. 311.

⁷ Mark Webber and Michael Smith, "Problems and Issues in Foreign Policy Analysis", Mark Webber and Michael Smith (eds.), *Foreign Policy in a Transformed World*, Prentice Hall, London, 2002, p. 9.

⁸ K. Jaakko Holsti, *International Politics: A Framework for Analysis*, Prentice Hall International Editions, New Jersey, 2008, p. 9.

⁹ Cihan Daban, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt:17, Sayı:33, 77-96, s. 79.

devletlerin sınırları dışında sürdürdüğü bir siyaset olarak ve uluslararası politikanın istikameti doğrultusunda da önemli bir etken olarak görmektedir.¹⁰

Faruk Sönmezoğlu ve Ö. Eler Bayır'ın bakış açılarıyla dış politika, uluslararası ilişkiler alanında özellikle bağımsız devletlerin ve özerk aktörlerin “dış” ile devam ettirdikleri resmi ilişkiler olarak belirtilmektedir.¹¹ Hill, dış politika yapıcılarının tümünü “bağımsız aktörler” terimi ile topyekûn bir şekilde tanımlarken Sönmezoğlu ve Bayır, devlet harici dış politika yapıcılarının tümünü “özerk aktörler” terimi ile tanımlamaktadır.

Görüldüğü üzere, uluslararası ilişkiler disiplininin alt dallarından biri olan dış politika, tanımlanması aşamasında, bu alanda uğraşan akademisyenlerce kavramsal olarak dahi zihinlerde ortak bir zemine oturtulamamıştır. Akademisyenlerin farklı bakış açılarına sahip olmaları bu durumun nedenleri arasında yer almaktadır.

Dış politika, küresel bir kavram olmasından dolayı tanımlanmasını zorlaştıracak birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler arasında devlet dışı aktörlerin devletin hakimiyet alanına müdahalede bulunarak tehdit oluşturması, devletlerarası bağımlılığın artması sonucu iç ve dış politikaların giderek karmaşıklaşması, yüksek veya düşük seviyede öneme sahip konular arasındaki ayrımın belirsizleşmesi sonucunda dış politika içeriğinin derinleşmesi gibi hususlar yer alabilir.

En genel ifadeyle dış politika, çıkarların korunması adına yürütülen ilişkiler olarak tanımlanabilir. Dış politikaya dair aktör, amaç, yöntem ve eylemler ise dış politika tanımlamalarının temelini oluşturan unsurlar olarak düşünülebilir.

Devletlerin baş aktör olarak ele alınması kaydıyla detaylı bir tanım yapılmak istenirse, ülke sınırları dışında bir veya birden çok devlete karşı yahut uluslararası alanlara, kuruluşlara karşı devletlerin ya da devletleri temsil etme yetkisini ellerinde bulunduran hükümetlerin kapasiteleri, ihtiyaçları ve istekleri dâhilinde ulusal çıkarlarını korumaya dayalı hedeflerine ulaşmak maksadıyla siyasi, ekonomik, kültürel, askeri, hukuki gibi konularda geliştirdiği stratejiler, sürdürdüğü ilişkiler ve gerçekleştirdiği faaliyetler bütünüdür denilebilir.

---

¹⁰ Daban, a.g.m. s. 80.

¹¹ Faruk Sönmezoğlu ve Ö. Eler Bayır, “Dış Politika Analizinde Temel Öğeler”, Faruk Sönmezoğlu ve Ö. Eler Bayır (ed.), **Dış Politika Karşılaştırmalı Bir Bakış**, Der Yayınları, İstanbul, 2014, 5-44, s. 5.

Bu tanım, dış politikanın ne kadar karmaşık bir yapı ve çok yönlü bir etkileşim arz ettiği hususunu gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla dış politika kavramının hangi tür yaklaşımlarla ifade edilmeye çalışılırsa çalışılsın her kesimin üzerinde mutabık kalacağı bir tanımı olamayacağını eklemekte fayda vardır. Yine de bu şekilde detaylı bir tanımlama yapılması dış politika kavramını, kapsamını ve niteliğini açıklayıcı olarak belirtmesi bakımından yararlı olabilir.

Yapılan tanımlamaya göre dış politikanın kaynağı, iç politikadaki fikri tartışmalar sonucu alınan kararların uzantısı olarak görülebilir. Zira, iç politikada atılacak adımlar dış politikada belirleyici rol oynamaktadır.

Ali Balcı, iç politikanın dış politikadan bağımsız olmadığı, dış politikanın da esasında iç politikadan kaynaklandığı argümanından yola çıkıp, iktidar ilişkilerinde devreye sokulan bir strateji olduğunu ileri sürerek dış politikanın iki boyutu bulunduğunu belirtmektedir. İlk boyutuyla devletler bağlamında iktidar ilişkilerinin oluşmasında bir strateji işlevi görürken, ikinci boyutuyla devletin kendi içindeki iktidar ilişkilerinin şekillenmesinde etkin bir rol üstlendiğine dikkat çekmektedir.¹²

M. Kemal Atatürk, dış politikanın en çok ilgili bulunduğu ve dayandığı temel nokta olarak devletin iç kuruluşlarına işaret ederek, dış politikanın iç kuruluşlarla ve iç siyasetle uyumluluk göstermesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹³ Buna göre, iç politikada hemfikir olunarak belirlenecek kararlar sonrası oluşturulacak bir dış politika başarılı sonuçların alınmasına katkı sağlayabilir. Aksi durumda, iç politikanın düşünce ve taleplerine dikkat edilmeden, iç kuruluşların görüşleri alınmadan oluşturulacak bir dış politika ise genellikle başarısızlıkla sonuçlanabilir, içte de kaos ve kargaşaya sebep olabilir.

Dış politika hangi gerekçelere dayandırılarak uygulanırsa uygulansın, devletin ana unsuru olan milletin tamamını kapsayan bir etkileşim oluşturmaktadır. Buna paralel olarak demokrasilerin varlığı, yokluğu veya uygulanma derecesi oluşturulan dış politikanın menfi mi yoksa müspet mi sonuçlar doğuracağı hakkında ip uçları verebilir.

---

¹² Ali Balcı, "1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği", Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil (ed.), *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul, 2010, 87-99, s. 89.

¹³ M. Kemal Atatürk, *Söylev Cilt: I-II*, Çev. H. Veldet Velidedeoğlu, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2005, s. 228-229.

1.2. DIŞ POLİTİKA ANALİZİNİN GELİŞİM SÜRECİ

Uluslararası ilişkiler disiplininin alt dallarından birini oluşturan dış politika analizi temelinde, realizmin devlet merkezli dış politika anlayışına bir tepki olarak doğmuştur. Realizmin tarihsel kökenlerini, en büyük siyasal amacın bir devlet yaratmak ve onu idame ettirmek olduğunu savunan Niccolo Machiavelli'ye¹⁴ hatta M.Ö. 4. Yüzyılda eski Yunanda Peleponnes Savaşları hakkında yazan Thucydides'e¹⁵ kadar dayandırmak mümkündür.

1648 yılında imzalanan Vestfalya Anlaşmaları ile son bulan Otuz Yıl Savaşları'nın ardından ortaya çıkan devletçilik anlayışı, egemenlik kavramının öneminin artmasını sağlamıştır.¹⁶ Daha sonraları devletin nihai amacını bireysel güvenliği sağlamakla özdeşleştiren Thomas Hobbes¹⁷, devlet karşısında bireyin hak ve özgürlüklerini ön plana çıkararak liberal güvenlik anlayışını kurgulayan John Locke¹⁸, "sonsuz barış" fikrinin gerçekleşebilmesi için her devletin esas teşkilatının cumhuriyetçi olması gerektiğini vurgulayan Immanuel Kant¹⁹ ve daha birçok düşünür disiplinin ana hatlarını oluşturmuştur. Aynı zamanda, bu düşünürlerin daha çok iç politika konularıyla ilgilenmiş olmaları, uluslararası politika üzerindeki çalışmalara gerektiği önemi vermemelerine ve oldukça kısıtlı katkılarda bulunmalarına sebebiyet vermiştir.

İki Dünya Savaşı'nın ve savaşlardan sonra hüküm sürmeye başlayan politik kaos ve kargaşa döneminin sorumluları olarak idealistleri işaret eden E. Hallett Carr, arzuları gerçeklerle karıştırdıkları iddiasıyla idealizmi şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.²⁰ Bununla birlikte, uluslararası politikanın temel kanunlarını anlaması ve açıklaması gerektiğini ileri sürerek normatif ve hukuksal analizi de disiplinin etrafına yerleştirmiştir.²¹ Önceki realistlerin tersine Hans Morgenthau ise, amaçtan ziyade ulusal çıkarların korunması için araç olarak tanımladığı gücü, milli politikayı uygulayabilme kapasitesi ile ilişkilendirerek incelemiştir. Ayrıca, güç bileşenlerinin

¹⁴ Kenneth Waltz ve George H. Quester, *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*, Çev. Ersin Onulduran, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 39.

¹⁵ Aydın, a.g.m., s. 86.

¹⁶ Michael G. Roskin ve Nicholas O. Berry, *Uluslararası İlişkiler: U'ın Yeni Dünyası*, Çev. Özlem Şimşek, Adres Yayınları, Ankara, 2014, s. 50.

¹⁷ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 127.

¹⁸ Bilgehan Emeklier, "Thomas Hobbes ve John Locke'un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2011, Cilt:7, Sayı:13, 99-123, s. 101-102.

¹⁹ Immanuel Kant, *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*, Çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1960, s. 18.

²⁰ Aydın, a.g.m., s. 92.

²¹ Aydın, a.g.m., s. 94.

somut unsurların yanında lider odaklı ve psikolojik soyut unsurlardan oluştuğunu da ortaya koymuştur.²² Ulusal çıkar kavramını yeterince tarafsız ve akılcı olarak gören Morgenthau, akıllı devlet adamlarının, milletlerinin güçlerini korumak için yapılması lazım olan şeyleri bileceklerini ve dış gözlemcilerin de bunların neden yapıldıklarını rahatlıkla anlayabileceklerini iddia etmiştir.²³ Yani Morgenthau dış politikayı ulusal çıkarla özdeşleştirerek, devletlerin dış politikalarının asıl hedefinin varlıklarını sürdürmek istemeleri olduğuna ve güç mücadelesinde insan davranışlarının önemine vurgu yapmıştır.

Uluslararası ilişkiler disiplini, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra köklü bir değişim ve gelişimle birlikte konuya, metoda ve amaca sahip kendine özgü bir disiplin halini almaya başlamıştır.²⁴ Dış politika analizi üzerindeki ilk kapsamlı çalışmalara ise 1950'li yıllarda başlandığı söylenebilir. Bu çalışmalar ve yaklaşımlar incelendiğinde, uluslararası ilişkiler disiplininin dayandığı ampirik zemine en uygun kavramsal bağlantı olabileceğini ortaya koyduğu ifade edilebilir. Aynı zamanda, bu döneme kadar birçok kuram, düşünce okulu ve ampirik çalışma yapan araştırmacıların, bireysel aktörlerin özelliklerinin karar alma süreçlerini normal bir sonuç olarak görmelerine rağmen bu konunun üzerinde gerektiği kadar durmadığı varsayımında da bulunulabilir.

Sosyal gerçeklik düzeyinde dış politikanın nasıl işlediğinin anlaşılabilmesi, faaliyet halindeki insanların davranışları sonucu ortaya çıkan olayların incelenmesi ile mümkün olmuştur. Bu noktanın açığa çıkması, birey odaklı gözlem metotlarını ve ampirik yaklaşımları ön plana çıkarmıştır.²⁵

Ayrıca, araştırma metotlarının dışında araştırma konularında da önemli değişimler gözlemlenmiştir. Odak noktasının devletten siyasal iktidar kavramına yoğunlaşmasıyla beraber siyasal faaliyetlerin resmi ve şekli dış görünüşü yerine, özü ve iç dinamiği araştırma konusu olmaya başlamıştır. Araştırmalar, siyasal kararların kimlerce ve nasıl alındığı, oluşum süreçleri, sosyal grupların rolleri, siyasal katılma, sosyal yapı ve iktidar ilişkisi, siyasal değişim ve gelişim gibi sorunları başlıca alt konular olarak ortaya çıkarmıştır.²⁶

---

²² Sertif Demir ve A. Bilgin Varlık, "Realist ve Liberal Teorilerde Güç Anlayışı", Hasret Çomak ve Caner Sancaktar (ed.), **Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar**, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2013, 67-85, s. 73.

²³ Roskin ve Berry, a.g.e., s. 51.

²⁴ Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 25.

²⁵ Kapani, a.g.e., s. 27.

²⁶ Kapani, a.g.e., s. 30.

Genel olarak dış politika analizinin gelişim süreci; ilk çalışmaları 1954 yılında yapılmaya başlanan “klasik dış politika analizi”, 1974 ve 1993 yılları arasında geliştirilen “ikinci nesil dış politika analizi”²⁷, Soğuk Savaş sonrası dönemi kapsayan “üçüncü nesil dış politika analizi” ve 11 Eylül İkiz Kule saldırılarından günümüze değin üzerinde çalışılan “yeni nesil dış politika analizi” olarak dört ana başlık altında ele alınabilir.

Richard C. Snyder, H. W. Bruck ve Burton Sapin ilk defa, devlet altı analiz seviyesinin kullanılmasını savunarak dış politikanın karar alma sürecine odaklanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Snyder ve ekibinin ortaya koyduğu bu sav, süreci ön planda tutarak dış politikayla ilgili kararların ne şekilde alındığının üzerinde durmuştur. Sürece odaklanarak hangi unsurların ve faktörlerin karar almayı etkilediğinin açıklanması Snyder ve ekibi için öncelikli konular arasında yer almıştır.²⁸ Bu yaklaşıma göre, karar alma süreçlerinin en az dış politika çıktıları kadar önemli olduğu ve dış politika çıktıları yerine, açıklamanın bir parçası olarak karar alma sürecinin kendisine odaklanılmasının sağlandığı söylenebilir. Zira, karar alma en iyi örgütsel davranış olarak görülmektedir.

James N. Rosenau, dış politikayı analiz ederken aktör odaklı teori içerisindeki karmaşık yapıların açıklanmasını amaçlamıştır. Aynı zamanda Rosenau, liderlerden uluslararası sisteme kadar değişik analiz seviyelerindeki bilgilerin bir araya getirilerek kullanılmasının dış politikanın anlaşılması konusunda önemli olduğunu ve en iyi dış politika açıklamalarının farklı seviyelerin farklı etkileri gözetilerek yapılabileceğini savunmuştur.²⁹ Dış politika analizi bu yönüyle, disiplinler arası bir yapı arz etmektedir. Ayrıca Rosenau, çok seviyeli bir analiz çerçevesi geliştirmesinin yanında, bu analiz seviyelerini bütünleştirmeye de çalışmıştır. Bu sayede, orta düzey teori bağlamında genelleştirilebilir önermeler üretilmesini sağlayan “spesifik aktör” teorisini geliştirmiştir.³⁰ Rosenau'nun öncülüğünü yaptığı orta düzey teori, genel ilkeler ve gerçekliğin karmaşıklığı arasında bir orta yol bulmayı hedeflemiştir.³¹

---

²⁷ Valerie M. Hudson, “Dış Politika Analizinin Tarihi ve Evrimi”, Steve Smith vd. (ed.), **Dış Politika Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar**, Çev. Nasuh Uslu, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2016, 13-33, s. 17.

²⁸ Cengiz Erişen, “Dış Politika Analizi ve Kuramsal Yaklaşımlar”, M. Murat Erdoğan (ed.), **Dış Politika Analizi**, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2013, 2-22, s. 8-9.

²⁹ Erişen, a.g.e., s. 9.

³⁰ Hudson, a.g.e., s. 15.

³¹ Hudson, a.g.e., s. 16.

Harold H. Sprout ve Margaret Sprout ise, devletlerarası sistemlerdeki güç kapasitelerinin analizleriyle ilişkilendirdikleri dış politika çıktılarına stratejiler, kararlar ve niyetlerle ilişkilendirdikleri dış politika yükümlülükleriyle birlikte analiz etmeyi önermiştir.³² Dış politikada karar almaya katılan bireylerin veya grupların psikolojik, durumsal, siyasal ve sosyal çevrelerine atıfta bulunularak açıklanabileceğini belirtmiştir.

Snyder ve ekibi, Rosenau ve Sprout'lar çalışmalarıyla dış politika analizinin özünü oluşturmuştur. Onlara göre, karar alıcıların özellikleri dış politika tercihini anlama açısından son derece önemliydi ve bu özelliklerin incelenmesi gerekliydi. Bununla beraber ulus üstü, orta düzey teori oluşturmada mikrodan makroya kadar çoklu analiz seviyeleri bir araya getirilmeliydi. Böyle bir teori geliştirilmesinde ise sosyal bilimlerin bütün alanlarından ve imkânlarından yararlanılmalıydı.³³ Bu üç çalışmaya göre, dış politika analizinin temel araştırma konusu, uluslararası politikadan ziyade özel olarak devletlerin dış politikalarının incelenmesi olduğu söylenebilir.

Yine bu üç çalışma, dış politika analizinin ikinci nesli olarak görülen, 1974 ve 1993 yılları arasında geliştirilen yaklaşımları üç kategoriye ayırmıştır. Bu yaklaşımlar, Snyder ve ekibinin çalışmalarını izleyen “gruplar ve karar alma süreçleri”, Rosenau'nun çalışmalarını izleyen “karşılaştırmalı dış politika” ve Sproutlar'ın çalışmalarını izleyen “karar alıcının psikolojik ve sosyal çevresi” olacak şekilde sıralanabilir.

Gruplar ve karar alma süreçleri yaklaşımına göre, devletlerin dış politikaları karar alıcılar tarafından alınan kararlardan oluşmaktadır. Karar almayı etkileyen faktörler arasında karar alma sürecinde oluşan yapı, karar alıcıya dair özellikler, karar alınacak durumun niteliği gibi konular yer almaktadır.³⁴ Ayrıca dış politika analizinde, “Küçük grup dinamikleri” ile “örgütsel süreç ve bürokratik yapı” çalışmaları da bu yaklaşım üzerinden geliştirilmiştir. Irving Janis küçük grup dinamiklerini, daha çok dış politika alanından sağlanan bilgileri kullanarak grup görüş birliğini korumanın ve kişilerin grup tarafından onaylanma isteğinin karar almanın kalitesini düşürebileceği üzerinde durmuştur. Charles F. Hermann ise grupları büyüklük, liderin rolü, karar verme kuralları, grup katılımcılarının özerkliği gibi kategorilere ayırmış ve her grup

---

³² Erişen, a.g.e., s. 9.

³³ Hudson, a.g.e., s. 17.

³⁴ Sönmezoğlu ve Bayır, a.g.e., s. 16.

üzerinden gerçekleştirilen tartışmaların sonuçlarıyla ilgili olarak genel tahminlerde bulunmuştur.³⁵ Küba füze krizi sırasında karar alma süreçlerini araştıran Graham Allison, kökenleri Max Weber'e dayandırılan örgütsel süreç ve bürokratik yapı çalışmalarını geliştirerek "örgütsel süreç modeli" ve "bürokratik siyaset modeli" olarak ikiye ayırmıştır. Örgütsel süreç modeli, örgütlerin tanımlanması ve davranış kalıpları üzerinde, bürokratik siyaset modeli ise iç siyaset üzerinde durmuştur.³⁶

Karşılaştırmalı dış politika yaklaşımı dış politika analizinde, "kimin, neyi, kime karşı ve nasıl" yaptığı olarak algılanmaktadır. Bu yaklaşıma göre olaylar, olumlu veya olumsuz sonuçların oluşup oluşmadığı, hangi çeşit devlet yönetimi araçlarının kullanılmasının tercih edildiği, ne düzeyde kaynak kullanımına gidildiği gibi davranışçı boyutlarıyla karşılaştırılabilirler. Ayrıca savaş, barış ya da devlet adamı ziyareti gibi çok çeşitli tutumlar da birbirleriyle karşılaştırılabilir ve bütün bu karşılaştırmalar teorik açıdan bir araya getirilebilir.³⁷ Karşılaştırmalı dış politika yaklaşımı, "olay verileri" ve "bütünleştirilmiş açıklamalar" olmak üzere iki ana çalışma üzerine yoğunlaşmıştır. Olay verileri gazeteler, kronolojiler ve diğer dış politika olayları taranarak toplanmış ve kod kitapçıklarına uygun olarak kodlanmış verilerdir. Bu kodlar zaman zaman kontrol edilerek bilgisayarlara işlenmektedir.³⁸ Bütünleştirilmiş açıklamalar ise, çok seviyeli açıklamalar ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu açıklamalarda farklı analiz seviyelerindeki bağımsız değişkenler, teorik önermeler kullanılarak dış politika davranışlarının özellikleriyle ilişkilendirilmiştir.

Karar alıcının psikolojik ve sosyal çevresini ise, inanç, tutum, değer, tecrübe, his, hafıza, algılama gibi psikolojisini belirleyen birçok karmaşık bilgi ile beraber kültür, tarih, coğrafya, ekonomi, siyasi kurumlar, ideoloji, nüfus gibi sosyal ortamını şekillendiren birçok faktör oluşturmaktadır.³⁹ Bu yaklaşım "bireylerin özellikleri" ile "ulusal ve toplumsal özellikler" üzerinde araştırmaların yapılmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Liderlerin kişisel özellikleri, ilk olarak Nathan Leites tarafından ele alınmış ve daha sonra Alexander George, Ole R. Holsti ve Stephen Walker'in katkılarıyla "operasyonel kod" yöntemi geliştirilmiştir. Operasyonel koda göre karar alıcının bilişsel şeması veya inanç sistemi, içinde bulunduğu siyasi evrene ilişkin yaklaşımla ve karar alıcının kendisini siyasi evrende nasıl tanımladığıyla

---

³⁵ Hudson, a.g.e., s. 20.

³⁶ Veysel Erat ve Fevzi Kaçer, "Siyasa Yapım Sürecinde Müzakereci Yaklaşımlar", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, Cilt:1, Sayı:4, 57-75, s. 63

³⁷ Hudson, a.g.e., s. 21-22.

³⁸ Hudson, a.g.e., s. 22.

³⁹ Hudson, a.g.e., s. 23.

somutlaştırılabilir.⁴⁰ Kal Holsti ise, karar alıcıların psikolojik ve sosyal çerçevesi içinde ele alınan ulusal ve toplumsal özellikler üzerindeki çalışmalarıyla, bir ulusun kendisini ve kendisinin uluslararası alandaki rolünü nasıl değerlendirdiğini ele almıştır. Elit algılamaların ulusal rol üzerindeki etkileri ve bu algılamaların dış politika tercihleri arasındaki bağıntısı üzerinde durmuştur.⁴¹ Ayrıca ortaya çıkan “demokratik barış teorisi” de, demokratik devletlerin birbirleriyle savaşmama ihtimalinin savaşma ihtimalinden daha yüksek olduğunu konu almıştır.⁴²

Soğuk Savaş dönemindeki iki kutuplu dünya ve neredeyse sıfır toplam rekabet olarak nitelendirilen iki güç sürekli olarak çatışma halinde olmuştur. Yine bu dönemde, uluslararası ilişkilere ve dolayısıyla dış politikaya hâkim olan realizm, çatışmaların ve savaşların yüksek politik unsuru olan askeri gücü ön planda tutmuş, düşük politik unsurlar olan ekonomiyi, kültürü, sosyal alanı ve çevreyi ihmal etmiştir.⁴³ Bu dönemde devletlerin temel aktör olarak kabul görmesi devlet altı unsurların göz ardı edilmesine neden olmuştur. Küresel ekonominin yükselmesi, devletlerin küresel sistemdeki ayrıcalıklı yerini tartışılır hale getirerek Soğuk Savaş kaynaklı varsayımlara olan güveni azaltmıştır.⁴⁴

Soğuk Savaş döneminden sonra ilgi odağı olmaya başlayan dış politika analizi, yakın dönemde ise dünyadaki birçok akademisyenin çalışmalara dahil olmasıyla farklı liderlerin, ülkelerin ve araştırma birimlerinin detaylı olarak incelenmesine olanak sağlamıştır. Geleneksel güç kavramının kökünden sarsılıp yerini askeri, siyasi ve ekonomik güç sentezine bırakmasının bir sonucu olarak güç unsurları birbirinden bağımsız hale gelmiştir.⁴⁵ Bu durumun temel nedeni ise, devletlerin sadece sert güç kapasitelerinin ele alınmasıyla dış politika kararlarının tam olarak analiz edilemeyeceğinin anlaşılmasıdır.

1990'lı yıllardan sonra Joseph Nye'in yumuşak güç kavramını ortaya atmasının ardından, akademisyenler tarafından çok yönlü olarak ele alınması kavramın önemini artırmıştır. Nye yumuşak gücü, iş birliği yapılarak ve çekicilik unsurlarından

---

⁴⁰ Ömer Ak, “Liderlik Profili Analizi ve Dış Politika: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan”, Ertan Efeğil ve Rıdvan Kalaycı (ed.), *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2012, 501-527, s. 506.

⁴¹ Hudson, a.g.e., s. 25.

⁴² Hudson, a.g.e., s. 27.

⁴³ Demir ve Varlık, a.g.e., s. 72.

⁴⁴ Robert W. Cox ve Timothy J. Sinclair, *Dünya Düzenine Yaklaşımlar*, Çev. Emrah Çınar ve Semih Çelik, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 13.

⁴⁵ Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 17.

faydalanılarak amaçları gerçekleştirmek olarak ifade etmektedir.⁴⁶ Tarih, kültür, ekonomi, bilim, teknoloji, edebiyat, sanat, iç ve dış politikalar yumuşak gücün temel argümanları arasında sayılmaktadır. Bu kapsamda, doğrudan sert güç araçları kullanılmadan oluşturulacak cazibe ve kurumlar yardımıyla ulaşılmak istenen amaçların gerçekleştirilebileceği gündemde yer etmiştir.⁴⁷

Dış politika analizinin temellerini oluşturan “gruplar ve karar alma süreçleri”, “karşılaştırmalı dış politika” ve “karar alıcının psikolojik ve sosyal çevresi” yaklaşımları, üçüncü nesil oluşturan Soğuk Savaş döneminden sonra önemli gelişmeler kaydetmiştir.

Üçüncü nesil gruplar ve karar alma süreçleri, birtakım sorular sorarak grupların bilişsel yapısının çözümlenmesine odaklanmıştır. Bu sorulardan bazıları şunlardır:⁴⁸ Problemler gruplar tarafından nasıl algılanır? Seçenekler nasıl geliştirilir? Kararlar nasıl alınır ve nasıl paylaşılır? Grup kurulları karara nasıl etkide bulunabilir? Grupların yapısı nasıldır ve nasıl yenilikler geliştirebilir? Grup hafızası grup eylemini nasıl etkiler? Liderlerin kişilik türleri onlara hizmet eden grupların yapısını ve sürecini nasıl şekillendirir?

Üçüncü nesil karşılaştırmalı dış politika konularının odağı orta düzey teorilerin nasıl geliştirileceği üzerine olmuştur. Bu dönemde ise cevap arayan sorulardan bazıları şunlardır:⁴⁹ Güncel olaylar çağdaş dış politika analizinde kullanılmak üzere yeniden kavramsallaştırılabilir mi? Dış politika, karmaşık ve ölçülebilir olmayan verileri birleştirmek için bireyin karar almasını belirleyen yöntemleri kullanabilir mi? Akılcı seçim modelleri, seçim mekanizmalarında ve seçim kısıtlamalarında aktöre özgü sistemleri barındırmak için değiştirilebilir mi? Karşılaştırmalı dış politika analizinde çalışan ülke ve bölge uzmanları tarafından üretilen aktöre özgü bilgileri girdiler olarak kabul edecek modeller oluşturulabilir mi? Aktöre özgü detay ne zaman gereklidir? Aktör genel teorisi ne zaman dış politika tercihlerini açıklamak veya öngörmek için yeterlidir? Karar almada benimsenen anlayışın dinamiklerini incelemek için söylemsel analiz kullanılabilir mi?

⁴⁶ Tuba Çavuş, “Dış Politikada Yumuşak Güç Kavramı ve Türkiye’nin Yumuşak Güç Kullanımı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2012, Cilt:2, Sayı:2, 23-37, s. 25.

⁴⁷ Demir ve Varlık, a.g.e., s. 84.

⁴⁸ Valerie M. Hudson and Christopher S. Vore, “Foreign Policy Analysis Yesterday, Today and Tomorrow”, *Mershon International Studies Review*, 1995, Volume:39, Issue:2, 209-238, p. 224-225.

⁴⁹ Hudson and Vore, a.g.m., p. 223.

Son olarak üçüncü nesilde karar alıcının psikolojik ve sosyal çevresi ise dış politikanın uluslararası sistem, politika, toplum ve kültür, algılamalar ve bireysel özellikler gibi boyutları üzerine yoğunlaşmıştır.⁵⁰ Uluslararası sistem; demokrasilerin neden birbirleriyle savaşmadığını anlamak için politik sistemler ve savaş arasındaki ilişkiye ve ulusal rejimlerdeki değişikliklerin dış politikayı nasıl etkilediğine odaklanmıştır. Politika; ulusal politik zorunlulukların ve kısıtlamaların dış politika ile olan ilişkisine ve seçim politikalarının liderlerin gücünü nasıl etkilediğine odaklanmıştır. Toplum ve kültür; toplumdaki genel inançların ve kültürlerin dış politikaları nasıl etkilediğine, kültür farklılıklarından kaynaklanan anlaşmazlıkların çözümlerine ve toplumun genel inançları ile karar alıcıların inançları arasındaki farklılıkların nasıl iyileştirileceğine odaklanmıştır. Algılamalar; liderlerin algılarının incelenmesine ve bunların savaş, tehdit ve caydırıcılık durumlarında karar alma üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Bireysel özellikler; liderlerin anlaşılmasına, güçlü ve zayıf yönlerinin araştırılmasına ve grupları nasıl şekillendirdiği gibi konulara odaklanmıştır.⁵¹

11 Eylül saldırıları dış politika analizi çalışmalarında yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Dış politikada karar alma mekanizmaları ve karar alıcılardan kaynaklanan konular çok faktörlü ele alınarak farklı analiz seviyeleri üzerinden incelemeler içermektedir. Böylelikle dış politika analizi, uluslararası ilişkilerin tüm alt dallarında bütünleştirici bir rol oynamaktadır. Her seviyedeki analizden açıklayıcı değişkenler, en mikrodan en makroya kadar karar alma sürecini etkilemektedir. Bu bağlamda psikoloji, sosyoloji, ekonomi gibi pek çok entelektüel disiplinin dış politika karar alıcılarını açıklama çabaları disiplinler arası bir yapıya neden olmaktadır.

Genel olarak dış politika analizi, devletlerin dış politika çıktılarını yalnız başına veya gruplar halinde hareket eden karar alıcılara odaklanarak açıklamaya çalışmaktadır. Başka bir deyişle dış politika analizinin açıklamaya çalıştığı şey, karar alıcılar tarafından, devletlerin dışındaki varlıklara dair yahut onlar için sonuç doğuracak şekilde alınan kararlar ve buna istinaden gerçekleştirilen davranışlardır. Karar alma sürecine ilişkin değerlendirmeler daha çok karar alıcılar arasındaki etkileşimleri, karara varılırken izlenen yöntemleri, stratejileri ve yolları incelemektedir. Kararın rasyonel bir şekilde alınıp alınmadığına, kararın güç ve operasyonel gerçekliğe uygun olarak belirlenip belirlenmediğine odaklanmaktadır. Ayrıca, karar

⁵⁰ Hudson and Vore, a.g.m., p. 226.

⁵¹ Hudson and Vore, a.g.m., p. 226-228.

alıcının psikolojik özellikleri ve karar alıcıyı etkileyen sosyolojik unsurlar üzerinde durmaktadır.

1.3. DIŞ POLİTİKA ANALİZİNDE DÜZEYLER

Dış politikada değerlendirmelerin hangi değişkenlere bakılarak yapılacağı analiz düzeyleriyle açıklanmaktadır. Analiz düzeyleri, konuların tam olarak kavranabilmesi ve açıklayıcı bir şekilde yorumlanabilmesi için kullanılmaktadır. Bu sebepten dolayı analizin hangi düzey üzerinden yürütülmekte olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira analiz düzeyini belirtme, hangi önermeler altında çalışılmakta olduğuna ve analizin konu içerisinde nereye yerleştirildiğinin anlaşılmasına olanak vermektedir.⁵²

J. David Singer analiz düzeylerini, uluslararası sistem ve ulusal at sistemler olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁵³ Rosenau birey, rol, hükümet, toplum ve sistem olarak sınıflandırmaktadır.⁵⁴ Kenneth Waltz ise, savaşların sebeplerini izah etmek için devletler sistemi açısından, devletler açısından ve bireyler açısından olmak üzere üç düzeye ayırmaktadır.⁵⁵

Bu kısımda, dış politika analizi düzeyleri, Waltz'ın ayırımları esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

1.3.1. Sistem Düzeyi Analizi

Devletlerin dış politikalarının uluslararası ortamda belirlendiğini savunan yaklaşımlar sistem analizi olarak adlandırılmaktadır. Sistem analizi, birden fazla devletin etkileşimde bulunmasının dış politikayı yönlendirebileceği üzerinde durmaktadır. Ayrıca devletlerin iç yapılarıyla, siyasal rejimleriyle ve yöneticilerinin kim olduklarıyla değil, sahip oldukları güçle ve sistem içi etkileşimlerle ilgilenmektedir. Realizme göre devletler uluslararası sistemin yapısal karakteri olan anarşi ortamında hareket eden rasyonel aktörlerdir. Bu anlamda devletlerin dış politik çıkarları birbirine benzemektedir. Sönmezoğlu sistem analizini açıklarken, sistemi kapsayan bütün

⁵² Nuri Yurdusev, "Analiz Seviyesi ve Analiz Birimi: Bir Ayrım Argümanı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2007-2008, Cilt:4, Sayı:16, 3-19, s. 6-7.

⁵³ J. David Singer, "Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2006, Cilt:3, Sayı:11, 3-24, s. 5.

⁵⁴ Ak, a.g.e., s. 503.

⁵⁵ Kenneth Waltz, *Man, the State and War: A Theoretical Analysis*, Columbia University Press, New York, 1959, p.12.

devletlerin özelliklerinin ne kadar farklı olsalar da benzer amaçlar güttüklerini ve sabit stratejiler izlediklerini belirtmektedir.⁵⁶

Uluslararası sistemler güç dağılımlarına göre “çok kutuplu sistem”, “iki kutuplu sistem” ve “tek kutuplu sistem” olarak ele alınmaktadır. Çok kutuplu sistem; devletlerin ikiden fazla bloklaşmalara gittiği ya da koalisyonlar oluşturduğu sistemdir. İki kutuplu sistem; devletlerin egemen iki blok etrafında yoğunlaştığı sistemdir. Tek kutuplu sistem ise; uluslararası ortamda tek bir egemen gücün olduğu ve diğer devletlerin bu egemen gücün altında yer aldığı hiyerarşik bir sistemdir. Hangi sistemin daha sürdürülebilir olduğu ve savaşları önlediği farklı teorik perspektiflerden ele alınmaktadır. Kimi akademisyenler çok kutuplu sistemin, kimi akademisyenler iki kutuplu sistemin ve kimi akademisyenler ise tek kutuplu sistemin savaşları önleyerek barış ortamını oluşturduğunu ve istikrara katkı sağladığını ileri sürmektedir.⁵⁷

Klasik realistler, çok kutuplu sistemin devletlerin dış politikalarına esneklik kazandırdığı için daha istikrarlı olduğunu dile getirmektedir. Çok kutuplu sistemi savunan akademisyenler uluslararası sistemin devlet merkezli olacağı, bölgesel kutupların ortaya çıkacağı, ittifakların geçişken olacağı ve düşmanlıkların zamanla geliştirilecek karşılıklı ilişkiler ile yok olacağı savlarında bulunmaktadır.⁵⁸

İki kutuplu sistemi savunan neorealistler, çok kutuplu sistemin getirdiği esnekliğin istikrara değil aslında karmaşaya sebep olacağını belirtmektedir. İki kutuplu sistemi oldukça basit, net ve sade olarak algılayan neorealistlere göre sistemdeki iki süper güç, aşırı sorumsuz davranmayarak dengeyi koruyacak ve sorumluluğu abartmayarak da savaşa engel olacaktır.⁵⁹

Hegemonik istikrar teorisyenleri ise sistemdeki devletlerin eşit güce sahip olmalarının savaşa neden olacağını, hegemon bir devletin oluşturduğu tek kutuplu sistemin ise daha istikrarlı olacağını savunmaktadır.⁶⁰ Onlara göre, tek kutuplu sistemde egemen güç sahip olduğu askeri, ekonomik, kültürel gibi unsurları

⁵⁶ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 80.

⁵⁷ H. Basri Yalçın, “Uluslararası Sistem ve İstikrar: Kavramsal Bir Değerlendirme”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2015, Cilt:10, Sayı:1, 209-229, s. 211.

⁵⁸ Şenol Kantarcı, “Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı Koalisyonlar Dönemi mi?”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2012, Cilt:8, Sayı:16, 47-85, s. 64.

⁵⁹ Yalçın, a.g.m., s. 214.

⁶⁰ Yalçın, a.g.m., s. 219.

kullanarak devletler arası kuralları belirleyebilmekte ve diğer devletlere bu kurallara uyulması için baskıda bulunabilmektedir.⁶¹

SSCB'nin dağılmasıyla son bulan iki kutuplu Soğuk Savaş döneminden sonra kimi akademisyenler, günümüz uluslararası sisteminin ABD'nin hegemonyası altında bulunduğunu ve dolayısıyla “yeni dünya düzeni” adı verilen tek kutuplu bir sistemin varlığını iddia etmektedir. Samuel P. Huntington ise bu varsayımın tam aksine, Soğuk Savaş sonrası dönemin birçok medeniyetten oluştuğunu ayrıca, bu medeniyetlerin sahip oldukları kültürlerin, menfaatleri ve husumetleri şekillendirdiğini ifade etmektedir. Uluslararası sorunların medeniyetler arasındaki farklılıklardan kaynaklandığını vurgulayan Huntington, uluslararası politikanın çok kutuplu bir duruma geldiğine de işaret etmektedir.⁶²

1.3.2. Devlet Düzeyi Analizi

Belirli sınırlar dahilindeki bir ülkede bulunan insan topluluğunun egemenlik yetkisini elinde tutan iktidar tarafından yönetilmesi sonucu ortaya çıkan ve politik bir kurum olarak tanımlanan devlet, uluslararası ilişkilerin en temel aktörlerinden birisi sayılmaktadır. Devleti temel aktör olarak ele alan realizme göre, devletin asıl amacı bekasını sağlamak ve ulusal çıkarlarını korumaktır. Dolayısıyla realizm, devletleri sahip oldukları güç unsurları ve güvenlik konuları üzerinden değerlendirmektedir. Realizmin bu yaklaşımının temelinde insanın rekabetçi, çıkarıcı ve çatışmacı doğasının devletler için de geçerli olduğu varsayımı yatmaktadır.⁶³ Aynı şekilde ulusların, politikayı sadece çıkarlarını geliştirmek için değil aynı zamanda kimliklerini tanımlamak için de kullandıklarını ifade eden Huntington'a göre, devletler dünya olaylarında temel aktörler olarak varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir.⁶⁴

Anarşik yapısı sebebiyle kendi üzerinde hiçbir otoritenin bulunmadığı belirtilen devlet, uluslararası politikanın en önemli analiz aktörü olmaya devam etmektedir. Fakat realistler, devleti merkeze koymaları sebebiyle birçok eleştiriye de maruz kalmaktadır.⁶⁵ Örneğin eleştirel kuramcılara göre, analiz birimi olarak incelenen

---

⁶¹ Kantarcı, a.g.m., s. 59.

⁶² Samuel P. Huntington, “Medeniyetler Çatışması mı?”, Murat Yılmaz (ed.), **Medeniyetler Çatışması**, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, 22-49, s. 23.

⁶³ Ö. Kalkan Küçüksoğak, “Güvenlik Kavramının Realizm, Neorealizm ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, 2012, Cilt:4, Sayı:14, 202-208, s. 203.

⁶⁴ Huntington, a.g.e., s. 22.

⁶⁵ John Baylis, “Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramı”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 2008, Cilt:5, Sayı:18, 69-85, s. 80.

devletler özne konumunda değerlendirilerek asıl özne olması gereken birey önemsizleştirilmekte ve dolayısıyla nesneleştirilmektedir.⁶⁶ Ayrıca, karar alma süreçlerinde belirleyici etkiye sahip olan kişi veya grupların göz ardı edilmesi, karar alıcıların kişilik özelliklerinin ve algılarının incelenmemesi bu eleştiriler arasında yer almaktadır. Bu durum ise uluslararası ilişkilerde ve dış politika analizlerinde birey düzeyi analizinin geliştirilmesine imkân vermiştir.

Konstrüktivizmin önemli temsilcilerinden olan Alexander E. Wendt, devletlerin kimliklerini ulusal çıkarlarının temeli olarak görerek, bu kimlikleri ve çıkarları bağımlı değişkenler olarak ele almaktadır.⁶⁷ Zira, bir aktör kim olduğunu bilmeden ne istediğini bilemez. Buna göre devletlerin tarihsel gelişimlerinin belirlediği siyasal rejimler ve temsil ettikleri siyasal kimlikler ile diğer devletler ve uluslararası ortamla geliştirdikleri ilişkiler sonucu oluşan dış politika kimlikleri, devletlerin dış politikalarının belirlenmesinde etkin rol oynamaktadır.⁶⁸

Devlet düzeyi analizi, devletlerin dış politikalarını etkileyebilecek güç unsurları, ekonomik kriterleri, siyasal ve sosyolojik yapıları gibi iç özellikleri üzerinde durmaktadır. Bunların yanında kamuoyu, siyasi organizasyonlar, kamu kurum ve kuruluşları gibi grupların dış politika üzerindeki etkilerini de incelemektedir. Ayrıca devletlerin etnik yapıları ve milli öncelikleri de devletler arası ilişkilerde ve dış politika önceliklerinde belirleyici rol oynamaktadır. Devlet temelli bu değişkenler karar alma kapasitelerini ve tercihlerini belirlemekte, devletler arasındaki farklılıkların daha kolay incelenerek anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu iç değişkenler devletlerin dış politikalarının belirlenmesinde öncelikli konumda bulunmakta ve hangi siyasal sistemde olursa olsun doğrudan karar alıcıların hareket kabiliyetlerini sınırlandırabilmektedir. Bu düzeyde yapılan analizler, devletlerin dış politikaları çerçevesinde yer alan farklı amaçların, stratejilerin ve araçların saptanmasına ve bir dış politika oluşumunda bunlar arasında yapılacak tercihlerin ve bu tercihleri etkileyen faktörlerin derinlemesine ele alınmasına olanak sağlamaktadır.

---

⁶⁶ Bilgehan Emekler, "Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar", *Bilge Strateji Dergisi*, 2011, Cilt:2, Sayı:4, 139-184, s. 155.

⁶⁷ Alexander E. Wendt, "Anarşi Devletler Ne Anlıyorsa Odur: Güç Politikalarının Sosyal İnşası", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2013, Cilt:10, Sayı:39, 3-43, s. 10.

⁶⁸ M. Seyfettin Erol ve Emre Ozan, "Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim", *Gazi Akademik Bakış*, 2011, Cilt:4, Sayı:8, 13-38, s. 17.

1.3.3. Birey Düzeyi Analizi

Eleştirel yaklaşım, bir ülkenin dış politikasının tam manasıyla analizinin klasik görüşün benimsediği gibi sadece devlet üzerinden incelenerek değil, sivil toplum örgütleri, lobiler, uluslararası kuruluşlar, çokuluslu şirketler ve bireyler gibi birçok devlet dışı aktörlerin davranışlarının da incelenerek yapılması gerektiğini savunmaktadır. Zira eleştirel yaklaşıma göre, bu aktörlerin hem ülke içindeki dış politika yapım süreçlerine hem de uluslararası alanlarda sürdürülen politikalara ve uygulamalara aktif müdahaleleri söz konusu olabilmektedir.⁶⁹

Birey düzeyi analizi, dış politika davranışlarını devletler ya da uluslararası ortam dışında, liderler üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Bunun nedenleri arasında ise dış politikayı esasında liderlerin oluşturduğu, liderlerin algılarının, kararlarının ve seçimlerinin olaylara ve tarihe yön verdiği varsayımları bulunmaktadır. Bu varsayımlardan ötürü, liderlerin bütün özelliklerinin incelenmesinin gerekli olduğu görüşü benimsenmektedir.

Birey düzeyinde yapılan analizin temellerini, liderlerin kişisel özelliklerinin tanımlanması, içinde buldukları sosyal ve psikolojik çevreleri ile olan etkileşimleri ve bu özelliklerin dış politika karar alma süreçlerini nasıl etkilediği oluşturmaktadır. Bu analiz düzeyi, liderlerin dış politika kararı alırken izlediği süreçlerin nedenlerinin ve sonuçlarının daha iyi anlaşılabilmesine, bu süreçte liderin tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi yoluyla liderin ne gibi liderlik özelliklerine sahip olduğunun ortaya koyulabilmesine olanak sağlamaktadır.

İnsan doğası gereği dış politika karar alıcıları da farklı yeteneklere ve eğilimlere sahiptir. Bu yetenekler ve eğilimler kimi liderlerin dış politika yapımına daha yatkın ve başarılı olmalarını sağlarken kimi liderlerin de başarısız olmalarına sebep olmaktadır. Farklı görüşler karşısındaki tutumlar, eldeki bilgileri objektif olarak sınıflandırma ve değerlendirebilme yetenekleri, baskı altında rasyonel düşünebilme kapasiteleri, risk alabilme, kararlılık ve dış politikaya ilgi gibi kişisel özellikler, liderlerin dış politika performanslarını önemli ölçüde etkilemektedir. Liderlerin sahip oldukları inançlar, değerler ve ideolojiler ise gerçeklik algılamalarını belirlemektedir. Ayrıca, liderlerin dünya algılamaları ve bu algılamalar sonucu karşılaştıkları durumlara verdikleri tepkiler de dış politika tercihlerini ve uygulamalarını etkilemektedir. Bu gibi nedenler

---

⁶⁹ Sönmezoğlu ve Bayır, a.g.e., s.19.

dolayısıyla liderlerin psikolojik durumları ve kişilik özellikleri devletlerin dış politika kararlarında önemli bir yere sahiptir.⁷⁰ Bu bakımdan, liderlerin psikolojik özellikleri açısından analiz edilmesi, dış politika kararlarının alınmasının arkasında yatan sebeplerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.⁷¹

Ayrıca, liderler karar alma mekanizmalarının tamamını tek başına belirleyemediklerinden dolayı çevrelerini oluşturan yakın iş arkadaşları, danışmanları ile içinde yer aldıkları grupları oluşturan siyasi partiler, hükümet ve bürokratik yapılar da karar alma süreçlerine etki edebilmektedir.

1.4. DIŞ POLİTİKAYI BELİRLEYEN TEMEL ETKENLER

Dış politika senkronik biçimde bütün devletlerde aynı etkilerle ortaya çıkan bir süreç olmamasına rağmen devletler, dış politikalarını meydana getirirken ilk olarak temel hedeflerini ön planda tutmaktadır. Uluslararası sistemde bütün devletler, varlıklarını devam ettirme istekleri ve zorunluluklarından dolayı buna paralel bir dış politika izlemektedir. Yani devletlerin öncelikleri her zaman için ulusal çıkarları olmaktadır. Ulusal çıkarların korunması amacıyla uygulanan dış politikaların oluşturulmasında ise belirleyici birçok etken bulunmaktadır.

Bu kısımda, dış politikanın belirlenmesinde etki sahibi olan güç unsuru, devletlerin yönetim şekilleri, uluslararası hukuk kuralları, ulusal ve dünya kamuoyu, coğrafi etkenler, ekonomik etkenler, kültürel etkenler ve karar alıcılar gibi faktörlere değinilmiştir.

1.4.1. Güç

Gücü elinde bulundurma ve kullanma açısından en etkili aktörler uluslararası örgütler ve bu örgütleri oluşturan devletler olmuştur.⁷² Bir devletin dış politikası, varlığını emniyet altına alma ve aynı zamanda gücünü artırma çabası olarak görülebilir.⁷³

⁷⁰ Jack S. Levy, "Political Psychology and Foreign Policy", David O. Sears et al. (eds.), *Oxford Handbook of Political Psychology*, Oxford University Press, New York, 2003, 253-284, p. 255.

⁷¹ A. Murat Ağdemir, "Liderler ve İsrail'in Arap Devletlerine Yönelik Dış Politikası", *Bilge Strateji Dergisi*, 2014, Cilt:6, Sayı:11, 51-73, s. 53.

⁷² Salih Doğan ve Şeref Kavak, "Uluslararası İlişkilerde Güç Kavramı", A. Behiç Özcan ve Yusuf Çınar (ed.), *Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları*, Hükümdar Yayınları, İstanbul, 2014, 239-272, s. 240.

⁷³ Hakkı Büyükbaş, "Kimlik, Güç ve Dış Politika: 1912-13 Yıllarında Rusya'nın Balkan Politikası Üzerine Bir Analiz", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2013, Cilt:8, Sayı:1, 245-276, s. 249.

Göreceli bir kavram olan güç, uluslararası ilişkiler disiplini üzerinden ele alındığında Sönmezoğlu'na göre, diğer devletlerin kararlarını ve eylemlerini etkileyebilme kapasitesidir.⁷⁴ Nye ise, istenilen sonuçları alabilmek adına başkalarının davranışlarını etkileyebilmek olarak açıklamaktadır.⁷⁵

Güvenliğin sağlanması sahip olunan güçle doğru orantılı olduğundan ulusal çıkar güçle özdeşleştirilmiştir. Birçok değişkene sahip olsa da burada ifade edilen gücün en önemli göstergesi, başkalarına emir verebilme becerisi ve emirlerin yerine getirilebilmesidir.⁷⁶ Güç unsurları kendi içinde detaylandırılıp ele alındığında, devletlerin sahip olduğu soyut ve somut olarak ölçülebilen her şey bu kapsamda değerlendirilebilir. Ulusal güç, bir devletin ulusal çıkarlarını korumak veya hedeflerine ulaşmak için sahip olduğu ve kullanabileceği siyasi, askeri, coğrafi, demografik, bilimsel, teknolojik, sosyal ve ekonomik gibi oldukça geniş alanlarda kapasitelerinin bir arada değerlendirilmesi ile oluşan yeteneklerin bütünüdür.⁷⁷

1.4.2. Yönetim Şekli

Tarihsel süreç içerisinde ele alındığında birçok yönetim şekli ile karşılaşmaktadır. Bunlardan bazıları anarşizm, cumhuriyet, demokrasi, diktatörlük, etnokrasi, feodalizm, federasyon, gerontokrasi, kleptokrasi, komünizm, kratokrasi, logokrasi, monarşi, oligarşi, otokrasi, plütokrasi, teokrasi, timokrasi, olarak sıralanabilir. Ancak günümüzde belli başlı yönetim şekilleri uygulanmaktadır. En yaygın uygulanan yönetim şekli ise cumhuriyettir. Cumhuriyet ile yönetilen demokratik devletlerin yanı sıra monarşi, teokrasi, diktatörlük ve tek parti rejimi ile yönetilen ve demokratik olmayan devletlerin varlığı da söz konusudur.

Devletlerin üç temel görevi bulunmaktadır. Bunlar yasama, yürütme ve yargı erkleridir. Demokratik sistemlerde bu erkler birbirinden bağımsızdır ve birbirini denetleyecek konumdadır. Demokratik sistemlerde devletler, halkın seçtiği temsilciler aracılığıyla yönetilmektedir. Bu sistemlerde temel hak ve hürriyetlerin korunduğu, çok partili, serbest seçimlerin yapılabildiği ve halka karşı kendini sorumlu hisseden bir yönetim anlayışı mevcuttur. İktidarda bulunan yönetim, dış politika kararlarını alırken

⁷⁴ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s. 203.

⁷⁵ Joseph S. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, p. 2.

⁷⁶ Davut Ateş, "Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm/Realizm Tartışması ve Disiplinin Özerkliği", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2009, Cilt:10, Sayı:1, 11-25, s. 18.

⁷⁷ Yılmaz Tezkan, *Jeopolitikten Milli Güvenliğe*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2005, s.148.

halkın görüşlerini dikkate almakta ve ulusal çıkarları gözetmektedir. Ayrıca ulusal çıkarlar ile halkın talepleri arasında bir denge kurmaya çalışmaktadır.

Monarşi, teokrasi, tek parti rejimi veya askeri diktatörlük ile yönetilen yani demokratik olmayan sistemlerde her şey ve herkes devletin denetimine tabi tutulmaktadır. Halkın karar alma süreçlerine dahil edilmediği veya otoritenin lehine baskılandığı, dışlandığı ya da muhalefetin pasivize edildiği rejimler olarak tanımlanabilir. Dış politika dahil bütün kararlar baskıcı bir kişi ya da grup tarafından alınmaktadır. Halkın karar alma sürecine katılımı söz konusu olamamaktadır. Bu tür yönetimler, ülkelerinin uluslararası kuruluşlarda yer almalarını genellikle istememekte ve dışarıya karşı kapalı bir yönetim anlayışını benimsemektedir.

1.4.3. Uluslararası Hukuk

Uluslararası hukukun konumunu ve ilişkilerini düzenlediği en temel aktör devletlerdir.⁷⁸ Bunun yanında uluslararası sivil toplum kuruluşları, çokuluslu şirketler, uluslararası ve uluslararası örgütler de yer almaktadır. Devletlerin bağımsız olmaları, doğal olarak devletler arasında eşitliği meydana getirmektedir. Bu sayede uluslararası hukuka göre ilke olarak bütün devletler aynı hukuksal statüye sahiptir. Diğer bir ifadeyle devletler, uluslararası hukukta aynı haklardan faydalanmakta ve aynı sorumlulukları üstlenmektedir.⁷⁹

Uluslararası hukukta devletlerin yetkileri geniş anlamda değerlendirilecek olursa; tek taraflı, iki taraflı ya da çok taraflı antlaşmalar gibi gerçekleştirdiği bütün hukuksal işlemleri, hukuka aykırı olmayan bütün kararları ve eylemleri olarak ifade edilebilir.⁸⁰ Devletler, uluslararası hukuk kurallarını dış politikalarında ulusal çıkarlarını korumak ve icra etmek için kullanmaktadır. Ayrıca uyguladıkları dış politikalarına geçerlilik kazandırmak için de uluslararası hukuka dayanmak durumundadır.

Devletlerin iktisadi alanlardaki dış politikaları, siyasi alanlardaki dış politikalarına oranla daha fazla uluslararası hukukun etkisi altında kalmaktadır. Zira, iktisadi alanlardaki kurallar daha belirli iken, siyasi alanlardaki kurallar yoruma daha açıktır.⁸¹

---

⁷⁸ Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1989, s. 5.

⁷⁹ Pazarıcı, a.g.e., s. 22.

⁸⁰ Pazarıcı, a.g.e., s. 26.

⁸¹ Fatma Taşdemir ve Gökhan Albayrak, "Türk Dış Politikasında Bir Dış Politika Aracı Olarak Uluslararası Hukuk", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2014, Cilt:1, Sayı:2, 1-23, s. 3.

1.4.4. Ulusal ve Dünya Kamuoyu

Münci Kapani'ye göre kamuoyu, belirli bir zaman diliminde ve belirli bir sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişilerin veya grupların benimsedikleri kanaattir.⁸² Genel olarak dış politika çıktılarında kamuoyunun değeri, siyasal sistemin demokratik yapısı ile doğru orantılıdır. Demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesi ne kadar ileri düzeydeyse kamuoyunun etkisi de kendisini o düzeyde hissettirmektedir.

Kamuoyu, özellikle siyasal kararların alınmasında ve uygulanmasında iktidara yaptığı baskı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Devletlerin uluslararası alanlarda dış politikalarını etkin bir şekilde yürütebilmeleri için kamuoyu desteğine ihtiyaçları vardır. Etkili bir ulusal kamuoyu oluşması ise halkın isteklerinin karar alıcılar tarafından dikkate alınması anlamına gelmektedir.

Kamuoyunu beslemede ve biçimlendirmede kuşkusuz ilk akla gelen bilgi üreticisi medyadır. Büyük kitlelere ulaşabilme kapasitesi, güncel konular hakkında kanaat oluşturma olanağı ya da eski kanaatleri değiştirebilme becerisi gibi kamuoyunu şekillendirebilme vasfı kitle iletişim araçlarının önemini açıkça ortaya koymaktadır.⁸³ Bu halde, kamuoyunun oluşabilmesi ve belirlenebilmesi için öncelikle haberleşme kanallarının açık tutulması gerekmektedir.

Totaliter sistemlerde iktidar, kitle iletişim araçlarını elinde veya kontrolünde bulundurduğundan dolayı sistemli, tek yönlü ve yoğun propaganda yoluyla kamuoyunu istediği gibi etkilemektedir. Böylece, totaliter sistemlerde iktidara aykırı görüşlerin ve farklı fikirlerin serbestçe açıklanması ve tartışılması sonucunda oluşan bir kamuoyu yerine, tek sesli propaganda yoluyla oluşturulan güdümlü bir kamuoyundan söz etmek mümkündür.⁸⁴

1.4.5. Coğrafi Etkenler

Coğrafi özellikler tarih boyunca, devletlerin siyasal, askeri, ekonomik, kültürel ve sosyal yönden gelişmelerini, buldukları bölgelerde etkili olmalarını sağlamıştır. Tarım alanları, arazi yapısı, boğazlar, ticaret yolları, su kaynakları, iklim ve yeraltı kaynakları, gibi hususlar devletlerin gücünü, gelişimini ve politikalarını devamlı

⁸² Kapani, a.g.e., s. 161.

⁸³ Duygu Sezer, *Kamuoyu ve Dış Politika*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 30-31.

⁸⁴ Kapani, a.g.e., s. 168.

etkilemiştir. Öyle ki, yapılan birçok savaş bu avantajlara sahip olanlar ile bunları ele geçirmek isteyenler arasında geçmiştir.⁸⁵

Dış politikayı belirleyen coğrafi etkenlerin başında coğrafi konum gelmektedir. Coğrafi konumlardan kaynaklanan farklılıklar statik ve değişmeyen nitelikte unsurlardır. İstikrarlı ve etkili bir dış politika izlenebilmesi için coğrafyanın her yönüyle iyi bilinmesi gerekmektedir.⁸⁶

Devletlerin nüfus yapısı, eğitim durumu, kalifiye eleman miktarı, iş gücü, işsizlik oranı, tarım, hayvancılık ve sanayi faaliyetleri, iç ve dış ticareti, ulaşım faaliyetleri, teknolojik gelişimleri, askeri güçleri, enerji ve maden yatakları, yeraltı ve yerüstü su kaynakları, turizm potansiyelleri, din, dil ve kültürleri, sportif faaliyetleri, yer şekilleri, iklimleri, kara ve deniz sınırları, çeşitli ülkelerle veya organizasyonlarla olan ilişkileri kısacası tüm fiziki ve sosyoekonomik özellikleri fiziki, beşeri ve iktisadi coğrafyasını oluşturmaktadır.⁸⁷ Coğrafi etkenler sadece dış politikada kilit rol oynayan büyük devletlerin hesaplarında değil, ulusal çıkarlarını korumayı amaçlayan küçük devletlerin etki alanlarının belirlenmesinde de başlıca rol oynamaktadır.

1.4.6. Ekonomik Etkenler

Ekonomik güç, bir devletin sahip olduğu iktisadi hacimdir. Ekonomik alanda bir devlet diğerine üstünlük kurmaya başladığında bu güç siyasallaşmaktadır. Zira, devletler ve diğer bütün ekonomik organizasyonlar, birbirleri üzerinde etki bırakma ve kontrol kurma amacı gütmektedir.⁸⁸ Kapitalist sistem ekonomiyi topluma, toplumu ise politikaya birbirinden bağımsız ve farklı alanlar olarak gösterme gayretindedir. Bu sayede ekonomi, kendi özerk yasaları ve düzenlilikleri içerisinde işleyen, politikayla ve toplumla bağlantısı olmayan bağımsız bir alan olarak zihinlerde canlandırılmaya koşullandırılmaktadır. Dolayısıyla ekonomik alana yönelik herhangi bir toplumsal veya siyasal müdahalenin her şeyi alt üst edebileceği gibi bir saplantı oluşturulmaktadır. Böyle bir düşünüşün neticesinde ise ekonomi, adeta kurtarılmış bir bölge haline getirilmektedir. Bu koşullandırma sayesinde, küreselleşmenin bir bütün olarak ve bölgesel ekonomik entegrasyonlar şeklinde hızla yaygınlaşması, devletlerin diğer

⁸⁵ Ali Demirci, "Küreselleşen Dünyamızda Coğrafyanın Siyasal Gücü ve Türkiye Ölçeğindeki Rolü", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2005, Cilt:1, Sayı:12, 1-16, s. 4.

⁸⁶ S. Özsvaş Atay, "Klasik Jeopolitik Yaklaşımlar ve Eleştirel Jeopolitik Söylem", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2016, Cilt:8, Sayı:2, 144-155, s. 145.

⁸⁷ Demirci, a.g.m., s. 9.

⁸⁸ Davut Ateş ve G. Samur Gökmen, "Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, Cilt:15, Sayı:1, 45-71, s. 61.

politikalarıyla beraber ekonomi politikalarını da yetki ve otorite bakımından etkilemektedir.⁸⁹

Kapitalizmin küreselleşmesi sonucu uluslararası politikada ve ekonomide istikrar arayışları artmaktadır. Devletleri temsil eden hükümetler kendi kendilerini disipline etmekte zorlanırken, küresel ekonomi daha sert kısıtlamaları hükümetlere dayatmakta ve hükümetler giderek artan bir ölçüde para, kredi ve maliye politikaları üzerindeki kontrollerini kaybetmektedir. Bu çerçevede, devletlerin kalkınmacı politikaları yerini yeni uluslararası iktisadi düzene uyum çabalarına bırakmaktadır. Bu durum da hem dünya ölçeğinde hem de ulusal bazda gelir dağılımını bozmaktadır.⁹⁰

Tarım, sanayi, ulaşım, ticaret, madenler ve enerji kaynakları başlıca ekonomik araçlar olarak sıralanabilir. Özellikle doğal kaynaklar devletlerin uluslararası alanlardaki konumunu doğrudan etkilemektedir. GSMH'nin büyüklüğüne, kişi başına düşen gelire, borçlanma oranına, cari açık miktarına, sanayileşme ve enflasyon seviyesine, işsizlik oranına, iç ve dış borç seviyelerine, bireyin alım gücüne bakılarak bir ülkenin ekonomik gücü belirlenebilir. Ekonomik bakımdan dışarıya daha az bağımlı olan devletler, siyasal kararlarını sadece siyasal amaçlar güderek alabilirler. Fakat büyük ölçüde dışarıya bağımlı olan devletlerin politik özgürlükleri daha sınırlıdır.⁹¹

Devletler arasında bir çatışma söz konusu olursa, çatışmanın sonucunu belirleyecek olması bakımından askeri gücün yanında ekonomik gücün de büyük etkisi vardır. Buna rağmen karşılıklı ekonomik bağımlılıkların savaş tehlikesini azalttığı da söylenebilir.⁹²

1.4.7. Kültürel Etkenler

Ziya Gökalp'e göre kültür, bir milletin gelenekleri, görenekleri, adetleri, sözlü ve yazılı edebiyatı, dili, musikisi, ahlakı, sanatsal ve ekonomik değerleridir.⁹³ İnançlar, yaşam tarzı, temel insan hakları, düşünceler, töreler, taassuplar, semboller, törenler, ritüeller, araç gereçler, teknikler, kodlar da kültürel değerlerin birer parçasıdır. Kısaca,

⁸⁹ Ateş ve Gökmen, a.g.m., s. 60.

⁹⁰ Mehmet Duman, "Hegemonya ve Güçler Dengesi Bağlamında Uluslararası Siyaset ve İktisat İlişkileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, Cilt:1, Sayı:4, 1-16, s. 15.

⁹¹ Waltz ve Quester, a.g.e., s. 82.

⁹² Waltz ve Quester, a.g.e., s. 142.

⁹³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Çev. Kemal Bek, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004, s. 145.

bir toplumun kendini ifade ediş biçimi olarak tanımlanabilecek kültür, aynı zamanda milli kimliğin kaynağını ve yansımasını da belirlemektedir.⁹⁴

Küreselleşmenin etkisiyle beraber uluslararası etkileşimlerin artması, yumuşak gücün temelini oluşturan kültürel öğeleri ön plana çıkarmaktadır. Bu öğeler içte ve dışta önemli propaganda ve tanıtım araçları haline gelmektedir. Aynı zamanda ülkelerin imajlarına ve prestijlerine olumlu katkılar sağlamakta ve uluslararası ilişkilerde olumlu izlenimler bırakmaktadır.

Farklı kültürlerle sahip olan devletlerde karar alıcılar, uluslararası alanlarda yaşanan gelişmelerle ilgili farklı değerlendirmelerde bulunabilmektedir. Ayrıca kültür, dış politika unsurları arasında yer alan tehdit algısı, güvenlik, barış ve istikrar gibi kavramların tanımlanmasında da etkili olmaktadır. Kültür, dış politika yapıcılarında nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiği konusunda yol göstermektedir.⁹⁵ Bu bağlamda kültür, devletlerin dış politika kararları ve uygulamaları için temel bir alt yapı olarak değerlendirilebilir.

1.4.8. Karar Alıcılar

Bir devletin diğer devletlere ya da uluslararası alanlara karşı geliştirdiği stratejiler ve planladığı hareketler o devletin karar alıcıları tarafından uygulanmaktadır. Karar alıcılar bu stratejileri ve hareketleri uygularken sadece ulusal ya da uluslararası alanlardan gelen baskı, destek ve talep gibi girdileri değil, aynı zamanda kendi dünya görüşlerini, ulusal çıkar anlayışlarını, hedeflerini ve algılamalarını da dikkate almaktadır.⁹⁶ Bu sayede ülkelerinin ulusal çıkarlarını en doğru ve en ileri düzeyde temsil edeceklerini varsaydıkları seçenekleri dış politikaları olarak tercih ederler.⁹⁷ Ayrıca dış politikada meydana gelen krizler, karar alıcıları normal şartlara göre daha fazla baskı altına almakta ve kısıtlı zaman diliminde krizi yönetmek amacıyla hızlı karar almaya sevk etmektedir. Bu durum dış politikanın belirlenmesinde karar alıcıların psikolojik durumları, tutumları, algıları, deneyimleri, inançları, ideolojileri ve değer yargıları gibi özelliklerini dış politika uygulamaları açısından oldukça önemli kılmaktadır.

⁹⁴ Fırat Purtaş, "Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi", *Gazi Akademik Bakış*, 2013, Cilt:7, Sayı:13, 1-14, s. 4.

⁹⁵ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 135.

⁹⁶ Ramazan Gözen, "Türkiye'nin 1. Körfez Savaşı Politikası: Aktif Politika ve Sonuçları", İhsan D. Dağı (ed.), *Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 179.

⁹⁷ Abdulkadir Baharççek ve C. Emek İnan, "Dış Politikanın Belirlenmesinde Ulusal Güvenlik Algısının Rolü", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 2013, Cilt:4, Sayı:1, 101-120, s. 104.

Margaret G. Hermann'ın "karar birimi kuramı" dış politika yapımında yer alan karar alıcıları liderler, gruplar ve koalisyonlar olarak üçe ayırmaktadır.⁹⁸ Dış politika araçlarının hiyerarşik olarak sadece bir kişinin elinde toplanması durumunda karar alıcı birim olarak liderden söz edilebilir.⁹⁹ Aynı görüş ve ideoloji etrafında birleşen bireylerin birbirlerine danışıp kolektif olarak eylemde bulunmaları durumunda karar alıcı birim olarak gruplardan söz edilebilir. Yetkinin sadece lidere veya bir gruba verilmemesi durumunda ise karar alıcı birim olarak özerk aktörlerin oluşturduğu koalisyonlardan söz edilebilir.

1.5. KARAR ALICI OLARAK BASKIN LİDER

G. Hermann ve F. Hermann, "Dış politikada karar alıcılar kimlerdir?" sorusuna Başbakanlar, Cumhurbaşkanı, parlamentolar, koalisyonlar ve bürokrasi gibi liderler veya gruplar olarak cevap vermektedir.¹⁰⁰ Demokrasinin yerleşmiş olduğu ülkelerde her ne kadar bazı istisnalarla karşılaşılrsa da genel kanı, liderlerin Başbakanlar veya Başkanlar olduğu yönündedir.

Liderlerin dış politikadaki hedef tanımlamaları, diğer devletler üzerindeki ve uluslararası alanlardaki konumlarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Liderlerin sahip oldukları dünya görüşleri ve algılamaları da bağlı oldukları devletlerin dış politikalarına yeni bir kimlik kazandırmaktadır. Ayrıca, liderlerin dış politikada köklü değişikliklere gitmeleri, bağlı oldukları devletleri bir güç merkezi haline getirmek istemelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁰¹

G. Hermann ve diğerleri, bir dış politika sorunuyla karşı karşıya kalındığında hayati kararlar alabilecek siyasi gücü bulunan ve toplumun kaynaklarını istediği amaçlar doğrultusunda kullanabilme kabiliyetine sahip olan karar alıcı birimi "baskın lider" olarak kabul etmektedir.¹⁰² Ayrıca birey, toplumda mevcut olan çeşitli baskı grupları üzerinde kontrolü sağlayabiliyorsa ve bu gruplara karşı yaptırım gücü bulunuyorsa karar alıcı birim yine baskın bir lider olabilir.¹⁰³ G. Hermann ve diğerlerine

⁹⁸ Margaret G. Hermann, "How Decision Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework", *International Studies Review*, 2001, Volume:3, Issue:2, 47-81, p. 57.

⁹⁹ Margaret G. Hermann et al., "Who Leads Matters: The Effects of Powerful Individuals", *International Studies Review*, 2001, Volume:3, Issue:2, 83-131, p. 84.

¹⁰⁰ Margaret G. Hermann and Charles F. Hermann, "Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry", *International Studies Quarterly*, 1989, Volume:33, Issue:4, 361-387, p. 361.

¹⁰¹ Gültekin Sümer, "Dış Politikada Süreklilik-Değişim Çekişmesi", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 2010, Cilt:6, Sayı:23, 73-98, s. 86.

¹⁰² Hermann et al, a.g.m., p. 84.

¹⁰³ Hermann et al, a.g.m., p. 84-85.

göre, dış politika ve savunma gibi konularda aktif bir rol oynayan, siyasal rejime karşı ortaya çıkan bir tehdidi kriz olarak algılayarak müdahalede bulunan veya karşılaşılan bir dış politika sorununun etkin bir diplomasi ve protokol gerektirdiği şartlarda alınacak kararı tek başına belirleyen liderlerin de baskın lider olma ihtimali yüksektir.¹⁰⁴

Baskın lider genellikle görev almayı isteme eğilimi göstermemektedir. Uzmanlığının ve deneyiminin daha fazla olduğu, kendisini daha rahat hissedeceği politik alanlarda faaliyette bulunmayı arzulamaktadır. Bir baskın lider, dış politikayla genelde ilgilenmemesine veya dış politika deneyiminin çok fazla olmamasına rağmen dış politika probleminin belirli bir türüyle özellikle ilgilenebilir veya bu konuda uzmanlaşabilir.

Otoriter bir yönetim anlayışının hâkim olduğu baskın liderlik tipinde, grupla lider arasındaki iletişim tek yönlüdür. Grubun, liderin otoritesinden çekinmesi karar alma sürecinde etkisiz kalmasına yol açmaktadır. Liderin planlamayı kendisinin yapması ve grubun siyasetini tek başına tayin etmesi baskın liderlik tipinin olumsuz yönleri arasında yer almaktadır. Bu durumda grubun asli işlevinin liderin talimat akınlarını uygulamaktan ibaret olduğu söylenebilir. Ayrıca, liderin çok katı davranması gruptaki moral ve motivasyonun düşerek grup içi çatışmaların artmasına yol açabilir.

Baskın bir liderin idare ettiği grup veya toplumlarda, liderin merkezdeki gücünü devam ettirmesi gerekmektedir. Aksi halde liderin hakimiyetini kaybetmesi idare ettiği yapının dağılmasına neden olabilir.

Liderlerin dış politika oluşum sürecine etkilerini analiz etmek amacıyla kullanılan birçok modelden biri olan liderlik profili analizi, liderlerin konuşmalarının incelenerek sahip oldukları liderlik özelliklerinin ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır. Bu sayede liderlerin dış politika davranışları hakkında çıkarımlar yapmak mümkün hale gelmektedir.¹⁰⁵

Liderin, olaylar ve gelişmeler üzerinde etki ya da kontrol sahibi olabileceğine ilişkin inancı, güç ve etki sahibi olmaya yönelik istek ya da beklentisi, çevresindeki kişi ve olayları algılama ve değerlendirmedeki beceri düzeyi, özgüveni, çalışmalarında sorunları çözmeye ve başarılı olmaya mı yoksa kendi içinde bulunduğu grubun bütünlüğünü koruyarak çevresindeki kişilerin düşünce ve hassasiyetlerini dikkate

---

¹⁰⁴ Hermann et al, a.g.m., p. 86.

¹⁰⁵ Ak, a.g.e., s. 524.

almaya mı odaklandığı, sahip olduğu iç grup önyargısı ve başkalarına karşı ne kadar güvensiz, şüpheli olduğu gibi değişkenlerinin incelenmesi siyasi engellerle başa çıkma kapasitelerinin, bilgiye açıklıklarının ve motivasyonlarının belirlenmesini sağlamaktadır. Engellerle başa çıkma kapasiteleri, bilgiye açıklıkları ve motivasyonları belirlenen liderlerin liderlik profili analizleri ise şu sorulara verilen cevaplarla oluşturulmaya çalışılmaktadır:¹⁰⁶ Liderler siyasi engellere nasıl tepki veriyorlar? Kabulleniyorlar mı yoksa meydan mı okuyorlar? Dış kaynaklardan gelen bilgiye ne kadar açıklar? Dışarıdan aldıkları bilgiyi seçici olarak mı kullanıyorlar yoksa yeni bilgi ve enformasyona bütünüyle açık olarak kendi fikirlerini dönüştürebiliyorlar mı? Olaylar karşısında takınacakları tutumlarını seçerken, içsel istek ve düşünceleri ile mi yoksa iç ve dış politikada etkili olan önemli aktörlerin ve kendi önemsedikleri grupların verdikleri tepkiler ile mi motive oluyorlar?

Lider, herhangi bir engelleme karşısında mukavemette bulunabiliyorsa ve dış etkenlere, söylemlere veya bilgilere karşı mücadele edebiliyorsa dış politikada etkisini hissettirebilmesi kuvvetle muhtemeldir. Olumsuzlukları ve engelleri kabul eden bilgiye açık liderler ise sorumluluğu paylaşma amacı gütmektedir.

Karar alıcı olarak baskın liderin bilgiyi almadaki isteği önemli bir kriterdir. Liderin dünya görüşü iyi tanımlanmışsa ve gelen bilgiyi kendi görüşleri etrafında analiz ediyorsa bilgiye karşı “duyarsız lider” olarak tanımlanmaktadır. Bu tür liderlerin ikna etme eğilimi üst seviyededir. Yani, kendi bilgilerini ve görüşlerini kabul ettirmeye çalışmaktadır. Lider, diğer aktörlerin görüşlerine ve bilgilerine önem verip karar almadan önce durumunu bu bilgiler çerçevesinde gözden geçiriyorsa “duyarlı lider” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁷ Bu tür liderler ise, karşılaşılan probleme veya konuya dair hızlı ve etkin bir çözüm üretme amacı taşımaktadır.

Liderlerin algılamaları üzerinde incelemeler yapılabilmesi için özellikle psikoloji biliminden de etkin bir şekilde faydalanılması gerekmektedir. İnsan psikolojisinin dış politika kararları üzerindeki etkilerini inceleyen politik psikoloji dalının amacı, söz konusu kararları temel analiz birimi olan insan üzerinden açıklamaya çalışmaktır. Politik psikoloji liderlerin politik tercihleri, gruplar arası ilişkiler, karar alma, kitle iletişiminin etkileri ve siyasal hareketler gibi konularla ilgilenmektedir. Kısaca, karar alıcıların değerlendirmelerinin arkasındaki ruhsal etkenleri araştırmaktadır. Dolayısıyla, birey ve kitle psikolojisinden elde edilen veriler, siyasal kararların ardında

¹⁰⁶ Hermann et al, a.g.m., p. 90.

¹⁰⁷ Hermann, a.g.m., p. 64-65.

yatan nedenlerin araştırılması ile devletlerin dış politika uygulamalarının ve sonuçlarının açıklanması için kullanılmaktadır.¹⁰⁸

Liderlerin sezgileri, bilişsel yapısı, kişiliği ve liderlik tarzı kararların alınmasında etkili olmaktadır. Sezgiler, belirsizlik ortamlarında özellikle kriz öncesi safhasında yararlı olabilmekte ancak mevcut bilgiye taraflı yaklaşım ve ham düşüncelerin devamı gibi sistematik muhakeme hatalarına yol açabilmektedir.

Liderlerin krize yönelik algısı, içinde bulunduğu sosyal bağlam, sosyal kategoriler, öz güven ve önemli olma gibi temel güdüleri tarafından süzülerek oluşmaktadır. Dolayısıyla lider için gerçek, göreceli olup çoğunlukla öznel yargılar içermekte, soysal olarak güdülenmiş ön yargıları ve hataları barındırmaktadır. Liderlerin sezgisel, bilişsel ve kişilik özelliklerinin, kriz yönetiminde başarının anahtarı olarak görülen iyi muhakemenin önüne çıkardığı en büyük engel, bilişsel kapanma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Başlangıçta öznel yargılarla tutum alan lider, sonrasında ortaya çıkan nesnel verilere karşın duruşunu değiştirmekte zorlanmakta veya esneklik gösterilmesinde geç kalarak krizi yönetememektedir.

Liderlerin hedefleri, yetenekleri ve kusurları, bir devletin niyetlerinin ve stratejilerinin belirlenmesinde kritik öneme sahiptir. Liderler uluslararası ilişkilerde belirli koşullar altında daha fazla önem kazanırlar. Büyük değişim zamanlarında, kurumlar çatışma halinde olduğunda veya güç bir liderin avuçlarında toplandığında lider kişilikleri daha çok ön plana çıkmaktadır.

Liderlerin kişiliklerinin sistematik olarak ele alınması, temel siyasi inançlarının saptanmasını, olayları değiştirme konusunda sahip olduğu gücün dikkate alınmasını ve belirli hedeflere ulaşmada tercih edilen araç ve sitillerin araştırılmasını öngörmektedir.¹⁰⁹

Liderler, hata yapmalarına yol açabilecek belirsiz ve kafa karıştırıcı olaylarla karşı karşıya kaldıklarında hata yapmalarını önleyecek veya bu hataları en aza indirebilecek tedbirler almalıdırlar. Elde ettikleri her yeni bilgiden veya veriden objektif çıkarımlar yapmadıklarını, doğrulanmasını bekledikleri bu bilgi veya verilerin onları etkilemesinin kaçınılmaz olduklarını bilmelidirler. Sergiledikleri tutumlarının mantıklı olup olmadıklarını ve sahip oldukları inançları destekleyip desteklemediklerini

---

¹⁰⁸ Ağdemir, a.g.m., s. 53.

¹⁰⁹ Hudson, a.g.e., s. 24.

incelemelidirler. Varsayımlarından veya önyargılarından çıkardıkları sonuçlar açık ve net olmalı, olaylar henüz gelişmeden hangi tutumun daha faydalı olacağını hangi tutumun ise sorunu daha fazla derinleştireceğini öngörebilmelidirler.¹¹⁰

Liderler, karşılaştıkları durumu dikkatlice incelemeli, hedeflerini göz önünde tutmalı ve kullanabilecekleri vasıtaları belirlemelidir. Bu inceleme sonrası uygulanması mümkün olan farklı seçeneklerin maliyetleri ile olası sonuçlarını ve faydalarını karşılaştırarak tamamen objektif ve rasyonel bir tasarım ile ortaya çıkmalıdırlar.

---

¹¹⁰Robert Jervis, "Yanlış Algı Üzerine Varsayımlar", Esra Diri (ed.), *Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler*, Çev. Özden S. Sarı, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2013, 114-140, s. 122-123.

İKİNCİ BÖLÜM

TURGUT ÖZAL VE POLİTİK DEĞİŞİM

2.1. ÖZAL'IN LİDERLİK PROFİLİ ANALİZİ

Halil Turgut Özal 13 Ekim 1927'de Malatya'da doğmuştur. Babasının görevi dolayısıyla sık sık il değiştiren Özal, ilkokulu Söğüt'te, ortaokulu Silifke'de, liseyi ise Kayseri'de bitirmiştir.¹¹¹ 1945 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği Fakültesini kazanmış, üniversite yıllarında da politikayı yakından takip etmiştir. 4 Aralık 1945'de Tan gazetesinin basılması olayı katıldığı ilk eylem olmuştur. Daha sonraları üniversite yıllarıyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:¹¹²

“Talebeyken çok aktiftim. Memleket meseleleriyle ilgilenirdim.”

1950 yılında İTÜ'den mezun olmuş ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde (EİEİ) çalışmaya başlamıştır.¹¹³ Ardından elektrik enerjisi ve mühendislik ekonomisi eğitimi için ABD'ye gönderilmiştir. Dış dünya ile ilk temasını, izlenimlerini ve ABD'den nasıl etkilendiğini şöyle anlatmıştır:¹¹⁴

“1952 senesinde, mezun olduktan bir yıl sonra Amerika'ya yolladılar. Şimdi, o günkü Türkiye'den bir insanı New York'a götürün. Nasıl yaşadığını tahmin edemezsiniz. Tabii bize hep şunu öğrettiler: Bir Türk cihana bedeldir. Bir Türk on düşmana bedeldir. Ondan sonra, gittik Amerika'ya. Dev binalar, muazzam medeniyet. Onun karşısında sorgulamaya başladık, bu bize öğretilenler doğru mu diye.”

Eğitiminin ardından tekrar EİEİ'de Genel Müdür Yardımcısı olarak göreve başlamıştır. 1958 yılında Devlet Su İşleri Genel Müdürü Süleyman Demirel'in danışmanlığına getirilmiştir. 1959 yılında, 5. Menderes hükümeti tarafından kurulan planlama komisyonunun sekretaryasını yürütmüştür. 27 Mayıs 1960'da gerçekleşen askeri darbe sonucu Demokrat Parti'nin devrilmesi ve Adnan Menderes'in idam edilmesi Özal'ı derinden yaralamıştır. 1961-1962 yıllarında askerlik hizmetini Millî Savunma Bakanlığı Bilimsel Danışma Kurulu üyesi olarak yapmış ve Devlet Planlama

¹¹¹ Korkut Özal, *Devlet Sırrı*, Yakın Plan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 13-14.

¹¹² Kutlay Doğan, *Turgut Özal Belgeseli*, Türk Haberler Ajansı Yayınları, Ankara, 1994, s. 15.

¹¹³ Doğan, a.g.e., s. 23.

¹¹⁴ Doğan, a.g.e., s. 24.

Teşkilatı'nın kurulmasına katkıda bulunmuştur. Bu sırada, Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde matematik dersleri vermiştir.¹¹⁵ ODTÜ'de öğrencisi olan ve daha sonra başdanışmanlığına getirilen Engin Güner o dönemi şöyle anlatmaktadır:¹¹⁶

“27 Mayıs 1960 sonrası ülkeye hâkim olan genel hava içerisinde Turgut Bey benim için yeni olan şeyler ifade ediyordu. Daha doğrusu her gün, üniversite muhitinde duyduklarımızdan daha farklı düşünüyor ve konuşuyordu. Fakat bunları hiç tepki doğurmayacak biçimde çok yumuşak kelimelerle belirtirdi.”

Adalet Partisi Genel Başkanı Demirel'in Başbakan olduğu 1965 yılı Özal'ın hayatında dönüm noktası olmuştur. O zamana kadar EİEİ'de çalışan Özal, Demirel'in danışmanlığına getirilmiş ve 1967-1971 yıllarında DPT Müsteşarlığı görevini yürütmüştür. Ayrıca, Ekonomik Koordinasyon Kurulu, Para ve Kredi Kurulu, Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği Örgütü (RCD) Koordinasyon Kurulu ve AET Koordinasyon Kurulu başkanlıklarında bulunmuştur.

12 Mart 1971'de askerin muhtıra vermesi üzerine Demirel hükümeti istifa etmiş, Özal'da DPT Müsteşarlığından ayrılarak ABD'ye gitmiştir. 1971-1973 yıllarında Dünya Bankası'nda danışman olarak görev yapmıştır. Türkiye'ye döndükten sonra Sabancı Grubunda Genel Koordinatör olarak çalışmaya başlamıştır.¹¹⁷ 1977 yılı seçimlerinde İzmir'den Milli Selamet Partisi adayı olarak seçime katılmış ancak kazanamamıştır. 1979 yılında Demirel tarafından Başbakanlık Müsteşarı olarak atanmış, DPT Müsteşarlığı görevini de vekaleten yürütmüştür.

Özal, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra kurulan Bülent Ulusu hükümetine ekonomik işlerden sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak atanmıştır.¹¹⁸ 1982 yılında bu görevinden istifa ederek 20 Mayıs 1983'de Anavatan Partisi'ni (ANAP) kurmuştur. 6 Kasım 1983'de ve 29 Kasım 1987'de yapılan seçimlerden sonra kurulan 45. ve 46. hükümetlere Başbakanlık yapmıştır. 31 Ekim 1989'da TBMM tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı olarak seçilen Özal, 9 Kasım 1989'da görevine başlamış ve 17 Nisan 1993'de bu görevi sırasında vefat etmiştir.

---

¹¹⁵Doğan, a.g.e., s. 27-28.

¹¹⁶Engin Güner, **Özal'lı Yıllarım**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 29.

¹¹⁷Güner, a.g.e., s. 46.

¹¹⁸Güner, a.g.e., s. 48.

Oğuz Göksu, Özal hakkında dönemin Milliyet ve Hürriyet gazetelerinde çıkan haberleri ve köşe yazılarını inceleyerek şu yorumlarda bulunmaktadır:¹¹⁹

“Halktan biri gibi davranan Özal’ın, toplumun orta ve alt tabakasını oluşturan vatandaşların kendisine yakın hissettiği liderlerden biri olduğu görülmüştür. Mütedeyyin bir lider olan Özal’ın bu kimliğini belli dönemlerde ortaya çıkardığı sonucuna varılmıştır. Statükodan uzak liberal siyaset anlayışını benimseyen Özal’ın risk almaktan çekinmediği, zaman zaman teamüllerin dışına çıktığı da görülmüştür. Soğukkanlı, attığı adımları hesap eden, istişareye önem veren ve metanetli bir lider olduğu, Başbakanlığının ardından Cumhurbaşkanlığı döneminde de bu imajını koruduğu sonucuna ulaşılmıştır. Halk ile etkili iletişim kurabilmesi ve duygularını kontrol edebilmesi onun oldukça iyi bir duygusal zekaya sahip olduğunun açık delilleridir.”

Hüseyin Sak, Özal’ın liderlik tarzını Weber’in literatüre kazandırdığı “karizmatik otorite” tipolojisi üzerinden ele almaktadır. Karizmatik otorite meşruluğunu liderin kişisel özelliklerinden, kutsallığından ve kahramanlık gücünden almaktadır. Bu tipolojiye göre, toplumun meşruluğunu kabul ettiği karizmatik lidere olan bağlılığı tamdır. Lidere olan bağlılıkta esas unsur ise, karizmatik otoritenin olağanüstü kişisel özelliklerine olan inancın yüksek olmasıdır.¹²⁰ Ayrıca karizmatik otoritenin ortaya çıkmasında toplumsal koşullar önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle toplumun içine düştüğü kriz, kargaşa ve kaos dönemlerinde karizmatik otorite toplumun kendisi tarafından yaratılabilir.

1980 askeri darbesinin getirdiği kaotik ortam ve ardından 1982 yılında yapılan anayasa referandumunun onaylanmasıyla Cumhurbaşkanı seçilen Kenan Evren, siyasal yasakları içeren geçici 4. maddeyi uygulamaya koymuştur. Bu sayede Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Bülent Ecevit ve Alparslan Türkeş’in on yıl süreyle politik yasaklı olmasından istifade eden Özal, yeni bir parti kurma çalışmalarına başlamıştır.

¹¹⁹ Oğuz Göksu, “1980 Sonrasında Türk Siyasi Hayatında Yer Alan Cumhurbaşkanlarının İmajları Üzerine Bir İnceleme”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı:45, 75-100, s. 87.

¹²⁰ Hüseyin Sak, “Webergil ‘Karizmatik Otorite Tipolojisi’ Çerçevesinde Özal ve Türkiye Demokrasisi”, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal’lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 39-75, s. 43-44.

ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Elliott Abrams, Washington'un Özal ile ve parti kurma süreci ile ilgili görüşlerini şöyle aktarmaktadır:¹²¹

“Bir kere, kişi olarak kendisi hakkında olumlu bir kanaate sahiptik. Dürüst ve muktedir bir kişiydi. İyi bir politikacı olabileceği konusunda şüphe vardı. Teknokrat geçmişine baktığınızda gerçekten siyasi bir lider olabileceğine inanmamızı sağlayacak hiçbir şey yoktu. Ancak kısa zamanda çoğumuz -bu şekilde planlanmış olsun, olmasın- kendisinin tam bir geçiş dönemi lideri profiline sahip olduğu görüşüne vardık.”

Abrams'ın geçiş dönemi olarak vurguladığı süreç, askeri darbe yönetiminden sivil iktidara geçiş süreci olarak anlamlandırılabilir. Özal'ı geçiş dönemi lideri olarak tanımlaması ise kişilik özelliklerinin gözlemlenmesiyle varılan bir sonuç olarak düşünülebilir. Ayrıca, Abrams'ın görüşleri etrafında, Özal'ın Başbakanlığının ABD tarafından da onaylandığı söylenebilir. Zira Özal, yeni bir partinin zorunluluğunu ve gerek yurt içinde gerekse yurt dışında sahip olduğu güç sayesinde bunu başarabileceğini şöyle ifade etmiştir:¹²²

“Arkadaşlar geniş temaslarım oldu. Batı da Doğu da beni istiyor. Doğu derken kastım, sosyalist blok değildir. Türk ekonomisi bakımından önemli olan Orta Doğu ülkeleridir. Devlet hayatındaki hizmetimiz, ekonomiyi düzlüğe çıkaracağımız konusunda onlara güven vermiş. Amerika'da üst düzey temaslarım oldu. Aynı intibaları edindim. İktidar olursak işleri düzeltiriz. Bizim kuracağımız partiye Türkiye içinde de yeşil ışık yakılmıştır. Partiyi kuracağız ve engellenmeyeceğiz.”

Yine Özal, *“Bir şeye bir karar verdim mi dosdoğru giderim. O iş elimden kurtulamaz.”*¹²³ sözleriyle deyim yerindeyse tuttuğunu koparan, kafasına koyduğu işi mutlaka yapan bir kişilik profili çizmiştir. Belirlediği hedefe ulaşabilmesi için içinde bulunduğu durumu ve şartları iyi analiz edebilen Özal, yerine göre oldukça sabırlı yerine göre ise oldukça aceleci ve sonuç odaklı davranmıştır.

Veysel Bozkurt ise, Özal'ın liderlik tarzını James M. Burns ve Bernard M. Bass tarafından geliştirilen “dönüşümcü lider” kuramıyla açıklamaktadır. Dönüşümcü liderler, mevcut yapıda günün ihtiyaçlarına göre değişimi hedefleyen, doğru işleri

¹²¹ Hasan Cemal, **Özal Hikayesi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989, s. 53.

¹²² Cemal, a.g.e., s. 56-57.

¹²³ Doğan, a.g.e., s. 57.

yapmayı amaçlayan, hatayı veri olarak kabul eden, risk alan, geleceğe dönük, vizyonlarını aktarmak için metaforlar kullanan, paylaşılan değerlerin uygulanmasına öncülük eden, kendine aşırı güvenen, narsist, otoriter, denenmemiş deneme cesareti gösteren, yaptıkları işe yönelik büyük bir inanç ve hayal gücüne sahip gibi özellikler göstermektedir.¹²⁴ Bozkurt'a göre dönüşümcü liderin sahip olduğu bu özellikler Özal'ın kişiliğiyle ve yönetim anlayışıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Kendisine her zaman "ağabey" diye hitap ettiği Demirel, 1980 askeri darbesinden sonra Özal'ın ANAP'ı kurma sürecinde sergilediği tutumu şöyle yorumlamaktadır:¹²⁵

"Oportünist bir tablo çıkarıyor ortaya bu. Başbakan olmayı aklına o kadar koymuş ki, kendisine yıllar yılı kol kanat verenleri bir anda silkip atabilmiştir."

Emin Çölaşan, Özal'ın zamana ve içinde bulunduğu şartlara göre sergilediği oportünist tutumunu Demirel ile olan ilişkileri üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:¹²⁶

"Bu iki insan yıllarca birlikte olmuşlardı. Özal önemli bir göreve getirildiği zaman arkasında mutlaka Demirel vardı. Sonra gün gelmiş, 12 Eylül olmuş ve Demirel saf dışı bırakılırken Özal askerlere hizmet sunmuştu. Bu iki insan böylece ayrılmış, ayrılmanın da ötesinde iki amansız rakip ve hasım olmuştu."

Amerikalı bir diplomat ise, Özal'dan şöyle bahsetmektedir:¹²⁷

"Turgut Özal çok iyi bir taktisyen. Çok iyi bir siyasal pazarlamacı. Hayranlık verici bir politikacılığı var. Nabza göre şerbet vermeyi çok iyi biliyor. Herkese hoşlanacağı şeyin nasıl söyleneceğinin gayet iyi farkında. Ayrıca bir konunun henüz sırası değilse, zamanı gelince indirilmek üzere dosyalayıp rafa kaldırmasını biliyor. Sabırlı. Özal gerçekten çok iyi bir takiyyeci."

Muhafazakâr kesimle olan yakınlığı Özal'a birçok artı kazandırmış olmasına rağmen zaman zaman eleştirilere de maruz kalmıştır. Hiçbir zaman dindar yönünü açıklamaktan geri kalmayan Özal, kendisini inançlı bir Müslüman olarak tanıtırsa da eş

¹²⁴ Veyssel Bozkurt, "Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 135-157, s. 142-143.

¹²⁵ Cemal, a.g.e., s. 27.

¹²⁶ Emin Çölaşan, *Turgut'un Serüveni*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 11.

¹²⁷ Cemal, a.g.e., s. 18.

ve çocukları da dahil toplum içinde içki içmek gibi davranışlardan kendilerini alıkoymamışlardır.

Özal kişiliğini, varoluş biçimini ve alışkanlıklarını gerek bürokrasi döneminde gerek hükümet dönemlerinde gerekse Cumhurbaşkanlığı süresince fütursuzca ve kısıtlayıcı normlara meydan okurcasına yansıtmıştır.¹²⁸

Özal'ın kişiliği, politikalarının şekillenmesinde ve uygulanmasında önemli bir rol oynamıştır. Politikada kazanmak için her yolu mübah olarak görmesi zamanla siyasal kişiliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. “*Muhalefet olmam, olmam, olmam.*” sözleri bu özelliğinin bir göstergesi sayılabilir. Bu durum ilerleyen süreçlerde üst üste hatalar yapmasına ve demokrasiden uzaklaşmasına neden olmuştur. Yalnızca kendisini odak noktası olarak oluşturma hırsı ve sistemi tümüyle kendi kontrolünde tutma isteği “tek adamlık” amacını gün yüzüne çıkarmıştır.¹²⁹

Özal'ın farklı dönemlerde söylediği; “seçimden önce zam yapacak kadar enayi miyim?”, “Atatürk ilah değil.”, “Nobel'e aday gösterilmişim diye bayağı çatlama başladı.”, “Türkiye’de iki buçuk gazete kalacak. Zenginliğimi basın davalarına borçluyum.”, “Sanat, edebiyat karın doyurmaz. İnsanın kafasını daha da karıştırır.”, “Askerler askerlikten, siyasetçiler siyasetten anlamıyorlar.”, “Demirel korkak. Cesur insanların yapacağı işi korkaklar yapamaz.”, “İnönü bizim Ahmet’le uğraşiyor. Ahmet biraz ağır gelir. Daha ufağı var. Küçük Turgut’la uğraşın.”, “Erbakan’ın kafasında bir tahtası eksiktir.”, “Erken öten horozun başını keserler.” gibi sözleri de muhalefete ve kendisini eleştirenlere karşı ne kadar tahammülsüz olduğunu, küçümser tavırlarını, oportünist yönünü ve narsist eğilimini açıkça ortaya koymaktadır.¹³⁰

Liderlik profili analizi, liderlerin konuşmaları incelenerek oluşturulan yedi farklı kişilik değişkeni değerini içermektedir. Tablo – 1’de belirtilen değerler, Özal’ın siyasi hayatı boyunca yapmış olduğu en az 100 kelime uzunluğunda olan 50 farklı konuşması incelenerek oluşturulmuştur.

Konuşmalar seçilirken farklı dönemlerde yapılmış olan konuşmalar olmasına dikkat edilmiş, yıllara göre küme örnekleme yapılmış, ardından her yıl için eşit sayıda konuşma seçilmiştir. Konuşmaların analiz edilmesinde NVivo adlı içerik analizi

¹²⁸ Sak, a.g.e., s. 74

¹²⁹ Cemal, a.g.e., s. 84.

¹³⁰ O. Ayman Büber ve Mine Söğüt, “Yaşam Süreken”, O. Ayman Büber ve Mine Söğüt (ed.), **Bütün Yönleriyle Özal ve Dönemi**, Tempo Kitapları, İstanbul, 1993, 73-84, s. 83-84.

yazılımı kullanılmıştır. Ardından konuşmalar tek tek incelenerek hatalar düzeltilmiş ve birtakım yeni ifadeler kodlanmıştır.¹³¹

Tablo – 1 Turgut Özal'ın Kişilik Değişkeni Değerleri¹³²

Kişilik Değişkeni	Değerler
1. Etki ya da Kontrole İlişkin İnanç	0,82
2. Güç İsteği ve Beklentisi	0,29
3. Özgüven	0,80
4. Bilişsel Kapasite	0,22
5. Hedef Odağı	0,21
6. İç Grup Önyargısı	0,11
7. Başkalarına Olan Güvensizlik	0,59

Ömer Ak, G. Hermann tarafından geliştirilen “liderlik profili analizi” yöntemini kullanarak oluşturduğu Özal'ın kişilik değişkeni değerlerini şu ifadelerle yorumlamaktadır.¹³³

“Özal'ın etki ya da kontrole ilişkin inancının yüksek olduğu ancak güç isteği ve beklentisinin düşük olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, Özal'ın siyasi engellere meydan okuyan bir lider olduğunu ortaya koymaktadır ancak gücünü doğrudan ve açık bir şekilde kullanması nedeniyle siyasi engellere meydan okurken çok başarılı olmadığı söylenebilir. Ayrıca, Özal'ın insanları yönlendirmede ve istediği etkiyi doğurmada iyi bir performans sergileyemediği de görülmektedir. Özgüven ve bilişsel kapasite değerlerine bakıldığında ise, karar alma sürecinde bilgiye kapalı bir liderlik sergilediği söylenebilir. Bu liderler, kendi ülkeleri doğrultusunda hareket eden ideologlar olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Özal'ın kendi hedefleri doğrultusunda çevresindekileri yönlendirmeye önem verdiği sonucuna varılabilir. Ayrıca bu liderler, olay ve olguları kendi dünya görüşleri çerçevesinde yorumlayarak hareket ederler. Alınacak kararlar üzerindeki kontrollerini sürdürmek için karar alma sürecini hiyerarşik bir şekilde yapılandırır. Hedef odağı, iç grup önyargısı değişkenlerinin düşük, başkalarına karşı güvensizliğinin ise yüksek olduğu görülmektedir. Bu değerler, Özal'ın ilişki odaklı bir lider olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Özal'ın düşmanca tutumlara karşı tedbiri elden bırakmaksızın, fırsatları avantaja çevirmeye

¹³¹ Ak, a.g.e., s. 521.

¹³² Ak, a.g.e., s. 521.

¹³³ Ak, a.g.e., s. 521-522.

ve yeni ilişkiler kurmaya odaklandığı söylenebilir. Kendisiyle aynı görüşü paylaşmayanlara karşı güvensizliği nedeniyle şüpheli bir tutum sergilediği sonucu da analizin ortaya koyduğu diğer bir noktadır.”

Bu sonuçlara göre Ak Özal'ı, kendi düşüncelerini diğer kişilere kabul ettirmeye ve onları kendi davalarına dahil etmeye odaklanan, kendi gücünü arttırmaya özel önem veren, hızlı kararlar alabilen, kendisine sadakatle bağlı bir ekip kurarak bu sayede cüretkâr ve riskli eylemlere girişebilen, grubun üyeleri arasında yakın ilişkiler kurulmasını sağlayarak onları mobilize etmeye ve yetkilerini genişletmeye çalışan “Öğretici-İkna Edici” lider olarak tanımlamaktadır.¹³⁴

Özgüveni sayesinde üst kesimle kurduğu kişisel ilişkilerinde hiç zorlanmayan ve kendisini rahat bir şekilde ifade edebilen Özal, kendisine olan aşırı güveni neticesinde zamanla bilgiye kapalı bir liderlik profili çizmiştir. Cesareti tabulara meydan okuyan, kararlı, inatçı ve aceleci davranmasını sağlamıştır. Kurduğu ilişkilerde göstermiş olduğu yumuşak üslup ve rahat ilişki kurulabilen kişilik yapısı, kendi fikirlerine karşı çıkıldığı durumlarda sabırsızlığa dönüşebilmiş ve sürekli bir hükmetme alışkanlığı edinmesine neden olmuştur.

Yine duygularını kontrol etmekte başlangıçta başarılı olan Özal, daha sonraları küskünlük ve hiddet gibi duygusal çıkışlarıyla eleştirilmiştir. Hasan Cemal'e göre Özal'ın duyguları gerekli terbiyeyi görmemiştir. Özellikle sinirlendiği zamanlarda kendisini denetleyemeyerek otokontrolünü kaybettiği ve daha sonradan rasyonel olma imkânı bulduğunda pişmanlığını telafi etmeye çalıştığı davranışlarda bulunmaktadır.¹³⁵

Özal'ın bürokrasiyi devre dışı bırakmaya yönelik hareketleri ise şirket yönetir gibi devlet yönetmek istiyor olması olarak yorumlanabilir. Başarılı olduğu ve kontrolü elinde bulundurduğu müddetçe demokratik, uyumlu ve ılımlı bir tavır sergileyen Özal, tersi durumlarda oldukça otoriter ve ne pahasına olursa olsun istediğini yaptırmaya kararlı tavırlarda bulunabilmiştir.

Son olarak, Özal'ın kişiliği üzerine farklı dönemlerde ve farklı araştırmacılar tarafından yapılan incelemeler tek bir liderlik tarzını benimsemediğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Özal, Sak'a göre karizmatik lider, Bozkurt'a göre dönüşümcü

---

¹³⁴ Ak, a.g.e., s. 522.

¹³⁵ Cemal, a.g.e., s. 85.

lider, Ak'a göre ise öğretici-ikna edici lider olarak değerlendirilmektedir. Özal'ın aile yapısı, yetiştiği çevre, yurt dışı yılları, çalışma hayatı, bürokrasi dönemleri, Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı süreçleri kişilik özelliklerinin çok yönlü olarak değişmesinde etkili olmuştur. Bu bakımdan, Özal'ın kişiliğini ve liderliğini bir kalıba oturtarak sadece bir yönden değerlendirmeye çalışmanın doğruları yansıtmayacağı açıkça ifade edilmelidir.

2.2. ÖZAL'IN DEVLET ANLAYIŞI

Bu kısımda, Özal'ın devlete ve bireye bakış açısı, demokratikleşme ve modernleşme ile ilgili düşünceleri, bürokrasiye karşıtlığı, yerel yönetimler hakkındaki uygulamaları, başkanlık sistemi anlayışı ve federasyon hakkındaki görüşleri üzerinde durulmuştur.

Özal, 1983 genel seçimleri öncesi dile getirdiği politik söylemleri ile farklı toplumsal grupları etkilemeyi başarmıştır. Bir yandan asayiş ve düzen temalarına vurgu yaparken diğer yandan sosyoekonomik dönüşüm vaatlerinde bulunmuştur. Bu dönemde ANAP, 1980 öncesi farklı siyasi eğilimleri bünyesinde barındıran ve 1980 öncesinden radikal olarak kopuşu temsil eden bir parti olarak lanse edilmiştir. Özal, farklı görüş ve taleplerin siyasi temsilinin darbe sonrası yapılan düzenlemelerle engellenmiş olmasından yararlanmak amacıyla, 1980 öncesinin dört temel siyasi eğilimini ANAP bünyesinde toplamaya çalışmıştır. Yani, geniş kitlelere hitap edebilme amacıyla eklektik bir parti ideolojisi oluşturmuş, bu ideoloji etrafında farklı siyasi eğilimleri bir araya getirmeye gayret etmiştir. Milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi parti olduğunu öne sürmüştür. Partinin amacını ise toplumu bu çerçevede birleştirerek yepyeni, kavgasız, barışın hâkim olduğu bir Türkiye'yi ileri ve modern hale getirecek siyasi tablo oluşturmak olarak vurgulamıştır.¹³⁶

Özal'a göre, 1980'li yıllara gelindiğinde tüm dünyada devletçiliğe karşı bir değişim gözlemlenmekteydi. Devletin fert karşısında üstün tutulma anlayışı ortadan kalkarak yerini "her şey fert içindir" anlayışına bırakmaktaydı.¹³⁷ Özal'ın, 1979 yılında Aydınlar Ocağı'nın Ankara'da düzenlediği bir toplantıda yaptığı konuşmasındaki devlet ile ilgili şu görüşleri dikkat çekmiştir:¹³⁸

¹³⁶ Hayriye Özen, "Turgut Özal", Emre Toros (ed.), *Türkiye'de Siyasi Liderlik: Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar*, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, 121-177, s.128.

¹³⁷ Güner, a.g.e., s. 185.

¹³⁸ Doğan, a.g.e., s. 36.

- Güçlü devlet, memurları çok olan devlet değildir.
- Devlet, bir mabut veya baba değildir.
- Devlet, bir istihdam kapısı değildir.
- Bürokrasiyi kaldırmak için kişilere itimat prensibi esastır.
- Tüketim, gelişmeyi teşvik eden önemli bir araçtır.
- KİT'ler millete mal edilmeli, özelleştirilmeli.
- Devlet sadece alt yapı ile uğraşmalı, yasakçı değil yönlendirici olmalı.

Özal, 19 Aralık 1983'de TBMM'de yaptığı konuşmasında ise ana hedeflerinin milli birliğin, asayişin ve huzurun tesis edilmesi olduğunu belirtmiştir. Bu ortamın sağlanabilmesi için de öncelikli olarak ekonominin düzgün ve devamlı iyileşerek sürdürülmesinin mecburiyetini dile getirmiştir.¹³⁹ Zira, hükümet programında belirtildiği gibi istikrar içinde gelişen bir ekonomide sosyal meselelerin daha kolay ve daha süratli çözüleceğini, huzursuzluğu meydana getiren sebeplerin büyük bir kısmının kendiliğinden ortadan kalkacağını düşünmekteydi. Aksi durumda refahın değil fakirliğin yaygınlaşacağını öngörmekteydi. Aynı konuşmasında milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir hükümet olduklarını yinelemiş ve bunları şöyle detaylandırmıştır:¹⁴⁰

“Milliyetçilik anlayışımız; anayasamızda ifadesini bulan, Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, cumhuriyeti ve demokrasiyi koruyan bir muhtevaya sahiptir. Türk milletini, Türk vatanını ve Türk insanını sevmeyen, benimsemeyen, Türk devletinin iyi idare edilebileceğine inanmıyoruz. Atatürk'ün milliyetçilik konusundaki görüşlerine bağlı Türk milliyetçiliği anlayışımız icraatımızın temel düşüncesini teşkil edecektir. Muhafazakârlık anlayışımız; milli, manevi ve ahlaki değerlerimize, kültürümüze, tarihimize, adet ve geleneklerimize bağlılığımızın bir ifadesidir. İyi olanın, güzel olanın, kıymetli olanın muhafazasıdır. Asla tutucu, mutaassıp ve yeniliklere kapalı değiliz. Aksine ilerlemeye açık, medeni, müreffeh, büyük ve kudretli bir Türkiye en büyük emelimizdir. Türkiye'yi yepyeni, kavgasız, ileri ve modern bir ülke haline getirmeye azmetmiş olarak işe başlıyoruz. Sosyal adalet anlayışımız; sadece belirli ideolojilerin, peşin hükümlü kalıplaşmış formüllerin inhisarında değildir. Sosyal adaletçilik, fukaranın yanında bulunmak lafla olmaz. Bizim programımız, 'Orta direk' dediğimiz işçi, memur, esnaf, çiftçi ve emekliye müşahhas, pratik ve gerçekçi çareler getiren sosyal adaletçi bir programdır. Rekabete

¹³⁹ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları Cilt 8**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 104.

¹⁴⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 106-107.

dayalı serbest pazar ekonomisi anlayışımız; iktisadi gelişimin hızlandırılması, sosyal dengenin iyileştirilmesi, fertlerin kabiliyet ve çalışmalarına göre gelişme arzularının teşvik edilmesi, gruplar arasındaki gelir dağılımı farklılıklarının pratik ölçüler içinde azaltılması, bölgeler arası gelişmişlik farklarının asgariye indirilmesi, fakirliğin kaldırılarak refahın yaygınlaştırılması esaslarına dayanmaktadır.”

22 Aralık 1983'deki meclis konuşmasında, *“Devlet millet için vardır. Devletin millet ile bütünleşmesi esastır. Sosyal adalet, sosyal güvenlik ve sosyal yardımın düzenlenmesi ve sağlanması, sosyal hizmet ve faaliyetlerin tanzim, teşvik ve yönlendirilmesi ve gereğinde doğrudan yapılması devletin başlıca görevleri arasındadır. Asıl olan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır.”*¹⁴¹ diyen Özal, odak noktasına bireyin bizzat kendisini koymuş, ekonomik kalkınma sürecinde devletin bireyle rekabete girmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Özal'a göre devlet, bireyin gelişimini, refahını ve kalkınmasını kolaylaştıracak akılcı hizmetler sunmakla yükümlüdür. Bu hizmetleri gerçekleştirebilmek için ise devletin yeni, daha aktif ve dinamik bir yapılanmaya gitmesi gerekmektedir.¹⁴²

Özal'ın anti devletçi, birey merkezli devlet felsefesi Türk modernleşmesinde, devletin faaliyet alanının kısıtlanmasına ve gelişmenin ana aktörü olmaktan çıkmasına neden olmuştur. Özal, devletin küçültülerek yerini özel sektöre bırakmasını, siyaseti belirli bir elit kesimin tekeline çıkararak millete hizmet amacı taşıyan herkesin siyasete katılma hakkı olduğunu savunmuştur. Türkiye'nin temel sorunlarının ancak ve ancak köklü yaklaşımlarla çözülebileceğine inanan Özal, sorunların daha kolaylıkla ve daha süratle çözüme kavuşturulabilmesi için her şeyden önce hukuki esasların ve idari yapının bunu sağlayacak hale getirilmesi gerektiğini şu ifadelerle açıklamıştır:¹⁴³

“Kendimizi, yine kendimizin koyduğu kaidelerin esiri olmaktan kurtarmalıyız. Yeni, dinamik, kaideleri ve yapısı birbiriyle uyumlu, iyi çalışan bir sistem kurmalıyız. İdari yapı ve mevzuat toplum ihtiyaçlarına cevap verebildiği sürece muteberdir. Bu bakımdan günün şartlarına uygun olmayan eskimiş, yavaş, karar almayı ve uygulamayı imkânsız hale getiren ve o nispette de zaman ve kaynak israfına yol açan idari yapı ve hukuki esaslar yeni bir anlayışla gözden geçirilecektir.”

¹⁴¹ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 144.

¹⁴² Yavuz Gökmen, “Değişim Rüzgarları Eserken”, O. Ayman Büber ve Mine Söğüt (ed.), **Bütün Yönleriyle Özal ve Dönemi**, Tempo Kitapları, İstanbul, 1993, 13-50, s. 24-25.

¹⁴³ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 111-112.

Esasında Özal, Türkiye'deki geleneksel devlet anlayışına karşı çıkmış, otoriter bir mekanizma kurmaya çalışmıştır. Fakat devletin merkeziyetçi, bürokratik gücünü zayıflatarak kendi siyasal iktidarını güçlü kılma ve sağlamlaştırma amacı taşıması, siyasal iktidarı güçlendirme girişimlerinde başarılı olamamasına neden olmuştur. Ayrıca, bürokrasiyi tasfiye etmeye çalışmış ve bürokratların, siyasal iktidarın denetimi ve kontrolü altına alınması yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Bunun yanında bürokrasinin gücünü kırmak için KİT'leri özelleştirmek istemiştir fakat yapılan özelleştirmeler istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Özal, hükümetinin bu ilk icraatlarını şöyle açıklamıştır:¹⁴⁴

“Bakanlar kurulunun yapısı değiştirilmiş, ekonomik idarede karar ve hizmet bütünlüğü sağlanmış, Başbakanlık ve devlet bakanlıkları ile diğer hizmet bakanlıklarının görevleri ve fonksiyonları yeniden düzenlenmiş ve bakanlık sayısı 21'e indirilerek idarede etkinlik, sürat ve tasarruf imkânı sağlanmıştır. Bu suretle, 17 adet kanun hükmünde kararname ile bakanlık teşkilatları ve bağlı kuruluşları, kısaca idarenin büyük bir kısmı yeniden düzenlenmiş bulunmaktadır.”

Askeri rejim döneminde binlerce insan gözaltına alınmış, yargılanmış, fişlenmiş, işten çıkarılmıştı. Çok sayıda gazete, dergi ve kitap imha edilmiş, siyasal partilere, sendikalara ve derneklere kısıtlamalar getirilmiş, üniversite özerkliği yok edilmişti. Ayrıca askeri rejimin hayata geçirdiği 1982 anayasası, devletin otoritesini tesis etmek amacı taşıdığı gerekçesiyle siyasal alanın sınırlarını ciddi oranda daraltmış ve özgürlükleri bir hayli sınırlamıştı. Bu dönemde, Türkiye insan hakları ve demokrasi açısından oldukça olumsuz bir tablo sergilemekteydi.¹⁴⁵ Özal iktidara geldiğinde ise, demokratikleşme konusunda daha çok bireysel hak ve özgürlüklere vurgu yapan liberal bir demokrasi anlayışının benimsenmiş olduğu göze çarpmaktadır. 19 Aralık 1983'deki meclis konuşmasında ANAP hükümetinin katı ve dogmatik merkezi planlamanın tamamıyla dışında, demokratik kuruluşların ve fertlerin kabiliyetlerini, teşebbüs güçlerini kullanmalarına ve geliştirmelerine imkân veren, düzenleyici, yönlendirici ve denge kurucu bir anlayışına sahip olduklarını şöyle belirtmiştir:¹⁴⁶

“Hürriyetçi demokratik nizamla gönülden bağlıyız. Millet hâkimiyetinin demokrasinin tek esası olduğuna inanıyoruz. Demokratik nizam, insan hak ve hürriyetlerine saygının en yüksek olduğu, insan hak ve hürriyetlerinin en iyi şekilde

¹⁴⁴ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 112.

¹⁴⁵ Özen, a.g.e., s. 159.

¹⁴⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 109.

korunduğu rejimdir. Temel vasıfları adalet ve hukukun üstünlüğü olan demokratik nizam, insan şeref ve haysiyetinin, söz, düşünce, kanaat, din ve vicdan hürriyetinin en güvenilir teminatıdır. Demokratik nizamı, insan hak ve hürriyetlerini zedelemeye, tahrip etmeye, ortadan kaldırmaya matuf her türlü hareketin karşısındayız. Demokratik düşünce ve haklara karşı olan her çeşit rejimi ve tasarrufu reddederiz. Herkesin kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu inancındayız. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan bu hak ve hürriyetlerin sağlanması ve teminat altına alınması için hukuka bağlı ve hukukun üstünlüğünü esas alan devlet nizamını temel şart görürüz.”

Bu anlayış çerçevesinde TCK'nın 141. 142. ve 163. Maddeleri kaldırılmış, AİHM'nin yargı yetkisi tanınmış, Birleşmiş Milletler ve Avrupa İşkence ve Kötü Muamele ile Mücadele Sözleşmeleri onaylanmış, vatandaşlara AİHM'ne ferdi başvuru hakkı tanınmıştır.¹⁴⁷ Ayrıca, Pişmanlık Yasası ve İnfaz Yasası değiştirilerek hükümlülerin cezaevinde yatma süreleri düşürülmüştür.¹⁴⁸ Bütün bunlara rağmen Özal'ın demokratikleşme konusu bazı karmaşıklıkları da beraberinde getirmiştir. Zira Özal, özellikle Başbakanlığı döneminde oldukça antidemokratik, otoriter bir liderlik profili sergilemiştir.¹⁴⁹

Özal, 25 Aralık 1987'de 2. hükümetin sunuş konuşmasında yerel yönetimlerle ilgili hayata geçen uygulamaları ve yeni dönem için belirlenen hedefleri şu şekilde aktarmaktadır:¹⁵⁰

“Mahalli idareler konusunda da çok büyük hamleler yaptık. Mahalli idarelere iktidara geldiğimiz günden itibaren önem ve ağırlık verdik. Mahalli idareleri görülmemiş ölçülerde mali imkânlarla kavuşturduk. Bu imkânların kullanılmasıyla Türkiye'mizin çehresi değişti. Şehirlerimiz, kasabalarımız tanınmayacak şekilde güzelleşti, imar edildi. Mahalli idarelerin yetkilerini artırdık. Çeşitli mevzuat düzenlemeleri ile mahalli idarelere çalışma serbestisi sağladık. Böylece mahalli hizmetlerin vatandaşın ihtiyaçlarına arzı süratlendi ve kolaylaştı. Mahalli idareleri güçlendirerek demokrasinin en küçük birimlere kadar uzanmasını ve bir hayat tarzı olarak yerleşmesini sağladık. İl Özel İdaresi Kanunu ile idari sistemimizde gerçek bir reform yaptık. Hizmetlerin tespiti ve harcama yetkisi mahalli idareye verilerek idare

¹⁴⁷ Güner, a.g.e., s. 187.

¹⁴⁸ O. Ayman Büber ve Mine Söğüt, “Siyaset Merdivenleri ve Özal”, O. Ayman Büber ve Mine Söğüt (ed.), **Bütün Yönleriyle Özal ve Dönemi**, Tempo Kitapları, İstanbul, 1993, 51-72, s. 56-57.

¹⁴⁹ Özen, a.g.e., s. 158.

¹⁵⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 421.

sistemimiz aşırı merkeziyetçi yapısından kurtarılmıştır. Çok sayıda yeni ilçeler kurularak hizmetlerin dağılımında kolaylık ve etkinlik sağlandı. Büyük şehir belediye idaresini kurduk ve büyük şehirlerdeki problemlerin çözümlenmesine ayrı bir önem ve ağırlık verdik. Önümüzdeki dönemde mahalli idareler belirli esaslar dahilinde yetki ve kaynak yönünden daha fazla desteklenecek, kaynakların daha verimli kullanılması için gerekli tedbirler alınacaktır.”

Özal, hükümetle aynı partiye mensup belediyelerin daha uyumlu çalışacağı ve yerel hizmetleri daha verimli sunacağı tezini savunmuştur.¹⁵¹ 26 Mart 1989 yerel seçimlerinin hemen öncesinde ANAP'lı adaylara oy vermeyecek olan yöre halkına merkezi yönetimin hizmet sunmayacağını belirtmesi demokrasi açısından yerel yönetimlere ne kadar yüzeysel ve menfaat odaklı baktığının bir kanıtıdır.¹⁵²

Parlamentar sistemin işlemediğine, sistemin bu haliyle tıkanık olduğuna inanan Özal, Türkiye'de büyük bir siyasi bölünme ve parçalanmışlık olduğunu vurgulamakta, bu bölünme ve parçalanmışlığın ise koalisyonları zorunlu kılacağını öngörmekteydi. Dolayısıyla Özal, siyasal sistemin zayıflayacağını ve istikrarsızlık yaratacağını belirtmekte ve bu olumsuzlukları aşmanın tek yolunun ise başkanlık sistemine geçişle sağlanabileceğine inanmaktaydı. Özal, 2 Ekim 1992'de İş Dünyası Vakfı'nın toplantısında yaptığı konuşmada öngördüğü başkanlık sisteminin ABD'deki ile aynı olduğuna ve kuvvetler ayrılığının gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹⁵³ Tek partinin parlamentoya hâkim olması aynı zamanda yasama, yürütme ve yargıya da hâkim olması anlamına gelmektedir diyen Özal, koalisyonun söz konusu olduğu durumda ise parlamento, yürütme ve yasamayı kontrol etmektedir görüşlerini dile getirmiştir. Özal'a göre, parlamenter sistem daha çok homojen toplumlarda veya önceden monarşi ile yönetilen yerlerde, başkanlık sistemi ise tek ve homojen olmayan toplumlarda uygulanmaktadır.¹⁵⁴ Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra başkanlık sistemi üzerindeki çalışmalarını hızlandırmıştır. Özellikle Körfez Savaşı sırasında karşılaştığı güçlükler bu sisteme olan inancını pekiştirmiştir.

“İkinci Değişim Programı” kapsamında, 1993 yılında yapılan bir toplantıda Özal, *“Başkanlık sistemi tartışılmalıdır. Benim bu konuda biraz daha netleşmiş fikirlerim var.*

---

¹⁵¹ Muhammet Kösecik, “Özal'ın Kamu Yönetimi Vizyonu ve Politikaları”, Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), *Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm*, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, 19-56, s. 37.

¹⁵² Cemal, a.g.e., s. 322.

¹⁵³ Yavuz Gökmen, *Özal Yaşasaydı*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1994, s. 121.

¹⁵⁴ Gökmen, a.g.e., s. 140.

*Tartışılın, toplum bu konularda fikrini açıkça ortaya koysun. Çünkü tartışılmayan fikirler sanki birileri tarafından empoze ediliyormuş gibi bir his verir. Bu doğru değil ama bazıları daha başından karşı.*¹⁵⁵ ifadeleriyle başkanlık sisteminin ülke gündemine alınmasını istemiştir. Buna rağmen kafasındaki başkanlık sistemi hakkında ayrıntılara girmemiş, düşündüklerini açıkça belirtmemiştir.¹⁵⁶ Başkanlık sisteminin hangi dinamiklerle gerçekleştirileceğine yönelik net bulguların olmamasıyla birlikte genellikle ABD sisteminin özelliklerine atıfta bulunarak ifade edilen bir başkanlık sistemini benimsemiştir.¹⁵⁷ Özal'ın "ABD gibi bir Türkiye" hayaline uygun olarak başkanlık sistemini istiyor olması her ne kadar kendisi aksini sıklıkla ifade etmiş olsa da etnik kimlikler söylemiyle ve federasyon eliyle Türkiye'nin bölünmesine neden olacağı karşı tezinin oluşmasına yol açmıştır.¹⁵⁸ Bununla birlikte Özal, başkanlık sisteminin temel dayanağı olan eyalet sistemini de "*gerekli olursa onu da uyguluyoruz*" diyerek savunmaktaydı. Hatta, Türkiye'nin azami 10-12 eyalete bölüneceği bir idari yapılanmanın hem gerçekçi hem de ekonomik bakımdan verimli olacağını düşünmekteydi.¹⁵⁹

Türkiye'de idari ve siyasi yapısı bakımından önem taşıyan bir başka yaklaşım da federasyon sistemidir. Başkanlık sistemini savunan Özal bu konuda ise, kendisinin federasyona karşı olduğunu ancak bu fikirlerin de münakaşa edilmesi gerektiğini, münakaşa edilmeden anlaşılmayacağını ifade etmiştir.¹⁶⁰ Özal'a göre, halk federasyon sistemini tartışarak gerekliliğinin olmadığını anlayacak ve bundan vaz geçecekti. Zira Özal, gerek Güneydoğu coğrafyasının tarım, iklim vb. alanlardaki elverişsizliği gerekse bölge halkının nüfusunun Türkiye geneline yayılmış olması gibi nedenlerden dolayı bu sistemin desteklenmeyeceğini düşünmekteydi.

Özal'ın 15 Ağustos 1984'te, PKK terör örgütünün gerçekleştirdiği ilk silahlı eylemi olan Eruh baskınına umursamayarak tatile çıkmış olması birçok kesim tarafından eleştirilmesine yol açmıştır.¹⁶¹ Ayrıca, terör sorunuyla gerektiği kadar

¹⁵⁵ Doğan, a.g.e., s. 292.

¹⁵⁶ Gökmen, a.g.e., s. 142.

¹⁵⁷ Çağrı D. Çolak ve Abdullah Uzun, "Türk Siyasal Hayatında Başkanlık Sistemini Gündeme Getiren Liderler: Türkeş, Demirel, Özal ve Erdoğan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, Cilt:10, Sayı:50, 196-214, s. 210.

¹⁵⁸ Zeyneb Çağlıyan İçener, "Türkiye'de Başkanlık Sistemi Tartışmalarının Yakın Tarihi: Özal ve Demirel'in Siyasi Mülahazaları", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, Sayı:75, 313-340, s. 323.

¹⁵⁹ P. Özden Cankara ve Y. Emre Aysel, "Türkiye'de Siyasal Liberalizmin Nirengi Noktası: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın Hükümet Etme Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Cilt:8, Sayı:41, 526-536, s. 532.

¹⁶⁰ Kösecik, a.g.e., s. 39.

¹⁶¹ Ömer Faruk Gençkaya, "Turgut Özal'ın Güneydoğu ve Kürt Sorununa Bakışı", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 77-118, s. 86.

ilgilenmemesi, teröristleri “üç-beş eşkiya” olarak tanımlaması ve üzerinde durmaması daha sonra şu bahaneleri ileri süreceği açıklamayı yapmasına sebep olmuştur.¹⁶²

“Bu Güneydoğu meselesine daha önce de el atabilirdik. Siyasi çözüm arayışlarına da girebilirdik ama unutmayın ANAP’ın ilk iktidarında sivil rejime geçiş mücadelesi vardı. Bu dönemde benim bazı bakanlarım benden çok Evren’e kulak verdiler. Benden değil, ondan korktular. Bir de öncelikle ekonomik sorunları ve döviz meselesini halletmek zorundaydık.”

Daha fazla özgürlük ve serbest düşüncenin birçok toplumsal sorunu çözeceği düşüncesiyle “*anayasayı bir kere delmekle bir şey olmaz*” diyebilme cesaretini kendinde bulabilen Özal, söylemlerinin ve eylemlerinin uyumsuzluğunu bir kez daha açıkça ortaya koymuştur.

2.3. ÖZAL’IN İKTİSADİ REFORMLARI

Bu kısımda, 24 Ocak 1980 Kararlarının alınmasına neden olan genel durum ve Özal’ın Başbakanlık dönemlerini kapsayan 1983-1989 yılları arasında ANAP’ın uyguladığı ekonomik değişim politikaları ele alınmıştır.

2.3.1. 24 Ocak 1980 Kararları

2. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle beraber dünya ülkeleri siyasal ve ekonomik anlamda bir kriz dönemine girmiştir. Dönemin uluslararası para sistemi olan Bretton Woods sisteminin çökmesi ve 1973 ile 1978 yıllarında patlak veren petrol krizleri, yaşanmakta olan bunalımın daha da artmasına neden olmuştur. Bu krizlere çözüm arayışları olarak özellikle 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren liberalizm kavramı yükselmeye başlamıştır. Amerika’da Ronald Reagan ve İngiltere’de Margaret Thatcher ile hissedilmeye başlayan liberalizmin Türkiye’deki uygulayıcısı ise Özal olmuştur.¹⁶³

1980 öncesi Türk ekonomisi, sanayileşmenin temel amaç olduğu ve bu amacın Türk sanayisini dış rekabetten koruyarak sağlanabileceği düşüncesi üzerine kurulmuştu. Bu düşünceden dolayı yerli üretime geçilen ürünlerde ithalatlar

¹⁶² Mehmet Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Yayınları, İstanbul, 1994, s. 117.

¹⁶³ Ceyhan Haydaroğlu ve Satı Tatlısu, “Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, Cilt:1, Sayı:1, 27-41, s. 29.

kısıtlanmıştı. Ayrıca, Türk sanayicisinin ciddi olarak ihracata yöneltmesini amaçlayan bir politika geliştirilmemişti. Bu durum Türk ekonomisinin dış pazarlarla olan ilişkisini asgari düzeyde tutmuş, kapalı bir ekonomi görüntüsü vermişti.¹⁶⁴ Bu şartlar altında 1973 yılında petrol fiyatlarındaki aşırı artışa karşın gerekli tedbirlerin alınamaması ve ihracatın ithalatı karşılayamaması döviz rezervlerini eritmiş ve dış borçlanmayı devam ettirmişti. Buna rağmen, petrol fiyatlarının sabit tutulmuş olması da bütçe açıklarının oluşmasına yol açmıştı. 1978 yılındaki ikinci petrol krizi ise dış borçları yeni bir vadeye bağlamak için yapılan girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştu.¹⁶⁵ Kıbrıs Barış Harekati'nin ardından uygulanan ekonomik ambargolar, yokluk ve kıtlığın had safhaya ulaşması, dış ödemelerin çıkmaza girmesi, Merkez Bankası'nın devre dışı kalması, döviz darboğazının ve %100'lük enflasyonun yaşanması halkın alım gücünün tüketmişti.¹⁶⁶ Bu gerekçeler dolayısıyla Türk ekonomisi 1979 yılında durma noktasına gelmiş ve seçime gidilmesi kararı alınmıştır.

Bu şartlar altında Özal, 14 Ekim 1979 ara seçimlerini kazanan Demirel'e "Ekonomiyi Düzenleme Tedbirleri" başlıklı raporunda çözümü gereken meseleleri şöyle sıralamaktaydı:¹⁶⁷

- Enflasyon azaltılmalı,
- Döviz gelirleri artırılmalı,
- Mevcut tesisler tam kapasite çalışır hale getirilmeli,
- İhracat süratle artırılmalı,
- Karaborsa ve yokluklar giderilmeli,
- Yatırımlar istihdamı artıracak şekilde hızlandırılmalı,
- Gelir dağılımı düzeltilerek orta gelir grubu genişletilmeli.

Aynı raporda Özal, bu meselelerin çözümünün ise şu prensipler etrafında gerçekleştirilebileceğini vurgulamaktaydı:¹⁶⁸

- Ekonomik idarede koordinasyon ve karar bütünlüğü sağlanmalıdır.
- Makro tedbirlere ağırlık verilmelidir.
- Karaborsanın önlenmesi için çift fiyat sistemi kaldırılmalıdır.

¹⁶⁴Hasan Kazdağlı, "Turgut Özal'ın İktisadi Reformları", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 371- 392, s. 374.

¹⁶⁵Kazdağlı, a.g.e., s. 378-379.

¹⁶⁶Doğan, a.g.e., s. 38.

¹⁶⁷Doğan, a.g.e., s. 40.

¹⁶⁸Doğan, a.g.e., s. 40-41.

- Devlet teşebbüslerinin verimli çalışması sağlanmalıdır.
- Enflasyonun düşürülmesi için moneter tedbirler alınmalı ve dikkatle uyulmalıdır.
- Dış ticaretin dengelenmesi ve döviz gelirlerinin genişletilmesi için gerçekçi kur politikası uygulanmalıdır.
- Kalkınmada fertlerin teşebbüs gücünden azami şekilde yararlanılmalı ve çalışma süreleri artırılmalıdır.
- Düşen yatırım temposunun orta ve uzun vadede hızlanamayacağı gerçeğinden hareketle, oluşan açığın kapatılması için yabancı sermaye kullanılmalıdır.
- İhracatın geliştirilmesi için yurt dışı talep baskısı azaltılmalıdır.
- Vergi sistemi düzeltilerek vergi gelirleri artırılmalıdır.

Demirel'e sunulan bu rapor Özal'ın Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili olmasını, 1980 yılında hayata geçirilen ve Türk ekonomisi açısından radikal bir değişim olan 24 Ocak Kararlarının alınmasını sağlamıştır. 24 Ocak Kararları Türk ekonomisi için bir dönüm noktası olmuş ve kısmi bir liberalleşme sürecine girilmiştir. İthal ikameci sanayileşme politikası yerine serbest piyasa ekonomisine dayalı ihracata yönelik sanayileşme politikasına geçilmiştir. Bu sayede Türk ekonomisinin uluslararası rekabet ortamına uygun dinamik bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır.¹⁶⁹

Hükümet, kararları kamuoyuna açıkladıktan sonra yeni kredi açılması ve eski borçların faiz ödemelerine kolaylık getirilmesi amacıyla IMF ve OECD konsorsiyumuna başvurmuştur. Neticede, 18 Haziran 1980'de IMF ile üç yıllık stand-by anlaşması imzalanmıştır. Bu sırada IMF'ye verilen niyet mektubu kamuoyuna açıklanmadığı için içeriği tam olarak bilinmemekle beraber, IMF'nin Türk ekonomisi ile ilgili kaygılarını giderecek yükümlülükler içerdiği bilinmekteydi.¹⁷⁰ 24 Ocak Kararlarının uygulanmasıyla IMF'nin isteklerinin fazlasıyla karşılandığını savunan Korkut Boratav'a göre, alınan kararlar, 1970'li yıllarda IMF'nin dış tıkanma koşulları altında bunalan az gelişmiş ülkelere empoze edilen standart istikrar politikası ile ve daha ziyade Dünya Bankası tarafından geliştirilen tipik bir yapısal uyum programının bilinen unsurlarını içermekteydi.¹⁷¹

24 Ocak Kararları ile hayata geçirilen programlar şu şekilde özetlenebilir:¹⁷²

¹⁶⁹ Haydaroğlu ve Tatlısu, a.g.m., s. 37.

¹⁷⁰ Kazdağlı, a.g.e., 383.

¹⁷¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2002*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 147.

¹⁷² Doğan, a.g.e., s. 50.

- Türk lirasının değeri yabancı paralara göre büyük ölçüde düşürüldükten sonra kontrollü olarak dalgalanmaya bırakılmıştır.
- Fiyatlar serbest bırakılmış, fiyat Kontrol Komitesi kaldırılmıştır.
- Sanayi mallarındaki fiyat tespitinin piyasa kurallarına ve gerçekçi fiyat mekanizmasına göre yapılması için ara mallardaki sübvansiyon asgariye indirilmiştir.
- Temel tüketim mallarındaki sübvansiyon tamamen kaldırılmıştır.
- 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'na göre gelecek yabancı sermayenin esaslarını göstermek üzere çıkarılan kararnamede iştirak izinleri belirlenmiş, iştirak oranları genişletilmiştir.
- KİT'lere sağlanan devlet desteği kaldırılmıştır.
- İhracatta lisansa tabi malların sayısı azaltılmış, tescil kaldırılmıştır.
- İhracatı destekleme amacıyla "Destekleme ve İstikrar Fonu" kurulmuştur.
- Petrol ürünleri üretiminin %35'inin ihracatı serbest bırakılmıştır.
- İhracat belgesi olanların taahhüt ettikleri malların yapımında kullanacakları hammadde ve yardımcı malların ithali vergilerden muaf tutulmuştur.
- "Faiz Kararnamesi" çıkarılarak bankaların kredi ve tasarruf faizlerini serbestçe belirleyebilmesine imkân sağlanmıştır.

Özal, 22 Aralık 1983'deki meclis konuşmasında 24 Ocak Kararları ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:¹⁷³

"Türkiye 1979 senesi içerisinde çok kritik bir noktaya gelmişti. O tarihte memleketin enflasyon hızının bugünkünün iki mislinde, yüzde yüzler civarında olduğunu, yoklukların kol gezdiğini, Türkiye'nin dış itibarının sifıra indiğini çok iyi biliyoruz. Kredi itibarı bakımından ülkemiz dünyadaki ülkeler arasında sondan ikinci veya üçüncü idi o tarihlerde. Her gittiğimiz yerde kapıların yüzümüze kapandığı bir devreyi hatırlıyorum. Devlet kendi taahhütlerini yerine getiremiyordu. Memleketteki yokluklardan dolayı kuyruklar, karaborsa ve bununla beraber korkunç bir haksız kazanç meydana gelmeye başlamıştı. Devlet malları sübvansiyonlu bir tarzda satılıyordu. 24 Ocak Kararları bir mecburiyetten alınmıştır. Bu durumu çözmek için alınmıştır. Zor kararlardır, alınması kolay olmayan kararlardır ama alınmıştır. Alınması lazım olduğu için alınmıştır."

¹⁷³ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 139-140.

Özal, 1980 askeri darbesinin ardından Milli Güvenlik Konseyi'nin kurduğu yeni hükümette Başbakan yardımcılığına getirilerek 24 Ocak Kararlarını sürdüreceğinin işaretini vermiştir. Geniş yetkilere sahip olan Özal, görevde kaldığı süre boyunca IMF ile sağlanan anlaşma hükümlerini büyük oranda yerine getirmiştir. İthalat rejimi daha da liberalleştirilmiş, Merkez Bankası'na döviz kurunu günlük olarak belirleme yetkisi verilmiştir.¹⁷⁴ Vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılması ile başlayan bankaların ve bankerlerin faiz yarışı finansal kargaşaya neden olmuştur. Mevduat sertifikalarını ve holding tahvillerini kendi borç senetleriyle beraber pazarlayan ve sonunda sadece kasaya giren yeni parayla eski taahhütlerini karşılamak zorunda kalan bankerler, 1982 yılında tam olarak çökmüş ve beraberinde birkaç bankanın da batmasına neden olmuştur. Skandal boyutlarda kamuoyunu işgal eden ve askeri yönetimi sarsan bu çöküş, Özal'ın hükümetten ayrılmasıyla ve liberal ekonominin ilk fiyaskosuyla sonuçlanmıştır.¹⁷⁵

2.3.2. Başbakanlık Dönemleri

ANAP'ın 1983 seçimlerini kazanmasıyla Başbakan olan Özal, 19 Aralık 1983'de yaptığı meclis konuşmasında toplumun refahının sağlanması, ekonomik sorunların aşılması ve ülkenin kalkınması için öngördüğü şu ilkelerin hayata geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir:¹⁷⁶

- Huzur ve güven sağlanmalı,
- Çiftçi, işçi, memur, esnaf ve emeklinin oluşturduğu orta direk güçlendirilmeli,
- İşsizlik önlenmeli,
- Konut yapımı hızlandırılmalı,
- Başta Doğu ve Güneydoğu olmak üzere kalkınmada öncelikli yöreler geliştirilmeli,
- Bürokrasi azaltılmalı,
- Enflasyon düşürülmeli,
- Enerji sorunu çözülmeli,
- Vergiler indirilmeli,
- Enflasyonun üstünde ücret vermeli.

¹⁷⁴ Kazdağlı, a.g.e., s. 383-384.

¹⁷⁵ Boratav, a.g.e., s. 151-152.

¹⁷⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 111.

Hasan Kazdağlı, Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde gerçekleştirdiği ekonomik politikaları; dış ticaret politikasında değişiklikler, mali piyasalardaki reformlar ve vergi sisteminde yapılan düzenlemeler olmak üzere üç gruba ayırmakta ve şöyle detaylandırmaktadır: Dış ticaret politikasındaki değişiklikler; Türk ekonomisini dünya ekonomisi ile bütünleştirmek amacıyla döviz kurunda tek tip bir uygulamaya geçilmiştir. İthalatı serbest bırakılan mallar listesi yerine yalnızca ithalatı izne bağlı olan malların listesi yayınlanmaya başlamıştır. Yabancı bankaların Türkiye'de şube açmaları teşvik edilmiştir. Ticari bankaların döviz piyasalarındaki faaliyetlerini genişletebilmelerine imkân veren düzenlemeler yapılmıştır. 1988 yılından itibaren yabancı yatırımcıların Türk sermaye piyasasına girmesi sağlanmış, yabancı yatırım fonlarının faaliyet göstermeleri serbest bırakılmıştır. Ayrıca 1989 yılında Türk vatandaşlarına döviz satın alabilme olanağı verilmiştir. Mali piyasalardaki reformlar; 1984 yılından sonra başlatılan mali liberalizasyon süreci ciddi bir altyapı oluşturmuştur. 1986 yılında bankaların kanuni mevduat karşılık oranlarıyla likidite oranları düşürülmüştür. Finansal işlemler üzerindeki vergiler azaltılmış, bankalar arası para piyasası kurulmuştur. Ayrıca İMKB faaliyete geçirilmiştir. Vergi sisteminde yapılan düzenlemeler; 1981 yılında %40'a düşürülen Kurumlar Vergisi 1986 yılında %46'ya çıkarılmıştır. KİT'ler de diğer özel sektör kuruluşları ile aynı vergi oranlarına tabi tutulmaya başlamıştır. 1985 yılında Katma Değer Vergisi uygulamaya koyulmuştur. Bu sayede kamu gelirleri içinde gelir vergilerinin payı daha da azaltılmıştır. 1988 ve 1989 yıllarında vergi borçlarını zamanında ödeyemeyenler için uygulanacak olan vergi cezaları ve gecikme faizleri artırılmıştır. Maliye Bakanlığı'na vergi yükümlülüklerine uymayan iş yerleri için ağır cezalar uygulama ve iş yeri kapatma yetkisi verilmiştir.¹⁷⁷

Özal hükümetleri döneminde devletin ekonomideki etkisinin azaltılması ve özel sektörlere ağırlık verilmesi amaçlanmıştır. Özellikle 2. hükümet döneminde KİT'lerin özelleştirilmesi gündemde geniş yer tutmuştur. Özal, tasarladığı reform programlarını uygulamak için bütçe sisteminin dışında birçok fon oluşturmuştur.¹⁷⁸ Oluşturulan fonlarla ve gerçekleştirilen bazı hedeflerle ilgili 25 Aralık 1987'deki meclis konuşmasında şunları söylemiştir:¹⁷⁹

“İktidarımızın son dört yıllık döneminde yaptıklarımız ve elde edilen başlıca sonuçlar şöyledir: Kambiyo rejimi kökünden değiştirilmiş, döviz suç aleti olmaktan

¹⁷⁷ Kazdağlı, a.g.e., s. 386-388.

¹⁷⁸ Boratav, a.g.e., s. 155.

¹⁷⁹ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 398.

çıkartılmıştır. Bugün ülkemiz dünyanın en rahat kambiyo rejimlerden birine sahiptir. Vergi sistemi modernleştirilmiştir. 25 yıldan beri sadece sözü edilen KDV uygulamaya konulmuştur. Gümrükler bütünüyle gözden geçirilmiş koruma makul nispetlere indirilmiş, Türkiye'yi dışarı açılmaya teşvik edecek şartlar getirilmiştir. Faizler büyük ölçüde serbest bırakılmıştır. Tekeller kaldırılmıştır. Köprü, baraj gibi tesislerin gelir ortaklığı senetleri çıkarılarak gönüllü tasarruflar teşvik edilmiş, sermaye piyasası kurulmuştur. Toplu Konut Fonu, Kamu Ortaklığı Fonu, Savunma Sanayiini Geliştirme Fonu, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu gibi, genel bütçe dışında fonlar teşkil edilerek önemli kaynak artırıcı tedbirler alınmıştır. Böylece konut, baraj, köprü, enerji santralleri ve savunma sanayii yatırımlarında büyük hamleler başlamıştır. Dünyada ilk defa olarak Türkiye'de alt yapı projelerinde yap-işlet-devret modeli geliştirilmiş ve uygulamaya konulmuştur.”

Özal dönemi ekonomi politikaları, kimi akademisyenlerce, özellikle bölüşüm ilişkilerindeki gelişmelerin tartışıldığı, yüksek enflasyon ve işsizliğin tenkit edildiği, dış borç stoku ve iç piyasadaki vergi yükünün ciddi manada arttığı yıllar olarak anılmaktadır.¹⁸⁰

Tablo – 2 1981 – 1994 Yılları Arası Büyüme Oranları¹⁸¹

Yıllar	Büyüme Oranları (%)
1981 – 1983	5,0
1984 – 1987	6,9
1988	2,1
1989 – 1994	2,7

Tablo – 2'ye bakıldığında, 1. hükümet dönemindeki büyüme oranlarında sağlanan kısmi başarının 2. hükümet dönemini oluşturan 1987 yılı sonrasında yerini istikrarsızlığa bıraktığı söylenebilir. Özal döneminde adil olmayan gelir dağılımının ve eğitim, sağlık gibi alanlarda etkili kamu yatırımlarının yapılmaması dolayısıyla, ekonomik büyümenin toplumun tamamını olumlu bir şekilde kapsamadığı düşünülebilir.

¹⁸⁰ Umut Ünal, “Özal Dönemi Ekonomisine Genel Bir Bakış”, Erkan Ertoşun ve Erkan Demirbaş (ed.), **Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm**, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, 241-255, s. 254.

¹⁸¹ TÜİK; aktaran, Özen, a.g.e., s. 137.

Tablo – 3 Toplam İhracat, Toplam İthalat ve İthalatın İhracatı Karşılama Oranları¹⁸²

Yıllar	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Karşılama Oranı (%)
1983	5.728	9.235	62,0
1984	7.134	10.757	66,3
1985	7.958	11.343	70,2
1986	7.457	11.105	67,1
1987	10.190	14.158	72,0
1988	11.662	14.335	81,4
1989	11.625	15.792	73,6

ANAP hükümeti, hedefleri doğrultusunda ihracatı artırmak için iç talebi daraltmıştır. Tablo – 3’de görüldüğü üzere, ithalatın artması karşılama oranlarını bir miktar yükseltmiştir fakat ithalatın ihracattan yüksek düzeyde olması nedeniyle dış ticaret açığı devam etmiştir. Bu durum ise dış borçlanmanın daha da artmasına yol açmıştır.

Tablo – 4 1983 – 1989 Yılları Arası Enflasyon Oranları¹⁸³

Yıllar	Enflasyon Oranları (%)
1983	30,5
1984	50,3
1985	43,2
1986	29,6
1987	32,0
1988	70,5
1989	63,9

Özal hükümeti ilk döneminde faiz oranlarını yüksek tutarak enflasyon oranını görece düşük tutmuş, önemli vaatlerinden olan enflasyonla mücadelede genel olarak başarılı olamamıştır. Tablo – 4’deki yıllık enflasyon oranları 2. Özal hükümetinin 1987 yılından sonra dikkate değer bir istikrarsızlığın içine girmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

¹⁸²TÜİK, aktaran, Özen, a.g.e., s. 140.

¹⁸³TÜİK, aktaran, Özen, a.g.e., s. 149.

Özal, enflasyon hedeflerindeki başarısızlıklarını kabul etmiş ve bunun gerekçelerini 25 Aralık 1987'deki meclis konuşmasında şöyle özetlemiştir:¹⁸⁴

“Açıkça ifade ediyorum ki, bütün taahhütlerini fazlasıyla yerine getirmiş olmamıza rağmen, enflasyon hedefimize erişemediğimiz ortadadır. Bu durumun çeşitli sebepleri vardır. Ekonomide gerçekleştirdiğimiz yapısal değişiklikler iktisadi faaliyetlerin verimini artırmış, ekonomi planlanandan daha hızlı büyümüştür. Hızlı kalkınma tabiatıyla hedeflenenden daha yüksek enflasyon getirmiştir. Son dört yılda hızla dışarı açılan Türkiye'mizdeki fiyat yapısı dış dünyadaki fiyat yapısından etkilenmiştir. Ticaret yaptığımız ülkelerin çoğunda gıda maddeleri, sanayi mallarına göre daha ucuzdur. Ticaretin serbestleşmesi ve hacminin artması sonucu bizdeki fiyat yapısı dışarıya benzemeye başlamış, gıda maddelerinin fiyatı sanayi mallarının fiyatlarına göre daha fazla artış göstermiştir. Fiyat endekslerimizde gıda maddelerinin ağırlığı daha fazla olduğu için endeksteeki artış da fazla olmuştur. Bu artış belli bir zaman sonra dengeye gelip duracaktır. Ancak dışa açılmamızın neticesinde bir miktar enflasyon sisteme dahil olmuştur.”

Tablo – 5 1983 – 1989 Yılları Arası Dolaylı Vergiler, Dolaysız Vergiler ve Oranları¹⁸⁵

Yıllar	Dolaylı Vergiler (Milyon TL)	Dolaysız Vergiler (Milyon TL)	Toplam (Milyon TL)	Dolaylı Vergiler (%)	Dolaysız Vergiler (%)
1983	785	1.149	1.934	40,6	59,4
1984	989	1382	2.371	41,7	58,3
1985	2.003	1.825	3.828	52,3	47,7
1986	2.865	3.106	5.971	48,0	52,0
1987	4.558	4.492	9.050	50,4	49,6
1988	7.165	7.065	14.230	50,4	49,6
1989	11.905	13.645	25.550	46,6	53,4

Tablo – 5'de gösterilen dolaylı ve dolaysız vergilerden elde edilen gelirler yıllara göre artmıştır. Bununla birlikte, dolaylı vergilerin oranı genel vergi gelirleri içinde artarken dolaysız vergilerin oranı ise genel vergi gelirleri içinde azalmıştır. Dolaylı vergilerin artışının arkasındaki ana etkenin KDV'nin yürürlüğe konması olduğu

¹⁸⁴ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 407.

¹⁸⁵ Maliye Bakanlığı, **aktaran**, Recep Temel, “İktisadi Liberalizmin Özal Dönemi Maliye Politikalarına Etkisi”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 2017, Cilt:19, Sayı:33, 114-124, s. 121.

düşünülebilir. Dolaysız vergilerdeki oransal azalmanın sebepleri arasında ise ihracata dayalı kalkınmayı teşvik etmek amacıyla uygulamaya konulan istisna ve muafiyetler gösterilebilir.

Özal, 25 Aralık 1987'deki meclis konuşmasında vergilemedeki ana ilkelerini ve uygulamalarını şöyle ifade etmiştir:¹⁸⁶

“Vergiler sayıca azaltılmış, basit, kolay ve anlaşılır hale getirilmiştir. Vergiler adil, herkesin kolaylıkla verebileceği nispette ayarlanmıştır. Geçmişte vergi nispetlerinin yüksek tutulması devletin daha fazla vergi geliri sağlaması sonucu doğurmadığı gibi kaçığı zorlamış, ekonomik büyümeyi yavaşlatmıştır. Vergi nispetleri adil olduğu zaman vergi tahsilatı artmakta, vergi kaçakları azalmaktadır. Vergiler kurumlaşmayı ve yatırımları teşvik edecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Tasarrufun ve yatırımların teşvikinde vergi muafiyet ve kolaylıklarını önemli bir araç olarak kullanmaya devam etmekte kararlıyız. İhtilafların asgari hatta indirilmesini ve vergi kaçaklarının azaltılmasını sağlayıcı tedbirler arasında yeminli serbest mali müşavirlik sistemi uygulamaya konulacaktır.”

Özal, liberal değerlerin küresel anlamda değer kazandığı bir dönemde siyasete girmiştir. 24 Ocak kararları ile başlattığı yapısal değişimi, ANAP hükümetlerinde Başbakanlık sıfatıyla devam ettirmiştir. Özal, her ne kadar hükümet programındaki politikaların, *“bize has, bizim şartlarımıza uygun politikalar”* ifadelerini kullanmış olsa da kapitalist dünya ekonomisine yön veren ABD ve İngiltere gibi ülkeler ile IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların hedefleri ve yönlendirmeleri çerçevesinde oluşturulduğu bilinmektedir.¹⁸⁷

Özetle Özal, serbest piyasa ekonomisine geçilmesini ve devletin küçültülmesini savunmuştur. Bu sayede ekonomik kalkınmanın gerçekleşeceğini belirtmiştir. Muhafazakâr kimliğine rağmen adam kayırma, torpil, yolsuzluk, patronaj ilişkiler, hayali ihracat gibi konularda gerekli hassasiyeti göstermemiş, *“benim memurum işini bilir”* tarzı ifadelerle yasadışı uygulamaları adeta teşvik etmiştir. Bu anlamda, ahlaki liberalizm konusunda gerekli başarıyı gösterememiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 409.

¹⁸⁷ Özen, a.g.e., s. 136.

¹⁸⁸ A. Vahap Uluç, “Liberal – Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2014, Cilt:12, Sayı:23, 107-140, s. 136-137.

2.4. ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI

Özal'ın dış politikası, Başbakanlık dönemleri ve Cumhurbaşkanlığı dönemi olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bu kısımda ağırlıklı olarak Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde benimsediğı dış politika anlayışı üzerinde durulmuő, Cumhurbaşkanlığı sürecindeki dış politika uygulamalarına değinilmemiőtir.

Son döneminde ciddi sarsıntılar geçirerek toprak kaybetmiő ve dağılmıő bir imparatorluğun mirasçısı olan Türkiye'nin dış politika anlayışı, genel nitelikleri itibarıyla statükocu bir görünüm arz etmekteydi. "Sevr Sendromu" Şeklinde açıklanan dışa kapalı politika modeli genel hatlarıyla Türk dış politikasının özetini oluőturmaktaydı.¹⁸⁹ Aynı Şekilde Özal da Cumhuriyet'in ilk yıllarından baőtlamak üzere ve özellikle tek parti dönemiyle birlikte gelen içe dönük, pasif, aőtırı ihtiyatlı ve tamamen statükocu bir dış politika sergilendiğini düşünmekteydi.¹⁹⁰ Bu düşünce etrafında, Türk dış politikasını Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün uyguladığı politikalar olmak üzere ikiye ayırmıőtir. Özal'a göre Atatürk'ün dış politikası pragmatik, aktif ve cesurdu. İnönü'nün ise, kompleksli, korkak ve statükocuydu.¹⁹¹ Özal, Atatürkçü dış politikayı benimsediğini Şu ifadelerle açıklamıőtir:¹⁹²

"Ülkemizin güvenliğinin en müessir bir Şekilde korunması bütün ülkelerle ve özellikle komőularımızla her sahadaki iőt birliğinin geliştirilmesi dünya barıőının muhafazası, hükümetimizin dış politikasının temel hedefleridir. Bu anlayışla hükümetimiz, Türkiye'nin haklarını ve yüksek menfaatlerini ısrarla takip etmeye, geleneksel Atatürkçü dış politikamızı devam ettirmeye milletimiz yararına daha da ileri götürmeye kararlıdır."

Dış politikanın içine kapalı yapısını kırmak için kendisinden evvelki paradigmanın dışında bir siyaset tasavvur eden Özal, bunu "transformasyon" ifadesiyle kavramsallaőtırmıőtir.

¹⁸⁹ M. Murat Arslan, "Kamu Diplomasi Perspektifiyle Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Analizi", Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaőt (ed.), **Turgut Özal: Değıőim, Dönüőtüm**, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, 219-238, s. 219.

¹⁹⁰ Güner, a.g.e., s. 103.

¹⁹¹ Doğın, a.g.e., s. 315.

¹⁹² Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 134.

Türk siyasi tarihi ve dış politika süreçleri incelendiğinde Özal'ın, karar alma aşamalarında kişisel özelliklerini öne çıkaran liderlerden biri olduğu görülmektedir.¹⁹³ Alışılmış lider tipinin dışına çıkan Özal'ın dış politika uygulamaları, kişisel özelliklerini çok sık kullanması nedeniyle kimi zaman eleştirilmiş kimi zaman da takdir edilmiştir. Boykot, ambargo, abluka, ithalat, ihracat ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi gibi finansal önlemler olarak sıralanabilecek ekonomik etki araçları, askeri etki araçları ve diplomasi yoluyla yapılan görüşmeler, ikna, vaat ya da tehdit gibi unsurları bünyesinde barındıran siyasal etki araçları olan dış politika araçlarını, kişisel özellikleriyle öne çıkan bir siyasetçi olarak çoğu zaman atlamış, kendi inisiyatifiyle kararlar almıştır. Ayrıca, dış politika araçlarını çoğu zaman alışılmadık ve farklı şekillerde kullandığı, bazı araçları ise devre dışı bırakma girişiminde bulunduğu da gözlenmiştir.¹⁹⁴

Özal, dış politikayı sadece diplomatların veya kısmen askerlerin değil, siyasetçilerin ve atanmış kamu görevlilerinin de yürütmesinden yana olmuştur.¹⁹⁵ Bunun nedenleri arasında, aktif rol üstlenme ve hızlı sonuç alma isteği, pratik çözümler bulma gibi şahsına özgü liderlik vasıfları yer almaktadır. Bu anlayışından dolayı dış politika kurumlarıyla zaman zaman ters düşmüştür.¹⁹⁶ Başbakanlığı dönemlerinde bürokratların olduğu kadar, TBMM'nin de dış politikadaki etkisi zayıflamıştır. Muhalefet partilerinin dış politika görüşmelerinin TBMM gündemine alınmasına ilişkin çabalarına karşın ANAP, dış politika sorunlarını TBMM'de tartışmak konusunda isteksiz davranmıştır. Örneğin Özal, Filistin'in tanınması konusunda Dışişleri Bakanlığı'nın telkinlerini göz ardı etmiştir. 1989 yılında Bulgaristan'dan göç eden Türklere ilişkin Dışişleri Bakanlığı'nı ekarte ederek yaptığı açıklama dönemin Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'ın istifasına yol açmıştır.¹⁹⁷

Bülent Akarcalı'ya göre Özal, dış politikayı bizzat belirleyen ve uygulayan Başbakan olmuştur.¹⁹⁸ Yusuf Çınar'a göre ise dış politika alanında tek belirleyici rol üstlenmesinden dolayı dış politika sonuçlarının da sadece Özal'ın sorumluluğunda olduğu kabul edilmiştir.¹⁹⁹

¹⁹³ Lale Dünder, "Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2016, Sayı:58, 1-20, s. 6.

¹⁹⁴ Dünder, a.g.m., s. 3-4.

¹⁹⁵ Gülistan Gürbey, "Özal'ın Dış Politika Anlayışı", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 225-243, s. 235.

¹⁹⁶ Dünder, a.g.m., s. 2.

¹⁹⁷ Dünder, a.g.m., s. 7.

¹⁹⁸ Doğan, a.g.e., s. 320.

¹⁹⁹ Yusuf Çınar, "Turgut Özal ve Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikasına Teorik Bir Bakış Örneği: Liberal Düşüncenin Türk Dış Politikasına Etkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, 2011, Sayı:26, 1-19, s. 6.

Özal'ın dış politikası liberalleşmeye yönelik, ekonomi ağırlıklı, çok boyutlu, alternatifler sunan, ülkedeki etnik unsurlara yeni bir yaklaşım getiren ve bunu dış politikaya yansıtan, kişiliğinden kaynaklı aktif bir dış politika oluşturması bakımlarından önceki yönetimlerin dış politika anlayışlarından oldukça farklılık göstermiştir.²⁰⁰

İktidara gelmesiyle birlikte özellikle ekonomik alandaki değişimler ön plana çıkmıştır. Ekonomik alanda uygulanan politikalar Özal'ın siyaset sahnesindeki yerini belirleyen temel unsur olmuştur.²⁰¹ Başbakanlığının ilk döneminde ülke içi emniyetin ve istikrarın sağlanması ile ekonominin düzeltilmeye çalışılması Özal'ın gündeminin büyük bir kısmını işgal etmiştir.²⁰² Özal'a göre, Türkiye'nin ekonomik kalkınma hamlesi yapabilmesi, iç ve dış politikasında istikrarın ve huzurun sağlanmasıyla doğru orantılıydı. Yani ülke, kriz ve çatışma ortamından uzak tutulmalıydı. Bunun için de mevcut sorunların dondurulması ve küçük kıvılcımlarla alevlenmesine fırsat verilmemesi gerekliydi. Bu sayede barışçıl ortamda ekonomi gündemi öncelikli bir konuma oturtulacak, hem toplumun enerjisi ekonomik kalkınma hedefine yönlendirilecek hem de siyasi gerilimlerden uzaklaştırılan dış politikada olabildiğince çok sayıda devletle ticaretin artırılması sağlanacaktır. Ekonomik ilişkiler geliştikçe de dondurulmuş vaziyette bekletilen siyasi sorunların çözümü daha kolay ve mümkün hale gelecektir. Zira Özal, ekonomik münasebetleri güçlenen ülkelerin, siyasi sorunlardan dolayı ortak çıkarlarının zarar görmesine fırsat vermeyeceklerini ve sorunların kalıcı olarak çözümü için de daha yapıcı bir yaklaşım sergileyeceklerini düşünmekteydi.²⁰³ “Önce ekonomi” diyen ve dış politikanın ekonomik boyutunu yakalayarak ekonomi ve siyaset arasında karşılıklı sıkı bir bağ kurmayı hedefleyen Özal, ekonomisi kuvvetlenen ülkenin siyasi ağırlığının da artacağına işaret etmekteydi.²⁰⁴

Bu düşünceler etrafında, Türkiye'nin 1970'li yıllarda büyük bir ekonomik sıkıntı içinde olması, Özal'ın ABD ile yakınlaşma eğiliminin başlangıç noktasını oluşturmuştur. 24 Ocak kararları ile beraber OECD ve IMF'den büyük maddi destek alınmıştır. Bu bağlamda, dış liberal dünya da Türkiye'nin iç politikasını

---

²⁰⁰ Muhittin Ataman, “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, Sayı:2, 49-64, s. 51.

²⁰¹ Daban, a.g.m., s.85.

²⁰² Erkan Ertoşun, “Dış Politikada Özal'lı Yıllar: 1983-1993”, T. Ünlü Bilgiç ve Cihat Göktepe (ed.), *İç ve Dış Gelişmelerle Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1946-2012*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2014, 289-318, s. 297.

²⁰³ Erkan Ertoşun, “Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik 'Zeytin Dalı' Diplomasisi Örneği”, *Bilge Strateji Dergisi*, 2016, Cilt:8, Sayı:15, 33-57, s. 35.

²⁰⁴ Gürbey, a.g.e., s. 231.

şekillendirmiştir.²⁰⁵ Geleneksel ithal ikame stratejisi bir tarafa bırakılarak ihracata yönelik bir strateji uygulanmaya başlanmış, mümkün mertebe serbestleşmeye gidilmiştir. Politik ve ideolojik bakışı açısı yerine politik ve kültürel bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır.²⁰⁶

Erkan Ertosun, Özal'ın ekonomi öncelikli dış politikasını; ülkenin çözüm bekleyen en önemli sorununun ekonomi olarak görülmesi, Özal'ın ekonomik politikalarla ilgili yeterli birikime sahip olması, ekonomik sorunların çözümünde rehberliğine başvurulmuş 24 Ocak Kararlarının dışa açılmayı ve ihracatı artırmayı öngörmesi ve bu yaklaşımın dönemin ruhu ile uyuşması gibi nedenlerle açıklamaktadır.²⁰⁷ Ayrıca Özal, ABD faktörünü göz ardı eden veya yeterince önemsemeyen bir dış politikanın yararlı ve başarılı olacağına inanmamaktaydı. Özal'a göre ABD tek süper güçtü ve onunla iyi ilişkiler içinde olmak her ülkenin çıkarındı.²⁰⁸ Türk devletinin daima ekonomik ve askeri olarak zayıf devletlerden yana olduğunu ifade eden Özal, ülkenin çıkarının korunması bakımından bir kere de güçlü devletlerden yana olunması gerektiği tezini savunmakta, yani ABD'den yana olmayı genel dış politika esası olarak benimsemekteydi.²⁰⁹ Uzun vadede ise Türkiye'yi, ABD'nin koruyucu şemsiyesi altında Avrupa'dan Asya'ya kadar uzanan geniş coğrafyadaki Türk Cumhuriyetlerinin lideri yapmayı amaçlamaktaydı.²¹⁰

Uluslararası politikayı çatışma, düşmanlık ve savaş üzerine değil iş birliği, diyalog ve barış temaları üzerine kurmayı amaçlayan Özal, bu amaca varmak için her türlü ideolojik, siyasi, tarihsel, kültürel engellerin bertaraf edilmesi gerektiğini savunmuştur.²¹¹ Bölgesel ekonomik sistemlerin oluşmaya ve önem kazanmaya başlaması, Özal'ın dış politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Özal'a göre Türkiye, bölgesel bir güç olabilmek için Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan tarihi fırsatı iyi değerlendirmeliydi. Bu nedenle Özal'ın dış politika anlayışı ABD'den Japonya'ya, Avrupa ve Balkanlar'dan Kafkasya ve Orta Asya'ya, Karadeniz'den Orta Doğu'ya kadar uzanmaktaydı. Barış Suyu Projesi, Karadeniz Ekonomik İş Birliği Bölgesi, İran ve Pakistan ile birlikte gerçekleştirilen ve daha sonra

---

²⁰⁵ Çınar, a.g.m., s. 9.

²⁰⁶ Ataman, a.g.m., s. 51.

²⁰⁷ Ertosun, a.g.m., s. 38-39.

²⁰⁸ Doğan, a.g.e., s. 316.

²⁰⁹ Güner, a.g.e., s. 105.

²¹⁰ Berdal Aral, "Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik mi Kopuş mu?", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 179-201, s. 187.

²¹¹ Ramazan Gözen, "Turgut Özal ve Dış Politika: Körfez Savaşı Örneğinde İdealler ve Gerçekler", İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), *Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Beta Basım, İstanbul, 2016, 245-281, s. 253.

bazı Türk Cumhuriyetlerinin de katıldığı Ekonomik İş Birliği Örgütü (ECO), Özal'ın bölgesel iş birliğini amaçlayan dış politikasının somut örnekleridir.²¹²

Özal, Türkiye'nin yakın komşularından başlayarak bölgesindeki ülkelerle ilişkilerini "kazan-kazan" anlayışının geçerli olduğu bir zemine çekmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, Özal'ın dış politika temasları öncelikle ikili ticari ilişkileri geliştirme çabaları ile başlamıştır.²¹³ Sonrasında bölgesel ekonomik iş birliği girişimleri ön plana çıkmış ve yeni bir yapılanma gerçekleştirilmiştir.²¹⁴ Diğer taraftan da Avrupa Birliği ile ilişkiler yoğunlaştırılmıştır.²¹⁵ Ticari ilişkiler, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri başta olmak üzere geniş alanlara yayılmıştır.²¹⁶ Ülkeler arasında önemli bir karşılıklı etki alanının bulunduğu ve ekonominin ülkeler arasındaki münasebetlere çok büyük tesiri olduğuna inanan Özal, Türkiye için kendi bölgesinde Orta Asya, Balkanlar ve Orta Doğu olmak üzere üç önemli sahanın açıldığını düşünmekteydi.²¹⁷

Özal, Batı pazarına açılmak için var olan Avrupa Topluluğu, Batı Avrupa Birliği ile Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı gibi kurumlarla ilişkilerin en üst seviyede olmasını hedeflemiştir.²¹⁸ İslam dünyası ile Batı dünyası arasında kaçınılmaz bir çatışma olacağı varsayımının reddini savunan Özal,²¹⁹ Türkiye'yi önemli bir bölgesel güce dönüştürecek dış politika aracı olarak İslami bağlantının önemini şöyle belirtmiştir:²²⁰

"Batı dünyasıyla mevcut bağlarımız ile Orta Doğu ve İslam alemiyle sürdürdüğümüz yakın ilişkileri dış politikamızın birbirlerini tamamlayan unsurları olarak kabul etmekteyiz. Bir yandan Batı ile Orta Doğu arasında tabii bir köprü teşkil eden coğrafi mevkii, öte yandan müşterek bir tarih ve kültür mirası, Türkiye'nin İslam alemine büyük önem göstermesini gerektirmektedir. Bu itibarla, bütün Arap ve İslam ülkeleriyle müteakabiliyet esasına dayanan iyi ilişkiler geliştirmek ve verimli bir iş birliğini daha da artırmak hususunda özel bir gayret sarf edilecektir."

---

²¹² Gürbey, a.g.e., s. 235.

²¹³ Ertosun, a.g.m., s. 36.

²¹⁴ S. Rıdvan Karluk, "Turgut Özal ve Avrupa Birliği: Uzun ve Meşakkatli Bir Yol", Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), **Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm**, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, 135-167, s. 135.

²¹⁵ Ataman, a.g.m., s. 50.

²¹⁶ Ataman, a.g.m., s. 52.

²¹⁷ Gürbey, a.g.e., s. 230.

²¹⁸ Daban, a.g.m., s. 86.

²¹⁹ Aral, a.g.e., s. 186.

²²⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 135.

Batı ile tek yönlü olan bağımlı bir ilişki ağından karşılıklı bağımlı ve karşılıklı çıkar ilişkilerine dayanan, Batı ile bağları koparmadan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Balkanlar ve İslam ülkeleri ile sıkı ilişkiler başlatan bir politik anlayış benimseyen Özal, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olması dolayısıyla Batı'dan farklı olduğunu ve Türkiye'nin Batı ile Doğu arasında bir köprü vazifesi görebileceğini vurgulamaktaydı.²²¹

Özal, farklı ülkeler ve bölgelerle ilişkilerin geliştirilmesini Türk ekonomisinin dünyaya açılmasını sağlayacak bir vasıta olarak görmüş, bu amaçla yaptığı yurt dışı ziyaretlerine çok sayıda iş adamını da götürerek iş imkânları oluşturmaya çalışmıştır.²²² *"Bir devletin dış politikasında kısa dönemli ekonomik çıkarların ötesinde ağır basan etkenler vardır."* diyerek devletin özel bir şirket gibi yönetilemeyeceğini savunan Ali Sirmen, devletlerarası ilişkilerin değerinin ekonomik çıkarlara göre belirlenemeyeceğini vurgulamakta ve şirketler için geçerli olan karlı olmayan bir ilişkinin başkası ile ikamesi politikasının uluslararası alanda işlemeyeceği görüşüyle Özal'ı eleştirmekteydi.²²³

Özal, dış politikaya yeni alanlar kazandırmak için birçok faaliyet içerisinde olmuştur. Bu bakımdan dönemin politikaları daha önceki dış politika pratikleriyle karşılaştırıldığında, dış politikayı uygulama metotlarında ciddi bir çeşitlenme gözlemlenmektedir. Bu çeşitlenme, ulusal ve uluslararası girişimlerin artmasıyla oluşmuş ve dış politikanın odaklandığı coğrafyaların sınırlarının genişlemesiyle ivme kazanmıştır.²²⁴ Özal'ın dış politika yaklaşımını karakterize etmek üzere sıralanan kavramlara bakıldığında; aktif, proaktif, Amerikancı, Batıcı, İslamcı, Neo-Osmanlıcı, realist, oportünist ve pragmatist gibi nitelermeler öne çıkmaktadır. Özal'ın diplomasiye ekonomi odaklı bakış açısı ve hatta diplomatlara ekonomik ilişkilerde inisiyatif almasını tavsiye etmesi itibarıyla, bu kavramlara eko diplomasi de eklenebilir. Bu çeşitlilik, esasen Özal'ın çok yönlülüğünü ve tek bir teorik kalıpta değerlendirilmesinin güçlüğü de ortaya koymaktadır.²²⁵

Muhittin Ataman, Özal'ın liderliğinin dış politika girişimlerini, genel anlamda güvenlik endişelerinin yönlendirmesinden ziyade ekonomik hesaplamaların

---

²²¹ Ataman, a.g.m., s. 53.

²²² Ertosun, a.g.e., s. 299.

²²³ Ertosun, a.g.m., s. 44.

²²⁴ Arslan, a.g.e., s. 225.

²²⁵ Engin Akçay, "Transformasyonel Diplomasi ve Özal Ekolü", Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), **Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm**, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, 169-190, s. 187.

yönlendirmesine dayandırdığını ve hemen hemen bütün konularda ekonomik terimlerle değerlendirdiğini ifade etmektedir.²²⁶

Ercüment Yavuzalp ise, Özal'ın iktidarının ilk yıllarında dış politika konusunda izleyeceği yol ile ilgili şekillenmiş bir fikre sahip olmadığını, neyi nasıl yapması gerektiğini tam olarak bilmediğini belirtmektedir.²²⁷ Ayrıca Yavuzalp'e göre Özal, her geçen yıl dış politikaya daha fazla ilgi duymuş ve işin içine girdikçe görüşlerinde de zamanla değişimler olmuştur. Örneğin, Başbakanlığı öncesi daima karşı olduğu ve ortak üyeliği bile benimsemediği Avrupa Topluluğu'na tam üyelik müracaatında bulunmuş, Kıbrıs konusundaki katı tutumu yerini Yunanistan'la yakınlaşma arayışına bırakarak aşırı toleranslı davranmasına neden olmuştur.²²⁸

Özal'ın aşırı cesur, atılgan ve aktif dış politika anlayışı sağlıklı kararlar alma açısından her zaman için avantaj olarak düşünülmemelidir. Aldığı inisiyatifler zaman zaman güven vermemiş, endişelere yol açmıştır.²²⁹ Bu bakımdan önemli olan, sürekli aktif veya pasif dış politikayı benimsemek değil ne zaman aktif ne zaman pasif politika uygulanması gerekeceğini bilerek doğru politika uygulayabilmektir.

Ayrıca, dış politikayla görevli uzmanların ve resmi kuruluşların yaptıkları araştırmaların ve değerlendirmelerin göz ardı edilerek kararlar alınması modern bir devlette sıradan sayılacak bir uygulama olmamaktadır. Ne var ki Özal, bu konuda gereken hassasiyeti göstermemiş, deyim yerindeyse dış politikada da başına buyruk kararlar almış ve uygulamıştır.

Özal'ın hiyerarşik düzene fazla itibar etmeyerek yurt dışındaki büyükelçilerle direk temasa geçmeye ve talimatlar vermeye başlaması, Dışişleri Bakanlığının gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmamasına veya geç haberdar olmasına yol açmıştır. Bu durum Yavuzalp'e göre, zorunlu olan koordinasyonlu çalışma düzenini bozmuş ve zamanla Dışişleri Bakanının bile devreden çıkarıldığı sakıncalı boyutlara kadar ulaşabilmiştir.²³⁰

Özal, Türkiye'deki artı ve eksileri arasındaki makasın en açık olduğu Başbakanlardan birisi olmuştur. Ülkenin gelişmesi adına yerleşmiş dogmaları ve

---

²²⁶ Ataman, a.g.m., s. 62.

²²⁷ Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s.323.

²²⁸ Yavuzalp, a.g.e., s. 324.

²²⁹ Yavuzalp, a.g.e., s. 326.

²³⁰ Yavuzalp, a.g.e., s. 317.

kalıplaşmış engelleri aşmaya çalışmıştır. Fakat bunları yaparken devlet geleneklerine birçok zararda bulunmuştur. Ülkeyi daha ileriye götürme amacı taşıyan söylemleri geniş kitleler tarafından olumlu karşılanmıştır. Özal bu sayede kısa süre içerisinde şöhret ve siyasi güç kazanmış olsa da tutarsız tavırları ve uygulamaları, belirli bir zaman sonra *“her şeyin en iyisini ben bilirim, ben yaparım”* gibi yanlış düşüncelere kapılmasına yol açmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURGUT ÖZAL'IN BAŞBAKANLIK DÖNEMLERİ İRAN, IRAK VE SURIYE POLİTİKASI (1983 – 1989)

3.1. TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASINA GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye coğrafi konumu itibariyle Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu bölgelerinin kesiştiği bir konumda bulunmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'yi coğrafi olarak tanımlarken sadece Orta Doğu bölgesi içerisinde ele almak yerine Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan özel bir bölge olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Türkiye'nin tarihi geçmişi, sosyokültürel bağları, aynı dini inanışa sahip olunması ve sınır komşuluklarının bulunması açısından İran, Irak ve Suriye ile ortak paydalara sahip olması karşılıklı ilişkilerin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bulunan bölgeler batılı ülkelerin desteğiyle kaybedilmeye başlanmış ve nihayetinde imparatorluk dağılarak diğer bölgelerde olduğu gibi, Orta Doğu'da da batılı devletlerin kontrollerinde sömürgeler kurulmuştur. Bu dönemde Atatürk'ün önderliğinde ise bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Türkiye bilimde, teknolojiye, sanatta, kültürde, sosyal ve ekonomik alanlarda gelişebilmek, kalkınabilmek ve “muasır medeniyetler seviyesi” hedefine ulaşabilmek adına yine Atatürk tarafından kısa bir süre içerisinde köklü reformlar gerçekleştirmiştir. Bu dönemden sonra, yüzyıllar boyunca barış içinde yaşayan Türkiye ve Orta Doğu devletleri arasındaki en önemli kopmalardan bazılarını Türkiye'de halifeliğin kaldırılması, laikliğin benimsenmesi, Türk dili ve kültürünün Arap etkisinden kurtarılması oluşturmuştur. Ayrıca, dini okulların ve Şeriat mahkemelerinin kapatılması Türkiye'nin, “Türkler dinden dönmüş, İslam'ı terk etmiş” gibi haksız suçlamalara maruz kalmasına yol açmıştır.²³¹ Zira, Kemal H. Karpat'ın da yorumladığı gibi, Atatürk'ün uyguladığı laik reformlar, Türkiye'de İslam'ı batıl inançlardan ve gerilemeye sebep olacak etkilerden arındırmış, İslam'ı terk etmenin aksine, altın çağlarında olduğu gibi çağdaş ve akılcı bir ruhla yeniden yaşanmasını sağlamıştır.²³²

²³¹ Kemal H. Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 156.

²³² Karpat, a.g.e., s. 157.

Diğer iki önemli kopma ise, İngilizlerin desteğiyle çıkarılan Şeyh Sait İsyanının bastırılması ve Hatay'ın 1939 yılında Türkiye'ye katılması olmuştur.²³³

1. ve 2. Dünya Savaşları arasında geçen sürede Türkiye'nin Orta Doğu politikası son derece sınırlı kalmıştır. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'da bağımsız devletlerin olmaması, Türkiye'nin Orta Doğu politikasını, bölgeyi kontrol altında tutan İngiltere ve Fransa üzerinden yürütmesine neden olmuştur. Dünya Savaşları arasındaki dönemde tek önemli olumlu gelişme olarak 1937 yılında Türkiye, İran, Irak ve Afganistan tarafından kurulan ve bölgesel anlaşmazlıkların giderilmesini amaçlayan Sadabad Paktı gösterilebilir.²³⁴

2. Dünya Savaşı'ndan sonra İsrail'in kurulması ve 1949 yılında Türkiye'nin İsrail'i tanıması, Arap ülkeleri tarafından Türkiye'nin İslam'a ve dolayısıyla da Orta Doğu'ya sırtını döndüğü inancını güçlendirmiştir.²³⁵ Ayrıca, Soğuk Savaş'ın kısa bir sürede bölgeyi etkisi altına almış olmasından dolayı güvenlik endişesi taşıyan Türkiye, Batı ile ilişkilerini geliştirmeye önem vermiş, NATO'ya alınma ümidiyle Orta Doğu politikasında İngiltere ile birlikte hareket etmiştir. Bu durum, Orta Doğu ile ilişkilerin yeterince soğumasına yol açmıştır.²³⁶ Bu dönemde ise, tek olumlu gelişme olarak 1955 yılında Bağdat Paktı'nın kurulması gösterilebilir. Bunların yanında 1956 yılında Süveyş krizinin yaşanması, 1957 ve 1958 yıllarında Ürdün ve Lübnan olaylarının çıkması, 1958 yılında Irak'ta Temmuz İhtilali olması, 1958 yılında kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin 1961 yılında dağılması ve 1962 yılında Yemen'de iç savaş çıkması konularında da Türkiye, özellikle İngiltere ve ABD ile ortak hareket etmiştir.²³⁷

Orta Doğu'daki çatışmaları kalıcı nedenlere bağlayan, olayların gidişatını değiştirebileceğine genellikle inanmayan Türkiye'nin, Orta Doğu politikasında Batı ile ortak hareket etmesi ve Orta Doğu'ya fazla ilgisiz kalması;

- Çatışan taraflardan birini desteklemek zorunda kalınacak olması endişesi,
- Sorunların içine çekilip onların bir parçası olma korkusu,
- Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişinin yarattığı güvensizliğin etkisi,

²³³ Ali Gökçen Özdem, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", *Firat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2016, Cilt:10, Sayı:2, 1-39, s. 32.

²³⁴ Davut Dursun, *Ortadoğu Neresi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 224.

²³⁵ Karpaz, a.g.e., s. 158.

²³⁶ Dursun, a.g.e., s. 225.

²³⁷ Dursun, a.g.e., s. 226.

- Orta Doğu'daki etkin güçlerin Türkiye'nin bölgedeki nüfuzuna engel olmak istemeleri,
- Türkiye'nin çözmesi gereken iç sorunları varken, Orta Doğu'ya odaklanarak güçlü bir etki yaratamayacak olması düşüncesi,
- Türkiye'nin ekonomik gücünün Orta Doğu'ya yön verebilecek yeterlilikte olmaması olarak sıralanabilir.²³⁸

Bu düşünceler, 1960'lı yıllarda Batı'nın, özellikle Kıbrıs meselesinde Türkiye'ye destek vermemesinden dolayı değişim göstermeye başlamıştır. Türkiye'nin Orta Doğu'ya açılmaya karar vermesinin gerisinde, İnönü'nün Kıbrıs'a askeri müdahale kararı, ünlü Johnson mektubu ve BM'nin 18 Aralık 1965 tarihli kararı ile karşı karşıya kalınmasının yarattığı tepkiler önemli rol oynamıştır.²³⁹ Neticede Türkiye, Orta Doğu ile ilişkilerini geliştirmek için dış politikada yeni ortaklar arayışına girmiştir. Bunun sonucunda bölge ile ilişkiler nispeten düzelmeye başlamıştır.²⁴⁰ Aynı dönemde Batı ve Doğu blokları arasındaki Soğuk Savaş'ın şiddetinin azalması Türkiye'yi de rahatlatmış ve Türkiye'nin dış politikada çok boyutluluk arayışlarını kolaylaştırmıştır.²⁴¹

1967 yılında İsrail'in Mısır, Suriye, Filistin'e saldırması ve 1973 yılında çıkan 3. İsrail-Arap Savaşları²⁴² sırasında Türkiye'nin, İsrail aleyhine tutum sergilemesi Arap ülkelerinde memnuniyet yaratmış, ilişkilerin daha da geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle ABD'nin Türkiye'ye ambargo uygulamaya başlaması, Türkiye'nin hem uygulanan ambargodan dolayı hem de Petrol Krizi'nin patlak vermesinden dolayı Orta Doğu ülkeleriyle özellikle ekonomik ilişkilerin artırılması adına alternatif stratejiler geliştirmesine neden olmuştur.²⁴³ Bu bağlamda, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün 1979 yılında Türkiye'de temsilcilik açmasına izin verilmiştir.²⁴⁴ Diğer yandan İsrail, 1980 yılında Doğu Kudüs'ü ilhak edip "ebedi ve değişmez başkent" ilan etmiş, Türkiye ise bu ilhakı tanımadığını bildiren tepki olarak Kudüs Başkonsolosluğunu kapatmış, daha sonra İsrail ile ilişkiler ikinci kâtip düzeyine indirilmiştir.²⁴⁵ İsrail ile ilişkiler bozulurken Körfez ülkeleriyle

²³⁸ S. Gülden Ayman, "Türk Dış Politika Seçkinlerinin Ortadoğu Algılamaları ve Irak Savaşı", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 2006, Cilt:1, Sayı:1, 1-20, s. 7-8.

²³⁹ Ayman, a.g.m., s. 10.

²⁴⁰ Özdem, a.g.m., s. 32.

²⁴¹ Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, Cilt:1, Sayı:1, 79-100, s. 85.

²⁴² Hüsnü Mahalli, *Ortadoğu'da Kanlı Bahar*, Destek Yayınları, İstanbul, 2012, s. 216.

²⁴³ Dursun, a.g.e., s. 229

²⁴⁴ Sinkaya, a.g.m., s. 86.

²⁴⁵ Hüner Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası (1983 – 1989)*, Kaynak Yayınları, 2015, s. 40.

ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Türkiye İslam Konferansı Örgütü'nün (İKÖ) toplantılarına üst düzeyde iştirak ederek aktif bir üyesi durumuna gelmiştir. Türkiye ilk defa 1981 yılında yapılan İKÖ konferansına Başbakanlık düzeyinde katılım sağlamıştır. Başbakan Ulusu, bu toplantıda Türkiye'nin laik bir devlet olduğuna dikkat çekmiş ve dolayısıyla da Türk dış politikasının bu ilke gözetilerek uygulanacağını vurgulamıştır.²⁴⁶

1980 darbesinden sonra askeri konular ve dış politika hakkında konuşmak tabu olarak görülmekteydi. 1983 seçimlerine kadar olan süreçte Cumhurbaşkanlığı yetkileri Kenan Evren'e devredilmiş, diğer tüm yetkiler ise MGK bünyesinde toplanmıştır. Bu sayede, askerlerin yaptığı anayasanın oluşturduğu bir kurum olan MGK aracılığıyla ordu, iç ve dış güvenlik konularında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Ayrıca, 1983 Nisan'ında çıkarılan siyasi partiler kanunuyla MGK'ya partiler üstü bir nitelik verilerek eli güçlendirilmiş, uluslararası anlaşmaların güvenlik boyutuyla ilgili fikir beyan etmekle sorumlu olmalarına rağmen adeta dış politikayı yapar ve yönlendirir hale gelmiştir.²⁴⁷

Özal'ın ilk hükümet döneminde sivil iktidar daha çok ticari ve ekonomik alanda dış politikayla ilgilenmiş, askeri ve güvenlik konuları hakkındaki dış politika karar ve uygulamaları MGK'nın ve Evren'in inisiyatifinde kalmıştır. Öyle ki, 1983-1987 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı yapan Vahit Halefoğlu bile Evren'in telkinleriyle göreve getirilmiştir. Ülkede siyasal zeminin tam anlamıyla oturmadığının farkında olan Özal, bu durumu doğru bulmamakla beraber ses çıkaramamıştır.

Türkiye'nin 1983-1989 yılları arasındaki Orta Doğu politikası, öncelikle genel devlet ideolojisinin ve bu çerçevede oluşan Özal'ın dış politikasının bir türevidir. Türkiye'nin temel dış politikasını belirleyen Batılılaşma arzusu ve Batı ile iş birliğinin durumu Özal'ın da Orta Doğu politikasının eğilimini belirlemiştir. Türkiye'nin Orta Doğu bölgesinden kopmasında ve yakınlaşmasında, bölgedeki ve dünyadaki gelişmeler belirleyici rol oynamıştır. Bu nedenle Özal, istisnai kısa dönemler hariç Orta Doğu'ya ait özgün bir dış politika geliştirememiş, bölgeye ikincil seviyelerden bakmıştır. Orta Doğu'yla çok sıkı ilişkiler geliştirdiği anlarda bile Batı faktörü daima gündemde olmuştur. Bu bakımdan Türkiye'nin genel Orta Doğu politikasının uluslararası konjonktürün etkisi altında oluşmuş ve gelişmiş olduğu söylenebilir.

---

²⁴⁶Tuncer, a.g.e., s. 39.

²⁴⁷Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017, s. 186.

Özal, Türk kimliğini etnik temelden ziyade İslam'ın farklı etnik kültürleri bir araya getirmesi yönünde ele alınan bir kimlik olarak yorumlayarak 1980 askeri darbesi sonrası oluşan boşluğu Türk İslam Sentezi ile doldurmak istemiştir. Türk İslam Sentezi, Türk sağının geleneksel iki kanadını (İslami sağ ve ırkçı sağ) bir araya getirerek aradaki ayrımı ortadan kaldırmayı ve özellikle 1960'lardan itibaren güçlenmeye başlayan komünizme karşı tek blok halinde hareket etmeyi amaçlayan politik bir kuramdır. Ayrıca, iç politika bağlamında yoksullaşan halka umut aşılmasını ve darbe yönetiminin meşruiyetini sağlamayı da amaçlamıştır.

Soğuk Savaş döneminde Orta Doğu'da Arap milliyetçiliğinin Sovyetler Birliği yanlısı tutum içermesi ve 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi Müslümanları ABD dış politikasında önemli bir unsur haline getirmiştir. Sovyetler Birliği, Müslüman coğrafyada antiemperyalist, Batı karşıtı, bağımsızlıkçı ve milliyetçi grupları destekleyerek etkin olmak isterken ABD'de Afganistan örneğinde olduğu gibi İslamcı gruplara doğrudan ve dolaylı şekilde Sovyetler Birliği'ne karşı destek vererek var olma yolunu seçmiş ve bir "Yeşil Kuşak Doktrini" oluşturmuştur.²⁴⁸ İlerleyen süreçlerde ABD, Orta Doğu politikaları kapsamında oluşturduğu Yeşil Kuşak Doktrinini, Siyasal İslam/İlimli İslam olarak adlandırarak devam ettirmiştir.

Özal'ın benimsediği Türk İslam Sentezinin ABD'nin Yeşil Kuşak Doktrini ile uyumluluğu ABD ile yakın ilişkiler kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Özal, Orta Doğu ülkeleri ile ekonomik ve politik ilişkileri geliştirmek amacıyla Türkiye'nin İslami kimliğini vurgulaması hususunda çekingen davranmamış, bu adımın ABD ile olan bağlarını güçlendirmesine yardımcı olacağını düşünmüştür.

Ertosun, Özal'ın Orta Doğu ve İslam ülkeleri ile geliştirmeye çalıştığı ilişkileri, Türkiye'nin bölgede lider ülke olmayı hedeflemesi ve Batı nezdindeki değerini artırmayı amaçlaması olarak yorumlamaktadır. Ayrıca Ertosun, Özal'ın Orta Doğu ve İslam ülkeleri ile geliştirmeye çalıştığı ilişkilerin Batı ile ilişkilere muhalif olarak görülmemesi gerektiğini, Türkiye'nin Batı dünyasıyla ilişkilerinde elini güçlendirici bir unsur olarak görülmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁴⁹

Bu kısımda, şu ana kadar Türkiye'nin Orta Doğu bölgesindeki genel politikası üzerinde durulmuştur. Özetle, Cumhuriyet'in kuruluşundan Özal'ın Cumhurbaşkanı

²⁴⁸ Mehmet Şahin, "ABD'nin Müslüman Savaşçıları", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 2008, Cilt:3, Sayı:1, 43-52, s. 43.

²⁴⁹ Ertosun, a.g.e., s. 307.

olduğu 1989 yılı sonlarına kadar olan sürede Türkiye, Atatürk'ün uyguladığı gerçekçi, bağımsız ve aktif politikalar dışında, Orta Doğu bölgesine yönelik dış politikasında uluslararası ortamın etkisi altında kalmış ve pasif bir strateji izlemiştir.

Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde uygulanan İran, Irak ve Suriye politikalarını ele almadan son olarak, uluslararası ortamın Orta Doğu ile ilgili algılamalarının ve amaçlarının anlaşılması bakımından Orta Doğu politikaları üzerine yapılan bazı çalışmaları incelemek faydalı olacaktır. Zira, Orta Doğu'nun enerji kaynakları üzerinde yer alması, semavi dinlerin merkezinde bulunması, medeniyetlere ev sahipliği yapması, uluslararası ticaret yollarına sahip olması gibi birçok sebep, başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin bölge ile yakından ilgilenmelerine, çeşitli tezler ve projeler üretmelerine neden olmuştur. Bu nedenle, günümüzde hala tartışılan Francis Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" tezi, Samuel P. Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" tezi ve "Büyük Orta Doğu Projesi" (BOP) konularına değinilme ihtiyacı hissedilmiştir.

Tarihin Sonu Tezi'nin temeli, hükümet sistemi olarak liberal demokrasinin meşruluğu üzerine dünya çapında dikkate değer bir mutabakatın oluşmuş olduğu, monarşinin, faşizmin ve komünizmin egemenlik biçimlerinin liberal demokrasiye yenik düştüğu, dolayısıyla liberal demokrasinin insanlığın ideolojik evriminin son noktasını oluşturduğu ve nihai insani hükümet biçimini temsil ettiği varsayımlarına dayanmaktadır.²⁵⁰ Fukuyama, insanların modern liberal demokrasiye ve kapitalist sisteme, kölelik ve kabile toplumundan başlayıp teokrasi, monarşi ve feodal aristokrasi safhalarından geçerek ulaştıklarına, dolayısıyla tarihsel süreç içerisindeki bu gelişimin bir üst safhasının bulunmadığına vurgu yapmaktadır.²⁵¹

Liberal kapitalizm, sistemin sonu olarak görülebilir veya farklı tezlerle çürütülebilir fakat bu sonun, yeni bir başlangıca ve güç mücadelesine kapı araladığını açıkça belirtmek gerekmektedir. Zira, liberal demokrasiyi benimseyen ülkeler bu anlayışı diğer ülkelere de empoze etmeye çalışmaktadır. Fukuyama, "İnsanlık tarihinin büyük bölümünü liberal demokrasiye götürecek bir gidişten söz etmek anlamlı mıdır?" sorusunu ekonomi ve kabul görme mücadelesi nedenlerine

---

²⁵⁰ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 11.

²⁵¹ Fukuyama, a.g.e., s. 12.

bağlayarak evet diye cevaplamaktadır.²⁵² Dolayısıyla Fukuyama, dünyadaki çatışmaların ve mücadelelerin zeminini ekonomik nedenler üzerine oturtmaktadır.²⁵³

Orta Doğu'da barış sorununun birçok boyutu olduğunu ifade eden Noam Chomsky, bu bağlamda ABD'nin Orta Doğu'daki rolünün önemine değinmekte ve ABD'nin genellikle belirleyici bir erk olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁴ Chomsky'nin bu ifadesiyle, Fukuyama'nın liberal kapitalizminin, ABD eliyle Orta Doğu'da gerçekleştirilmeye çalışıldığı anlamı çıkarılabilir. Zira ABD, "demokrasi götürüyoruz" bahanesiyle müdahalede bulunduğu ülkelerde çeşitli ekonomik imtiyazlara sahip olmaktadır. Orta Doğu'daki petrolün ve yeraltı kaynaklarının hatırı sayılır kısmının ABD'nin kontrolü altında bulunması bu tespite bariz bir örnek olarak gösterilebilir.

Medeniyetler Çatışması Tezi'nin temeli, dünyadaki hakimiyet mücadelesinin ideolojik veya ekonomik etkenler üzerinden değil, kültürel etkenler üzerinden oluşacağı öngörüsüne dayanmaktadır. Huntington bu öngörüsünü şöyle özetlemektedir:²⁵⁵

"Yeni dünyada mücadelenin esas kaynağı öncelikle ideolojik ve ekonomik olmayacak. Beşeriyet arasındaki büyük bölünmeler ve hâkim mücadele kaynağı kültürel olacak. Milli devletler dünyadaki hâdiselerin yine en güçlü aktörleri olacak fakat global politikanın asıl mücadeleleri farklı medeniyetlere mensup grup ve milletler arasında meydana gelecek. Medeniyetlerin çatışması global politikaya hâkim olacak. Medeniyetler arasındaki fay hatları geleceğin muhabere hatlarını teşkil edecek."

Medeniyet kimliğine vurgu yaparak zamanla daha fazla önem kazanacağına ve belli başlı yedi veya sekiz medeniyetin arasındaki etkileşimin dünyadaki güç mücadelesini şekillendireceğine vurgu yapan Huntington, bu medeniyetleri şöyle sıralamaktadır:²⁵⁶ Batı, Konfüçyüs, Japon, İslâm, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika ve muhtemelen Afrika medeniyetleri...

Bu medeniyetler üzerinde detaylı bir inceleme yapıldığı zaman sınıflandırmanın temelinde dinsel ayrımların olduğu göze çarpmaktadır. Şöyle ki; Batı'da Hıristiyanlık,

---

²⁵² Fukuyama, a.g.e., s. 13.

²⁵³ Francis Fukuyama, "Savaşların Geleceği", Murat Yılmaz (ed.), **Medeniyetler Çatışması**, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, 195-208, s. 196.

²⁵⁴ Noam Chomsky, **Amerikan Müdahaleciliği**, Çev. Taylan Doğan ve Barış Zeren, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 143-144.

²⁵⁵ Huntington, a.g.e., s. 23.

²⁵⁶ Huntington, a.g.e., s. 25.

Çin’de Konfüçyüs inancı, Japonya’da Şintoizm ve Budizm, Asya’da ve Ortadoğu’da İslam, Balkanlar’da Slavlarda Ortodoks inancı, Latin Amerika’da eski dinsel inançların başatlığı ve Afrika’da ise kabile yaşantılarına bağlı olarak ortaya çıkan ilkel dinler.²⁵⁷ Dolayısıyla, Huntington’un medeniyetler çatışmasını bir bakıma dinler çatışması olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır. Zira Huntington, çatışmaya yol açacak temel argümanları açıklarken, bu medeniyetlerin kendi içlerinde oluşturdukları veya oluşturacakları bölgesel ekonomik blokları da dinler üzerinden ele almaktadır. Huntington’un, *“İnsanlar kimliklerini etnik ve dini terimlerle tanımladıkça, farklı din ve etnik yapılara mensup insanlarla kendileri arasında birbirlerine karşı bir 'biz' ve 'onlar' ilişkisinin var olduğunu muhtemelen göreceklerdir.”*²⁵⁸ sözleri bu yorumu destekler niteliktedir. Ayrıca, *“Dünya siyasetinin hâkim mihveri Batı ile geri kalanlar arasındaki münasebetler olacak.”*²⁵⁹ diyen Huntington’un biz ve onlar ayrımı, din üzerinden ele alındığında Batı ve Doğu medeniyetleri olarak da yorumlanabilir.

11 Eylül 2001’de gerçekleşen İkiz Kule saldırılarından sonra ABD’nin Orta Doğu politikası dünyaya terörle mücadele olarak lanse edilmiş, bu bahane ile Afganistan işgale uğramıştır. Ardından Irak işgal edilmiş ve Arap Baharı ile yeni bir süreç başlamıştır. Bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda Huntington’un biz ve onlar ayrımı yani Batı ve Doğu ayrımı, Hristiyan ve Müslüman çatışması olarak Orta Doğu bölgesinde daha da belirgin bir hal almıştır.

Büyük Orta Doğu Projesi ise, ABD’nin Orta Doğu gibi geniş bir coğrafyada siyasi, hukuki, sosyal, ekonomik ve güvenlik boyutlarını içeren kapsamlı bir İslam coğrafyası dönüşüm projesidir.²⁶⁰ BOP’un genel mantığı, Orta Doğu’nun terörün ana kaynaklarından birisi olduğu varsayımına dayanmaktadır.²⁶¹ BOP, Fukuyama’nın Tarihın Sonu tezi ve Huntington’un Medeniyetler Çatışması tezi üzerine kuramsallaşmış, Hristiyan Batı’nın Müslüman Orta Doğu’ya liberal demokrasiyi ve kapitalist sistemi yerleştirebilmek için gerçekleştirilen ve gelecekte gerçekleştirilmesi muhtemel olan çatışmaların sistemleştirilmesi olarak yorumlanabilir.

---

²⁵⁷ Haydar Gölbashi ve Ayhan Dever, “Medeniyetler Çatışması Teorisi ve Dinler Çatışması: Kendini Gerçekleştiren Kehanet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2007, Cilt:8, Sayı:1, 53-66, s. 55.

²⁵⁸ Huntington, a.g.e., s. 29.

²⁵⁹ Huntington, a.g.e., s. 48.

²⁶⁰ Altan Tan, *Hz. İbrahim’in Ayak İzlerinde Ortadoğu*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2016, s. 522.

²⁶¹ Şadiye Deniz, “Ortadoğu’nun Yeniden İnşasının Yapı Bozumu: Büyük Ortadoğu Projesi Üzerine Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, Cilt:5, Sayı:20, 168-183, s. 176.

Projeyi desteklemeyenler, BOP'un büyük bir aldatmacadan ibaret olduğunu ileri sürmekte ve ABD'nin asıl amacının yeni bir sömürü düzeni kurmak olduğunu savunmaktadır.²⁶² Bu görüşe göre, ABD ve Batılı ülkeler bölgenin enerji kaynaklarını kontrol edebilmek adına demokrasiyi, insan haklarını ve özgürlükleri kullanarak işgal ve emperyalizm politikası izlemektedir.²⁶³ Altan Tan ise, BOP'un asıl hedeflerini şöyle sıralamaktadır:²⁶⁴

- Dünya petrol ve doğalgaz kaynaklarını kontrol etmek,
- Çin, Rusya, Japonya gibi küresel güçleri bu kaynaklardan uzak tutmak,
- Orta Doğu'da rakip olabilecek muhtemel bir gücü engellemek,
- Bölgedeki dini, etnik, mezhepsel ve sınıfsal farklılıkları çatıştırmak,
- İsrail'in güvenliğini sağlamak.

ABD'nin Orta Doğu'da uyguladığı politikanın bölge ülkelerinde doğurduğu sonuçlar göz önüne alındığında ne demokrasinin yerleştiğinden ne özgürlüklerin arttığından ne de insan haklarının ve güvenliğinin garanti altına alındığından söz etmek mümkün değildir. Aksine, ABD'nin Orta Doğu'ya müdahalesi beraberinde daha fazla masum insanın ölümüne, kan ve göz yaşının artmasına yol açmıştır. Ayrıca, ABD'nin petrol ve diğer kaynakların imtiyazını elinde bulundurmak istemesi ekonomik ve sosyal olarak bölgenin daha fazla gerilemesine neden olmuştur.

Türkiye'nin 1980'li yıllardaki Orta Doğu politikasını doğrudan etkileyen dış kaynaklı iki önemli olay meydana gelmiştir. Bunlardan ilki 1979 yılında İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi, ikincisi ise 1980 yılında İran ile Irak arasında çıkan savaştır. Meydana gelen bu olaylar, Türkiye'yi yakından etkilemiş, Türkiye'nin iç ve dış politikasında yeni bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Bu gelişmeler, Türkiye'nin yüzünü Orta Doğu'ya çevirmesini ve bölge ile daha fazla ilgilenmesini sağlamıştır. Başbakan Ulusu, 27 Eylül 1980'de TBMM'de yaptığı sunuş konuşmasında Türkiye'nin Orta Doğu ile ilgili hedeflerini şöyle özetlemiştir:²⁶⁵

“Köklü tarihsel ve geleneksel bağlarımız olan İslam ülkeleri ile ilişkilerimizi her alanda yakın dostluk ve kardeşlik anlayışı ile güçlendirmek için çaba harcanacaktır. Arap ülkeleri, İran ve Pakistan ile ilişkilerimiz bu kuvvetli bağlara ilaveten komşuluğun

---

²⁶² Tan, a.g.e., s. 525.

²⁶³ Deniz, a.g.m., s. 177.

²⁶⁴ Tan, a.g.e., s. 527-528.

²⁶⁵ Neziroğlu ve Yılmaz, s. 22.

ve coğrafi yakınlığın icabı olan bir anlayış içinde yürütülecektir. Bölgemizdeki anlaşmazlıklar karşısında Türkiye'nin yaklaşımı adalet ve hakkaniyet, her milletin kendi kaderini bizzat tayin etmesi, kuvvet yoluyla toprak ilhakının reddi gibi ilkelere dayanacaktır.”

Daha sonra Türkiye'de Orta Doğu ile ilgili en önemli rolü, askeri darbe sonrası oluşan yeni düzende ön plana çıkan ve 13 Aralık 1983 ile 9 Kasım 1989 tarihleri arasında Başbakanlık görevini icra eden Özal oynamıştır. Aynı şekilde, Özal da 19 Aralık 1983'de Başbakan olarak yaptığı ilk meclis konuşmasında ANAP'ın Orta Doğu ile ilgili hedeflerini şu sözlerle ifade etmiştir:²⁶⁶

“Başta komşularımız olmak üzere Doğu ülkeleriyle bağımsızlık, egemenlik, hak eşitliği, toprak bütünlüğüne saygı ve içişlerine karışmama ilkeleri ve Helsinki Nihai Senedi zemininde dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek, ekonomik iş birliğini, teknik ve ticari temasları karşılıklı menfaatlere uygun şekilde artırmak gayesindeyiz.”

Özal'ın bu ifadeleri değerlendirildiğinde, kendisinden önceki Ulusu hükümetinin Orta Doğu ile ilgili genel politika anlayışıyla büyük oranda örtüştüğü ve aynı politikaları benimsediği fikri anlaşılabilir. Zira Özal'ın her ne kadar uzun yıllar kamu görevlisi olarak çalışması, özel sektörde ve yurt dışında uluslararası kuruluşlarda görev alması, kısa sürede parti kurarak iktidar olması, kendisinden önceki Başbakanlardan farkını ortaya koysa da Yavuzalp'e göre, askeri yönetimin hükümet etmesini kösteklemeye çalışacağı ihtimali zihnini sürekli olarak meşgul etmiştir.²⁶⁷ Özal bu ihtimali bertaraf edebilmek için çok uğraşmıştır. Bunu yaparken de aşırı dikkatli davranmış, askeri yönetime karşı uysal bir kişiliğe sahip olduğu izlenimi bırakmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Özal'ın, özellikle ilk hükümet etme dönemindeki gerek dış politika gerekse iç politika anlayışının askeri yönetimin vesayeti altında ve kontrolünde şekillendiği yorumlarında bulunulabilir.

Askeri yönetimin lideri Evren, genel seçimlerin hemen öncesinde 4 Kasım 1983'de yaptığı radyo ve televizyon konuşmasında Özal'ı, sözüne güvenilmez kişi olarak ilan etmiş ve hilafı hakikat beyanda bulunmakla suçlamıştır.²⁶⁸ Evren'in bu açıklaması, Özal'ın askeri yönetime karşı olan tedirginliğinin ve yumuşak tavrının altında yatan nedenler arasında gösterilebilir.

---

²⁶⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, s. 135.

²⁶⁷ Yavuzalp, a.g.e., s. 321.

²⁶⁸ Cemal, a.g.e., s. 21.

12 Eylül askeri darbesini yapanların aslında Özal'a çok güvenmediğini ve itibar etmediğini ifade eden Cemal, bunun temel nedenini ise Özal'ın takunyalı geçmişi ve 1977 yılında MSP'den milletvekili adayı olması olarak açıklamıştır. Bunlara rağmen, 24 Ocak Kararları ve bunun dış destekleri açısından Özal'la çalışmaya mecbur oldukları yorumunda da bulunmuştur.²⁶⁹

7 Aralık 1983'de Çankaya Köşkü'nde, Evren'in hükümeti kurmakla görevlendirdiği Özal ile arasında şu konuşma geçmiştir:²⁷⁰

“Evren: Sakat tarafları düzeltilerek sağlam bir demokrasiye geçmek için ne gerekirse yaptık. İnşallah bundan sonra böyle bir arızaya uğramaz.

Özal: Sizin direktifleriniz altında bu devreyi en iyi şekilde geçireceğimizi kuvvetle ümit ediyoruz.

Evren: Ben de ümit ediyorum.”

Evren ile Özal arasında geçen bu diyalog, ANAP'a hükümet olma yolunu açmışsa da iktidar olma yolunu tıkamıştır. Zira Özal'ın, Evren'in buyurgan üslubuna verdiği cevap göz önünde tutulacak olursa, boyun eğmeyi kabul etmiş, direktiflerine uyacağını garantisini vermiş ve adeta kukla bir Başbakan olacağı taahhüdünde bulunmuş yorumlarını yapmak yanlış olmayacaktır.

1979 yılındaki İran İslam Devrimi ile 1980 yılında patlak veren İran-İrak Savaşı gibi iki önemli olayın dışında, 1984 yılından itibaren PKK'nın Türkiye'de silahlı eylemlere başlaması dış politikada güvenlik kaygılarının artmasına yol açmış, özellikle İran, Irak ve Suriye ile ilişkileri belirleyen temel dinamik olmuştur. Ayrıca bu dönemde, Irak ve Suriye ile ilişkileri etkileyen diğer bir konuyu ise “Su Sorunu” oluşturmuştur.

3.2. İRAN İLE İLİŞKİLER

“Anayasal Devrim Yılları” olarak adlandırılan 1905-1911 yılları, İran'da yeni bir politik hareketin başlamasına neden olmuştur.²⁷¹ 1908 yılında İran'da petrolün varlığının kesinlik kazanması, hem İran'ın karmaşık sosyoekonomik yapısını ortaya çıkarmış hem de emperyalist ülkelerin İran üzerindeki hesaplarını gözden

²⁶⁹ Cemal, a.g.e., s. 28.

²⁷⁰ Cemal, a.g.e., s. 62.

²⁷¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi Cilt 1*, Alfa Akademi Basım Yayımları, Bursa, 2017, s. 364.

geçirmelerine yol açmıştır. Petrolün ekonomik bir ürün olarak devreye girmesi ve kapitalist ilişkilerin yayılmaya başlaması sonucunda ticaret burjuvazisi ve işçi sınıfı ortaya çıkmış, 1940'lı yıllardan itibaren etkinliğini artıracak olan sanayi burjuvazisinin öncülleri oluşmaya başlamıştır.²⁷²

1973 yılında patlak veren petrol krizi dolayısıyla artan petrol fiyatları, İran ekonomisini olumlu yönde etkilemiş, 1970-1980 arasındaki dönemde ortalama yıllık büyüme oranı sanayileşmiş ülkeleri bile geride bırakmıştır. Ne var ki ekonomik iyileşme, İran hükümetinin halkına vaat ettiği yaşam standardındaki iyileşme yerine, daha çok savunma ve silahlanma alanında hissedilmiştir. Bu durum ülkede hemen herkes tarafından eleştirilmiş, hükümete karşı genel bir hoşnutsuzluk hüküm sürmeye başlamıştır.²⁷³ Ülke genelinde işçi grevleri ve protestolar yayılmış, Şah Rıza Pehlevi'ye karşı milyonlarca insan sokaklara dökülmüştür. Bunun sonucunda Şah, 16 Ocak 1979'da Mısır'a kaçmıştır. 1 Şubat 1979'da ise Ayetullah Humeyni sürgünde olduğu Fransa'dan İran'a dönmüştür.²⁷⁴ Ardından monarşiye son verilerek İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.

Gökhan Çetinsaya Türkiye-İran ilişkilerini, Şah ya da Humeyni ayrımı yapmaksızın terörist gruplar ve ideolojik meselelerdeki rekabet ve zıtlık boyutu ile siyasi, iktisadi ve kısmen askeri alanlardaki iş birliği ve uzlaşma boyutu olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

Rekabet ve zıtlık boyutu olarak; Türkiye ve İran'da yaşayan Kürtlerin iki ülke ilişkilerini belirleyen önemli bir etken olduğunu vurgulayan Çetinsaya, Türkiye'de yaşayan İranlı rejim muhaliflerinin de her dönem sorun teşkil ettiğini belirtmektedir.²⁷⁵ İslam Devrimi sonrası İran, Türkiye'ye gelen birçok İranlı rejim karşıtını koruduğu gerekçesiyle Türkiye'yi suçlamış, Türkiye ise İran'ın Türkiye'deki kökten dinci grupları desteklediğini ve kendi rejimini Türkiye'ye ihraç etmek istediğini ileri sürmüştür.²⁷⁶ Ayrıca Çetinsaya, Şah dönemindeki monarşi-demokrasi ve İslam Devrimi dönemindeki İslamcı-laik karşılaştırmalarının da ideolojik açıdan zıtlık yarattığını ifade etmektedir.²⁷⁷

---

²⁷² Tan, a.g.e., s. 338.

²⁷³ Arı, a.g.e., s. 383-384.

²⁷⁴ Tan, a.g.e., s. 342-343.

²⁷⁵ Gökhan Çetinsaya, "Tarihsel Perspektifte Türkiye – İran İlişkileri ve Nükleer Sorun", Gökhan Çetinsaya ve Talha Köse (ed.), **SETA İran Dosyası**, Seta Yayınları, Rapor No: ST2-706, 2006, 2-31, s. 3.

²⁷⁶ Tuncer, a.g.e., s. 52.

²⁷⁷ Çetinsaya, a.g.m., s. 3.

İş birliği ve uzlaşma boyutunu ise; Sadabad Paktı ile başlayıp Bağdat Paktı, CENTO, RCD ve ECO ile sürdürülen siyasi ve iktisadi ortaklıklar ile ilişkilendiren Çetinsaya, iktisadi çıkarların her dönemde uzlaştırıcı bir etken olduğunu belirtmektedir.²⁷⁸ Türkiye'nin başta ABD olmak üzere Batılı müttefiklerine bağımlılığını azaltmanın yolunun, dış politikasını çeşitlendirmesinden ve başta komşularıyla olmak üzere ticari ilişkilerini geliştirmesinden geçtiğini düşünen Özal, bu doğrultuda İran ile ekonomik ilişkileri artırmayı hedeflemiştir.

1980 askeri darbesinden sonra Türkiye'de artan Kemalist ve laik vurgu İran'da olumsuz karşılanmıştır. Darbe, İran tarafından ABD yanlısı olarak nitelendirilmiş ve Türkiye, İran açısından güvenilmez bir ülke olarak görülmeye başlanmıştır. Karşılıklı suçlamalar İslamcı-laik tartışmalarını artırarak ideolojik kutuplaşmalara yol açmıştır. Bu durum uzun yıllar İran'a karşı duyulan güvensizliğin nedeni olmuştur. Fakat Türkiye, ne ABD'nin İran'a uygulanmasını istediği ambargoya uyarak ilişkileri tamamen kesmiş ne de Humeyni'nin Türkiye'ye karşı negatif tutumu Türkiye'nin İran'ı doğrudan karşısına almasına neden olmuştur. İran'ın Sovyetler Birliği'ne yaklaşma ihtimali, ekonomik ilişkilerin bozulmaması ve bölgesel güç dengeleri nedenleriyle Türkiye bu politikayı izlemiştir.

İran'da gerçekleşen İslam Devrimi nedeniyle büyük bir müttefikini kaybeden ABD, devrim yönetiminin yalnızlaştırılmasına yönelik olarak Türkiye'ye baskıda bulunmuştur. ABD, İran'ın kendi yönetim şeklini bölge ülkelerine ihraç etme hedefini, Yeşil Kuşak Doktrini çerçevesinde ılımlı İslam'ı benimseyen ülkelere destek vererek yok etmeyi amaçlamıştır. Bu durum Türkiye'nin stratejik önemini daha da artırmayı sağlamıştır.

ABD'nin Türkiye'nin iç ve dış politikası üzerindeki ağırlığına rağmen İran'ı önemli bir ticaret ortağı olarak gören Özal, Türkiye'nin daha bağımsız hareket edebilmesinin sadece güçlü bir ekonomiye sahip olmasıyla ve güçlü bir ekonominin de ihracatın artırılmasıyla mümkün olacağı düşünceleriyle ABD ile arasını bozmamaya çalışarak İran ile ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi konusunda adımlar atmaya çalışmıştır. 1985 yılında ECO'nun kurulması bu adımlardan birisi olmuştur.

22 Eylül 1980'de patlak veren İran-İrak Savaşı Türkiye'yi endişeye sevk etmiş ve hemen ardından Türkiye, "aktif tarafsızlık" politikası izleyeceğini ilan etmiştir.

---

²⁷⁸ Çetinsaya, a.g.m., s. 3.

Türkiye için İran-Irak Savaşı'nın İran tarafından açabileceği en büyük sorun, Iraklı Kürtlerin İran yardımıyla bağımsız bir Kürt devleti kampanyası başlatmaları ihtimaliydi. Fakat İran'ın 1980'li yıllarda yaşadığı iç karışıklıklar, Irak'a karşı yürütülen savaş ve ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerle yaşadığı sorunlar nedeniyle petrol ihracatının hızlı bir şekilde düşmesi sonucunda gelirlerinde yaşadığı kayıplar toplam ithalat miktarında da önemli düşüşlere yol açmıştır. Savaş ve uluslararası izolasyon nedeniyle İran'ın başka pazarlara ulaşma konusunda yaşadığı zorluklar ve savaş ekonomisi çerçevesinde ihtiyaç duyduğu ürünleri temin etmekte karşı karşıya kaldığı sıkıntılar, komşusu Türkiye'nin hem İran petrolünün alıcısı olarak hem de bu ülkenin ihtiyaç duyduğu ürünleri tedarik eden ülke olarak öne çıkması sonucunu doğurmuştur. Aynı şekilde, Türkiye'nin de içinde bulunduğu ekonomik sorunlar iki ülkenin karşılıklı bağımlılığını artırmış, ideolojik sorunların dondurularak ticari ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, 1981 ve 1982 yıllarında Türkiye ve İran arasında takas usulüyle petrol karşılığı ihracat anlaşmaları imzalanmıştır.²⁷⁹ Bu sırada İran, geliştirilen ticaretin sadece petrol ile sınırlı kalmaması gerektiğini belirtmiştir. Aynı düşünceler dahilinde Özal, Başbakan olarak ilk yurt dışı ziyaretini 28 Mart 1984'de kalabalık bir iş adamları heyetiyle İran'a gerçekleştirmiştir. İmzalanan çeşitli anlaşmaların yanında siyasi konular geniş şekilde ele alınmış, ağırlıklı olarak İran-Irak Savaşı üzerinde durulmuştur.

Özal, 22 Aralık 1983'de yaptığı meclis konuşmasındaki "*Dost ve kardeş İran ve Irak arasındaki, büyük can kaybı ve ızdıraplara sebep olan savaşın bir an önce sona erdirilmesi en içten dileğimizdir. İki ülke arasında karşılıklı hak ve menfaat dengesine dayanan şerefli bir çözümün bulunabileceğine ve barışın yeniden kurulabileceğine inanıyoruz.*"²⁸⁰ sözlerini, mevkidaşı Mir Hüseyin Musavi'ye yinelemiştir. Aynı zamanda Özal, savaşın Türkiye sınırlarında oluşturduğu güvenlik risklerinin kendilerini kaygılandırıldığını, dolayısıyla savaşın bir an önce son bulması gerektiğini ve bölgeye barışın ve huzurun tekrar hâkim olmasından memnun kalacaklarını belirtmiştir. Buna mukabil Musavi, bilinen görüşlerini tekrarlamış; savaşı başlatanın Saddam Hüseyin olduğunu, barış için Saddam'ın görevinden uzaklaştırılıp cezalandırılması gerektiğini ve Irak'ın İran'a yüklü bir tazminat ödemesinin şart olduğunu büyük bir kararlılıkla ifade etmiştir. Görüşmelerde ayrıca, Ermenilerin İran'daki eylemlerine karşın, İran'ın yeterli tepki vermemesinden dolayı oluşan hoşnutsuzluk da dile getirilmiştir.²⁸¹

²⁷⁹ Tuncer, a.g.e., s. 52.

²⁸⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 135.

²⁸¹ Yavuzalp, a.g.e., s. 274-275.

Özal 17 Ekim 1984'deki meclis konuşmasında, Eruh ve Şemdinli başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yerinde, teröristlerin gerçekleştirmiş olduğu silahlı eylemlerin sebeplerini şöyle yorumlamıştır:²⁸²

“İran-İrak savaşı sebebiyle sınırlarımıza komşu olan bölgelerde otorite boşluklarının meydana gelmesi, bu devletlerce ayrılıkçı unsurlara bazı tavizlerin verilmesi ve her iki ülkenin bu unsurları birbirlerine karşı kullanma gayreti, ülkemizdeki terörist eylemlere tesir ederek müşterek faaliyetlere ve cephe organizasyonlarına sebep olmuştur.”

Özal'a göre, sıcak savaş yerini soğuk savaşa bırakmış, soğuk savaş ise yerini terör örgütlerinin savaşına bırakmıştır. Bu sayede terör olayları, dünya genelinde bir stratejinin vasıtası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu ifadeleriyle Özal, Türkiye'de meydana gelen terör olaylarını İran ve Irak arasında süren savaşa dayandırmıştır. Bir yandan İran'ın PKK'ya yardım ettiği şüpheleri Türkiye'yi endişelendirirken diğer yandan Türkiye'nin PKK'ya karşı Kuzey Irak'ta gerçekleştirdiği askeri operasyonlar da Kürtlerle ittifak içinde olan İran'ın rahatsızlık duymasına neden olmuştur. Türkiye'nin savaştaki tarafsızlık politikasını çıkarları açısından önemseyen İran, Kasım 1984'de PKK'nın Türkiye'ye yönelik gerçekleştirdiği saldırılarda topraklarını kullandırmayacağına dair Türkiye ile bir anlaşma imzalamıştır.²⁸³

İran Başbakanı Musavi, ekonomik ve siyasi ilişkilerin gözden geçirilmesi adına 20 Ocak 1985'de Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Özal, bu ziyaret dolayısıyla 23 Ocak 1985'de mecliste söz almış, yapılan görüşmelerin içeriği hakkında şu bilgileri vermiştir:²⁸⁴

“Türkiye'nin bütün komşularıyla yürütmek ve geliştirmek için sarf ettiği çabalar çerçevesinde, dost İran'la iş birliğini güçlendirmek yolundaki yaklaşımımız, İran hükümeti tarafından aynı arzu ve iyi niyetle mukabele görmüş, İran milletinin kendi iradesiyle seçtiği yeni rejimle ilişkilerimiz baştan beri karşılıklı saygı ve içişlerine karışmama ilkeleri dahilinde her geçen yıl kayda değer bir gelişme göstermiştir. Bunda yeni rejimin Türkiye ile ilişkilere attığı önemin büyük rolü olduğunu bilhassa belirtmek isterim. Nitekim, ticari ilişkilerimiz 1970'li yıllardan 1979'a gelinceye kadar çok cüzi rakamlarda kalmış ve gene bilindiği gibi, İran'daki büyük değişiklikten sonra

²⁸² Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 205.

²⁸³ Çetinsaya, a.g.m., s. 14.

²⁸⁴ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 271.

ticari, ekonomik ilişkilerimizde çok süratli bir gelişme ile 20-30 milyon dolar olan ticaret hacmimiz, 1983 yılında 2 milyar dolara yükselmiş, geçtiğimiz sene de biraz bunun altına inmiştir.”

Ekonomik ilişkilerin hızlı bir şekilde artması nedeniyle kurumsal değişikliklere gidilmiş ve yürürlükte olan RCD 29 Ocak 1985’de ECO olarak dönüşüme uğramıştır.²⁸⁵ Ayrıca görüşmeler sırasında, Güneydoğu’da meydana gelen terör olayları ve devam eden İran-İrak Savaşı’nın son durumu da değerlendirilmiştir. Özal Türkiye’nin endişelerini, Musavi’ye şu şekilde aktardığını ifade etmiştir:²⁸⁶

“Güneydoğu bölgemizde vuku bulan olaylar ile bunun arkasında yatan emeller ve olayları yaratanları destekleyenler hakkında bir kere daha bilgi verdim. Başbakan Musavi’ye özellikle belirttiğim husus şudur: Bölgede devamından üzüntü ve endişe duyduğumuz İran-İrak savaşı dolayısıyla dost ve komşu ülkelerde istikrarsızlık yaratmak isteyenler mevcuttur. Türkiye’nin, bölgeyi zaafa duçar kılan ve iki dostumuzun maddî ve manevî kaynaklarının telef olmasına yol açan bu savaşın devamından duyduğu kaygıları etraflı bir şekilde izah ettim. Ülkelerimizin, diğer gelişmiş ülkelerin seviyesine erişmesi için bütün imkânlarını ve gayretlerini kalkınma uğruna harcamaları gerekirken, bu kardeş kavgasının tüm İslam dünyasını güçsüz ve geleceğini daha iyi bir şekilde hazırlamak imkânından yoksun bıraktığını anlattım ve her iki tarafa da dost bir devlet olarak, savaşın adil bir şekilde sona erdirilmesi için yardım etmeye hazır olduğumuzu da tekrarladım.”

Bu izahatlardan sonra Özal, ortamın henüz bir uzlaşma için uygun olmadığı sonucunu çıkardığını açıklamıştır.²⁸⁷

Türkiye’nin temel tüketim mallarına karşılık İran’dan petrol almasını içeren ticaret anlaşmalarından sonra iki ülke arasındaki ticaret hacmi tarihinin en üst düzeyine ulaşmıştır.²⁸⁸ Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulan Ekonomik İş Birliği örgütü, tarafların on yıl içinde aralarında gümrük birliğine geçmelerini ve serbest ticaret bölgesi oluşturulmasını öngörmekteydi.²⁸⁹ Fakat, Türkiye’nin sadece petrol alıp sanayi ve tarım ürünlerine ilgisiz kalması, 1985 yılından sonra iki ülke arasındaki ticaret hacminin düşmeye başlamasına neden olmuştur. Tablo – 6’da görüldüğü üzere

²⁸⁵ Çetinsaya, a.g.m., s. 18.

²⁸⁶ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 272-273.

²⁸⁷ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 273.

²⁸⁸ Tuncer, a.g.e., s. 53.

²⁸⁹ Balcı, a.g.e., s. 204.

1986 yılından itibaren Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkiler bozulmaya başlamıştır.

Tablo – 6 1983 – 1989 Yılları Arası Türkiye – İran İhracat ve İthalat Rakamları²⁹⁰

Yıllar	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)
1983	1.087	1.222
1984	751	1.565
1985	1.078	1.264
1986	564	221
1987	439	947
1988	545	659
1989	561	233

Ekonomik hacmin düşmesi siyasi ilişkilerin de bozulmasına yol açmıştır. Kuzey Irak'taki bütün Kürt grupların birleşerek İran'ın yanında yer alması, İran ordusunun Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını tehdit etmeye başlaması ve İran'ın PKK'ya yardım ettiği şüphesi Türkiye'nin Irak sınırında askeri tedbirler almasına neden olmuştur.²⁹¹

Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya karşı gerçekleştirdiği operasyonlar ise İran tarafından Iraklı Kürtlere karşı bir hareket olarak algılanmıştır. Ayrıca İran, bu durumu Türkiye'nin savaşta Irak'a yardım etmesi olarak değerlendirmiştir. Bu dönemde Türkiye, bir yandan İran'ın diğer yandan Irak'ın baskılarından dolayı savaşta aktif tarafsızlık politikasını uygulamakta zorlanmıştır. Savaşın her geçen gün Türkiye'yi ekonomik olarak daha fazla tehdit eder hale gelmesi, Türkiye'nin 1987 yılından itibaren İran ve Irak arasında arabuluculuk girişimlerinde bulunmasını zorunlu kılmıştır. 1988 yılının ortalarına kadar devam eden Türkiye'nin arabuluculuk faaliyetleri dolayısıyla, Özal'ın ateşkes sağlama girişimleri İran tarafından olumlu karşılanıp kabul edilirken Irak tarafından reddedilmiştir.²⁹²

²⁹⁰ TÜİK, "Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, Ülkelere Göre Dış Ticaret", (Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4&param2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 05.07.2018)

²⁹¹ Çetinsaya, a.g.m., s. 14.

²⁹² Tuncer, a.g.e., s. 54.

1988 yılında İran-İrak Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Türkiye-İran arasında biriken ve o güne kadar genellikle karşılıklı ekonomik bağımlılıktan dolayı dondurulmuş olan sorunlar tekrar gündemde yer etmeye başlamıştır. Bastırılmış olan ideolojik problemlerin hızla gün yüzüne çıkması, iki ülke arasında yoğun bir kriz döneminin yaşanmasına sebep olmuştur.²⁹³ 10 Kasım 1988'de Ankara'daki İran Büyükelçiliği'nin bayrağını yarıya indirmemesi, Mart 1989'da Anayasa Mahkemesi'nin aldığı üniversitelerde türban yasağı kararının İran'da iç politika konusu haline gelmesi, Evren'in, Müslümanlara hakaret ettiği gerekçesiyle Humeyni tarafından hakkında ölüm fetvası verilen Salman Rüşdi'ye benzetilmesi ve Mayıs 1989'da İran'ın Ankara Büyükelçisi Manucehr Mottaki'nin geri alınması Türkiye-İran ilişkilerinde yaşanan krizlere örnek olarak gösterilebilir.²⁹⁴

Türkiye ile İran arasındaki ilişkinin güven ve iş birliğinden çok rekabet ve güç mücadelesi zeminine oturması, iki ülkenin ekonomik ilişkilerine de olumsuz yönde yansımış, her iki ülkenin bölge ve dünya politikalarında etkin olma hedeflerine doğrudan negatif bir etkide bulunmuştur.

1989 yılında Haşimi Rafsancani, Humeyni'nin ölümü üzerine Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁹⁵ Rafsancani'nin iç ve dış politikada daha ılımlı davranması ve pragmatik bir politika izlemesi sonucunda 1990'lı yılların başında Türkiye-İran ilişkilerinin mesafeli fakat krizlerden uzak bir görüntü sergilemesini sağlamıştır.²⁹⁶ Yeni atanan İran Büyükelçisi Anıtkabir'i ziyaret etmiş ve 10 Kasım 1989'da elçilik bayrağı yarıya indirilmiştir.

Ağustos 1990'da ortaya çıkan Körfez Krizi Türkiye ile İran'ı birbirine yaklaştırmış ve benzer politikalar izlemelerini sağlamıştır. Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin BM ambargosuna fiilen katılarak üslerini Irak'a karşı kullandırması nedeniyle Türkiye-İrak ilişkilerinin kötüleşmesi İran'ı memnun eden bir gelişme olmuştur. İran, savaş esnasında tarafsız kalmış ve Irak'ın düştüğü bu zor durumdan faydalanarak İran-İrak savaşından kalma sorunları kendi lehine çözmeye çalışmıştır.²⁹⁷

---

²⁹³ Balcı, a.g.e., s. 204.

²⁹⁴ Tuncer, a.g.e., s. 55.

²⁹⁵ Bekir Halhallı, "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, Cilt:4, Sayı:2, 75-96, s. 93.

²⁹⁶ Tuncer, a.g.e., s. 55.

²⁹⁷ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 584-585.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri İran'a yönelik politikası genel anlamda çatışmaya dönüşmeyen bir gerginlik içerisinde şekillenmiştir. Türkiye ve İran'ın bölgede oluşturmaya çalıştıkları nüfuz alanlarının çakışmasından kaynaklanan bu gerginliğin bazı dönemlerde azaldığı, bazı dönemlerde ise arttığı fakat hiçbir zaman sıcak çatışmaya dönüşmediği görülmektedir.

3.3. IRAK İLE İLİŞKİLER

Irak, 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı kuvvetlerinin yenilerek Bağdat'tan çekilmeleri üzerine 1918 yılında Musul, Basra ve Bağdat vilayetlerini kapsayacak şekilde İngiltere tarafından kurulmuştur.²⁹⁸ Kral Faysal'ın 1921 yılında Irak'ın başına getirilmesinden 11 yıl sonra bağımsızlığına kavuşmuş ve 1932 yılında Milletler Cemiyeti üyeliğine kabul edilmiştir.²⁹⁹ Irak'ın, 1959 yılında aralarında Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere'nin bulunduğu Bağdat Pakti'nden ayrılması üzerine paktın adı CENTO olarak değiştirilmiş ve merkezi Bağdat'tan Ankara'ya taşınmıştır.³⁰⁰

1970 yılında iktidarda bulunan Baas rejimi ile KDP lideri Mustafa Barzani arasında Kürtlere özerklik veren bir anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca, 1972 yılında Sovyetler Birliği ile dostluk ve iş birliği anlaşması imzalanarak Sovyetler Birliği'nden silah alınmaya başlanmıştır. Bu durum ise İran'ın rahatsızlık duymasına neden olmuştur. Kürtlere özerklik veren anlaşmanın yürürlüğe koyulmamasından dolayı 1974 yılında Kürtlerle Irak kuvvetleri arasında çatışmalar başlamıştır. Bu dönemde İran'ın Kürtlere askeri teçhizat ve lojistik desteği sağlaması, isyancıların İran topraklarını kullanmalarına izin vermesi Irak'ın tepkisine yol açmıştır. Bu sebeple İran-İrak ilişkileri oldukça kötü bir duruma gelmiştir.³⁰¹ Bölgede egemenliğini tesis edemeyeceğini anlayan Irak yönetimi, İran ile anlaşma yoluna gitmiş ve 6 Mart 1975'de Cezayir Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, İran ile Irak arasındaki Şatt-ül Arap nehir sınırı İran lehine yeniden belirlenmiştir. Buna karşılık İran yönetimi de Kürtlere olan desteğinden vazgeçmiştir. Bu sayede Kürt ayaklanması çökmüş ve Barzani sürgüne gönderilmiştir.³⁰²

²⁹⁸ Tan, a.g.e., s. 323-324.

²⁹⁹ Arı, a.g.e., Cilt:1, s. 410-411.

³⁰⁰ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Irak, İran, ABD, Petrol, Filistin Sorunu ve Arap Baharı*, Cilt:2, Alfa Akademi Basım Yayım, Bursa, 2017, s. 331.

³⁰¹ Tan, a.g.e., s.325.

³⁰² Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 406.

1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ile Şii bir rejimin kurulması, Baas rejimi tarafından büyük bir tehlike olarak algılanmıştır. Bunun üzerine Irak'ın yeni lideri Saddam 17 Eylül 1980'de yaptığı bir konuşmada, İran ile yapılan Cezayir anlaşmasını feshettiğini ilan etmiş ve yeni rejim ile ilgili endişelerini şöyle dile getirmiştir.³⁰³

“Dinsel çağrı kisvesi, Acem ırkçılığını gizlemek için kullanılan maskeden başka bir şey değildir. Acem ırkçıları din kisvesi altında Araplara karşı besledikleri kinlerini gizlemeye çalışmaktadır. Din kisvesi, bölge halkları arasında kin, gericilik ve bölücülük duygularını körüklemekte ve ister bilerek ister bilmeyerek uluslararası Siyonizm'in tasarılarına hizmet etmektedir.”

Humeyni de birçok konuşmasında, kendilerini Acem ırkçılığı yapmakla ve Siyonizm'e hizmet etmekle suçlayan Saddam ve Baas Partisi'ne şu karşı suçlamaları yöneltmiştir:³⁰⁴

“Kendilerini sosyal devrimci, ezilen sınıfların temsilcisi ve Siyonizm-Emperyalizm düşmanı olarak tanımlayan Irak ve Baas mensupları aslında Siyonizm'e ve emperyalizme hizmet etmektedir.”

Humeyni ve Saddam'ın karşılıklı suçlamaları çatışmaların başlamasına yol açmıştır. 1980 yılında İran-Irak sınır çatışmaları yoğunlaşmış, bunun üzerine Irak 10 Eylül 1980'de Kasr-ı Şirin ve Naft-i Şah arasındaki bölgeyi ele geçirmiştir. 22 Eylül 1980'de Irak ordularının İran topraklarına girmesiyle İran-Irak Savaşı resmen başlamıştır.³⁰⁵ Sekiz yıl süren savaşta İran ve Irak birbirlerine üstünlük sağlayamamış, Irak çok az İran toprağını kontrolü altına alabilmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı kararı 17 Temmuz 1988'de Irak tarafından kabul edilmiş ve bir gün sonra aynı kararın İran tarafından da kabul edilmesiyle ateşkes yürürlüğe girerek savaş sona ermiştir.³⁰⁶

İran-Irak Savaşı Bernard Lewis'e göre, Humeyni ve Saddam arasında geçen kişisel bir mücadele, etnik açıdan Araplarla Acemler arasında geçen bir mücadele, ideolojik açıdan İslami canlanma ve laik modernizm arasında geçen bir mücadele,

---

³⁰³ Tan, a.g.e., s. 326.

³⁰⁴ Arı, a.g.e., Cilt:1, s. 423-425.

³⁰⁵ Tan, a.g.e., s. 327.

³⁰⁶ Tuncer, a.g.e., s. 43.

ekonomik açıdan ise bölgedeki petrol ve doğalgazın kontrolü için geçen bir mücadele olarak değerlendirilmiştir.³⁰⁷

1983-1989 yılları arasındaki dönemde Türkiye-İrak ilişkilerini şekillendiren başlıca konular, İran-İrak Savaşı nedeniyle hareketlenen karşılıklı ticaret ve savaşın Kuzey Irak'ta otorite boşluğuna yol açarak PKK'nın bölgede güçlenmesi ile 1960'lı yıllardan itibaren yürütülen Fırat ve Dicle sularının paylaşımı tartışmaları ve Irak Türklerinin durumu olarak sıralanabilir.

Türkiye-İrak ilişkilerini belirleyen ilk faktörü ekonomik faaliyetler ve İran-İrak Savaşı oluşturmuştur. Türkiye'nin artan petrol ihtiyacından kaynaklanan sosyoekonomik sıkıntılar Türk dış politikasının belirlenmesinde etkili olmuştur. İran-İrak Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Türkiye ile Irak arasında ekonomik ilişkilerde ilerleme başlamış, 19 Aralık 1980'de petrol, sulama ve ulaşım sektörleriyle ilgili ticari bir anlaşma imzalanmıştır. Buna istinaden, Türkiye'nin artan petrol ihtiyacının karşılanabilmesi adına Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin artırılması kararlaştırılmıştır.³⁰⁸

Özal, Başbakanlığında ilk yurt dışı ziyaretini İran'a yaptıktan kısa bir sonra ikinci gezisini de kalabalık iş adamları heyetiyle birlikte Irak'a yapmıştır. Bu ziyaretlerin yapılmasında, yaşanan savaşın ve güvenlik kaygılarının etkisi olsa da ekonomi ve ticari mülahazalar asıl konuları oluşturmuştur. İran'da olduğu gibi Irak'ta da savaş koşullarından dolayı zorunlu ihtiyaç malzemelerinin temini öncelik oluşturmuştur. Ayrıca yaşanan savaş, liman tesislerinin tahrip olması ve sürekli İran tehdidi altında bulunmasından dolayı, Irak'ın en önemli ihraç maddesi olan petrolü Körfez'den ihraç etme olanaklarını kaybetmesine neden olmuş ve Irak petrolünün tek ihraç yolu Türkiye kalmıştır. Türkiye için ise petrol ihtiyacının en azından bir kısmının ihracat karşılığı temin edilebilmesi avantaj olarak görülmüştür. Dolayısıyla, savaş şartları karşılıklı menfaatlerin korunmasına imkân vermiştir.³⁰⁹

İrak ziyareti sırasında yapılan kısıtlı katılımlı toplantılarda hazır bulunan Yavuzalp, yapılan görüşmelerde Iraklı yetkililerin, İran ile sürdürülen savaş hakkında kendi tezlerini ve İran'ın ne kadar haksız olduğunu anlattıklarını, nihai zaferin kendilerine ait olacaklarından kuşku duymadıklarını belirtmektedir. Ayrıca Yavuzalp,

³⁰⁷ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2003, s. 429.

³⁰⁸ Tuncer, a.g.e., s. 42.

³⁰⁹ Yavuzalp, a.g.e., s. 281.

Özal'ın Irak'tan önce yaptığı İran ziyareti dolayısıyla Başbakan Musavi'nin savaşı bitirme şartlarına da vakıf olmasından ve hem İran'ın hem de Irak'ın taviz vermeyeceklerini anlamasından dolayı bu aşamada fazla bir şey yapılamayacağını düşündüğünü ifade etmektedir. Bu bakımdan Özal, savaşın kendilerini çok üzdüğünü, bölge güvenliğini tehdit ettiğini, bir an önce anlaşma sağlanarak son bulması gerektiğini, bunun için de üzerlerine düşen ne olursa olsun yapmaya hazır olduklarını söylemekle yetinmiştir.³¹⁰

Yapılan görüşmelerde ekonomik ve ticari konularda daha somut sonuçlar elde edilmiştir. İkinci petrol boru hattının yapımı hususunda varılan mutabakat bu sonuçların başında gelmektedir. Ayrıca Özal'ın, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin iki katına çıkarılması fikri de Irak tarafından olumlu karşılanmıştır. Daha sonra Özal, 23 Ocak 1985'de yaptığı meclis konuşmasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattıyla ilgili şu bilgileri paylaşmıştır.³¹¹

“Yüce Meclisin malumu olduğu üzere, İran ile olduğu gibi Irak ile de aramızdaki iş birliğinde geniş bir atılım mevcuttur. Irak'a 1 milyar dolara yaklaşan ihracatımızın ötesinde, bu ülke ile mevcut petrol hattımızın kapasitesini 35 milyon tondan 50 milyon tona yükseltmiş bulunuyoruz. İkinci bir boru hattının yapılması konusunda da mutabakat sağlanmış olup, bu çalışmalar da o ülke ile son safhaya getirilmiştir.”

Savaş sırasında İran'dan gelen Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapatma karşılığında bedava petrol verilmesi teklifine Türkiye olumsuz yaklaşmıştır. Özal, bu teklifi kabul etmeyerek ne taraflar arasındaki savaşa dair genel dengeyi ne de Türkiye'nin her iki tarafa eşit yakınlıkta olmayı öngören politikasını bozmamak istemiştir.

Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin iki katına çıkması ile ve ikinci petrol boru hattının etkisiyle artmaya başlayan ekonomik ilişkilerin hacmi, İran-Irak Savaşı süresince artış göstermiş ve Türkiye-Irak ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır.³¹² Bu sayede Türkiye, petrol ihtiyacını temin edebilmiştir. Ayrıca, boru hatlarına zarar vermemesi için İran'a da uyarıda bulunmuştur.³¹³

³¹⁰ Yavuzalp, a.g.e., s. 284-285.

³¹¹ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 275.

³¹² Nihat Ali Özcan vd., “Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye”, **TEPAV Orta Doğu Çalışmaları II**, Ankara, 2007, s. 101.

³¹³ İlter Türkmen, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Orta Doğu Politikası,” Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya (ed.), **Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye**, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014, 1-37, s.19.

Tablo – 7 1983 – 1989 Yılları Arası Türkiye – Irak İhracat ve İthalat Rakamları³¹⁴

Yıllar	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)
1983	319	946
1984	934	926
1985	961	1.136
1986	553	768
1987	945	1.154
1988	986	1.436
1989	445	1.649

Türkiye-Irak ilişkilerini belirleyen ikinci faktörü PKK terör örgütü oluşturmuştur. İran-Irak Savaşı Kuzey Irak'ta bir güç boşluğuna neden olmuş ve bölgede yaşayan Kürt gruplar kontrolü ele geçirmiştir. Kürt gruplarla irtibata geçen PKK zamanla bölgede etkili olmaya başlamıştır.³¹⁵ 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgal ederek Filistin kamplarını dağıtmasıyla PKK, Bekaa Vadisi'ne ve Kuzey Irak'a yerleşmiştir.³¹⁶ PKK Bekaa Vadisi'nde bir kamp kurmuş ve silahlı eğitimlere hız vermiştir.³¹⁷ Bu durum Türkiye'nin güvenliği için ciddi bir sorun yaratmış ve Türkiye'yi harekete geçirmiştir. Bu bağlamda, ekonomik ilişkileri artarak devam eden Türkiye ile Irak arasında Şubat 1983'te, "Sınır Güvenliği ve İş Birliği Anlaşması" imzalanmıştır.³¹⁸ Türkiye bu anlaşmayla PKK'ya karşı Irak topraklarında operasyon düzenleme yetkisine sahip olmuş, 26 Mayıs 1983'te ise Amediye ve Zaho arasındaki bölgeye askeri operasyon düzenlemiştir. KDP, Türkiye'nin bu harekâtını kınadığını bildirmiş ve PKK ile "KDP-PKK Dayanışma İlkeleri" adlı bir protokol imzalamıştır.³¹⁹

1983 yılından sonra PKK'nın silahlı eylem başlatma kararını açıklayarak Eruh-Şemdinli saldırısını gerçekleştirmesinin ardından Türkiye, 15 Ekim 1984'te Irak ile bir "Güvenlik Protokolü" imzalamıştır. Bu protokol ile ilgili Özal, 17 Ekim 1984'teki meclis konuşmasında şu bilgileri vermiştir:³²⁰

³¹⁴ TÜİK, "Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, Ülkelere Göre Dış Ticaret", (Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4&param2=0&sitcrev=0&isicrev=0&saya c=5808> (Erişim Tarihi: 05.07.2018)

³¹⁵ Balcı, a.g.e., s. 200.

³¹⁶ Tuncer, a.g.e., s. 44.

³¹⁷ Balcı, a.g.e., s. 200.

³¹⁸ Türkmen, a.g.e., s. 20.

³¹⁹ Tuncer, a.g.e., s. 45.

³²⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 208.

“Sayın milletvekilleri, hudutlardaki güvenlik tedbirlerine de ağırlık veriyoruz. Karşılıklı sızmaları önleyecek tedbirleri komşu ülkelerle iş birliği imkânlarından da faydalanılarak alıyoruz. Nitekim Dışişleri Bakanının Başkanlığında Irak’a giden bir heyetimiz teröristlerle mücadele konusunda müspet görüşmeler yapmış ve iki ülke arasında bazı prensip kararları alınmıştır. Buna göre istihbarat bilgileri sağlayacak ve terör sızmalarını önleyecek tedbirlerin alınması ve gerektiğinde teröristlerle koordineli bir mücadele yapılması hususlarında mutabakata varılmıştır.”

İmzalanan protokole göre, iki ülke birbirlerine 5 kilometreye kadar sıcak takip hakkı tanımıştır. İran-Irak Savaşı’nın ardından Irak tarafından sona erdirilecek olan bu protokol çerçevesinde düzenlenen operasyonlara en büyük tepkiyi İran vermiştir. Ayrıca İran’ın desteklediği KDP ve KYB de aynı tepkileri göstermiştir.³²¹

Nevzat Bölügiray, 1984 yılındaki Eruh-Şemdinli baskınından sonra Özal’ın *“Olaylarla ilgili olarak herhalde büyütülecek bir durum yok. Basit bir eşkıyalık, terör olayıdır. Bastırılmıştır.”* sözlerini “deve kuşu politikası” olarak yorumlamaktadır. Özal ise bu tutumunu *“1984 Eruh-Şemdinli baskınına bile bile Bodrum’a tatile gittim. Bakanlar kurulunu toplasaydım terör örgütüne önem vermiş olurdum.”* diye açıklamaktadır. Bölügiray’a göre, Özal önemse de önemsemese de ortada bir bölücü terör olayı vardı ve giderek şiddetini artırmaktaydı.³²² Ayrıca Bölügiray, bölücü terörün özellikle 1987 yılında tırmanışa geçmesinin en büyük nedenini Özal’ın kişisel istemlerinin tatmini adına aldığı kararlara dayandırmaktadır. Bu durumu ise ANAP’ın zayıf yönetimine ve Özal’ın Cumhurbaşkanlığına yönelmesine bağlamaktadır.³²³

Türkiye bu dönemde ağır bir Kürtçülük sorunuyla karşı karşıyayken Özal başta olmak üzere sorumluluk makamında bulunan yetkililerin somut, sürekli ve etkili bir politikası bulunmamaktaydı. Türkiye’nin bir Kürt sorunu bulunduğunu ve bu sorunun çözülmemesi durumunda Türkiye’yi çıkmaza sokacağını dile getiren Özal, sadece güvenlikçi bir yaklaşımla sorunun çözülemeyeceğini belirterek entegrasyon yaklaşımlarının da tecrübe edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Özal’a göre, güvenlikçi yaklaşımla PKK terör örgütü etkisiz hale getirilecek, ekonomik tedbirler ile ise terörü besleyen geri kalmışlık ortadan kaldırılacaktı. Bu bağlamda Özal, özellikle Güneydoğu Anadolu projesinin ve sanayileşme sürecinin Doğu ve Güneydoğu bölgelerini kalkındırarak bölge nüfusunun ulusal bütünlüğe dâhil olup normalleşmeyi

³²¹ Türkmen, a.g.e., s. 20.

³²² Nevzat Bölügiray, **Özal Döneminde Bölücü Terör: Kürtçülük**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 49.

³²³ Bölügiray, a.g.e., s. 53-54.

sağlayabileceğini düşünmekteydi. Fakat güvenlik bürokrasisinin siyasi iktidardan bağımsız hareket etmesi sorunun farklı boyutlara taşınmasına yol açmıştır. Bu nedenle Özal Başbakanlık dönemlerinde, Kürt sorununu bir yandan güvenlik güçlerine havale etmiş diğer yandan ise PKK terör örgütünü hafife almış ve daha çok ekonomik sorunlarla ilgilenmiştir.³²⁴

Tabuları yıkan adam görüntüsüyle övünen Özal'ın *"Biz de Kürt'üz, federasyon da tartışılmalı, PKK'ya af da çıkarılmalı."* gibi sözleri bölücüler tarafından ödün gibi değerlendirilmekteydi. Bölügiray, *"Kürtler bizim gibi hem Müslüman hem de Sünni mezhebindedir. Yugoslavya'da Sırp'lar ve Hırvatlar, Katolik ve Protestan oldukları için savaşıyorlar."* diyen Özal'ı, mezhep ayırımı yaparak Türkiye'deki Şii ve Sünni vatandaşların birbirleriyle savaşma hakkının olduğu anlamını çıkaranlar olabileceği ihtimali üzerinden eleştirmekteydi.³²⁵

12 Ağustos 1986'da PKK'nın terör saldırısı üzerine Türkiye, Kuzey Irak'a yeni bir askeri operasyon düzenlemiş ve terör örgütünün kampları bombalanmıştır. Bu operasyondan büyük zarar gören KDP ve KYB, kendilerine zarar verdiği düşüncesiyle PKK ile aralarına mesafe koymaya başlamıştır. KDP ve KYB'nin muhalefetine rağmen bölge halkından destek alan PKK etkili bir güç haline gelmiş ve Türkiye'ye yönelik terör saldırılarını artırmıştır. Bunun üzerine Türkiye 4 Mart 1987'de Kuzey Irak'a yeni bir harekât düzenlemiştir. Harekât sonrasında zor durumda kalan KDP, PKK ile ilişkilerini koparma kararı almış ve PKK'yı terör örgütü olarak ilan etmiştir. KYB ise KDP'nin yarattığı boşluğu doldurmak adına PKK ile 1988 yılında ittifak yapma kararı almıştır.³²⁶

Türkiye ve Irak arasındaki iş birliği İran, KDP ve KYB tarafından İran-İrak Savaşı'nda Türkiye'nin Irak'ı desteklediği şeklinde yorumlanmıştır. Fakat Özal, 25 Aralık 1987'de yaptığı meclis konuşmasında tarafsızlık politikasını devam ettirdiklerini şu sözlerle ifade etmiştir:³²⁷

"Coğrafi mevkiimizin, tarihi ve kültürel bağlarımızın icabı olarak Orta Doğu'daki ve dünyanın diğer bölgelerindeki İslam ülkeleriyle esasen tesis etmiş bulunduğumuz yakın dostluk ilişkilerini ve iş birliği imkânlarını daha da geliştirmek kararındayız. Türkiye, her ikisi de dostu ve komşusu olan İran ile Irak arasındaki savaşa bir an önce

³²⁴ Hüseyin Yayman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2016, s. 318.

³²⁵ Bölügiray, a.g.e., s. 55.

³²⁶ Tuncer, a.g.e., s. 46.

³²⁷ Neziroğlu ve Yılmaz, s. 426.

son verilerek ihtilafın barışçı yoldan çözümünü için titizlikle sürdürdüğü aktif tarafsızlık politikası çerçevesinde çaba göstermeye devam edecektir.”

Özal yönetiminin 1984'ten itibaren tırmanan bölücü teröre karşı Türkiye içinde aldığı sınırlı önlemler kalkınma ve güvenlik olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir. Kalkınma önlemleri olarak; bölge halkının ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümünü sağlamak için GAP'ın bitirilmesine ağırlık verilmiştir. 1985 ve 1986 yıllarında çıkarılan kararnemelerle “Reform Yasası” iptal edilerek parası ödenmiş olan araziler sahiplerine iade edilmiştir. Güvenlik önlemleri olarak; Asayiş Kolordu Komutanlığı kurularak bölgeye daha fazla asker ve silah gönderilmiştir. Ayrıca koruculuk düzenine geçilmiş, “Sansür ve Sürgün” kararnamesi yayınlanmıştır. Bunun yanında, “Gizli Silahların Tescili ve Ruhsata Bağlanması” adında bir kararname çıkarılmış ve bu sayede Güneydoğu bölgesinde yoğun bir silahlanma ve ruhsat alma yarışı başlamıştır. Aynı şekilde, PKK'da silahlanmayı teşvik etmeye başlamıştır. Bölügiray, devletin vatandaşa silah vermesini, “*Devlet olarak senin güvenliğini sağlayamıyorum, ne halin varsa gör.*” anlamında yorumlayarak Özal'ı eleştirmiştir.³²⁸

Saddam 16 Mart 1988'de, İran ordusunun Irak topraklarında ilerlemesini engellemek, Kürtlerin İran'a verdiği desteği sonlandırmak ve otoritesini tekrar tesis etmek amacıyla Irak'ın Halepçe kentine saldırılar düzenlemiştir. Bunun sonucunda Türkiye'ye, ilki İran İslam Devrimi ile yaşanan toplu göçün ikincisi Halepçe'de yaşanan olaylardan sonra gerçekleşmiştir.³²⁹ Başlangıçta Türkiye, Irak ile sınırı kapattığını ilan ettiyse de daha sonra sınıra yığılan Kürtlere geçici ikamet hakkı vereceği fakat mülteci statüsü tanınmayacağı açıklamalarında bulunmuştur.³³⁰

“Ezilmişler, Saddam'ın altında kalmışlar, daha evvelki Iraklıların altında kalmışlar, zehirli gaz yemişler. Saddam'dan korkmuşlar. Neden? Zehirli gaz kullanıyor da onun için. O korku zehirli gazdan geliyor. Şimdi bunların daha iyi bir hayat yaşamaya hakları yok mu?” diyen Özal, Türkiye'nin Irak'ta yaşayan Kürt gruplara karşı sorumlu olduğunu savunmaktaydı.³³¹

³²⁸ Bölügiray, a.g.e., s. 59-63.

³²⁹ İsmail Şahin ve Oğuz Düzgün, “Türkiye'ye Gerçekleştirilen Ortadoğu Kaynaklı Zorunlu Göçlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri: 1979 – 2014 Arası”, *Tesam Akademi Dergisi*, 2015, Cilt:2, Sayı:2, 167-195, s. 183.

³³⁰ Türkmen, a.g.e., s. 21.

³³¹ Hikmet Özdemir, *Turgut Özal-Biyografi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 512.

Gerçekleşen göç dalgası neticesinde on binlerce Kürt'ün içerisine karışmış PKK'lı teröristlerin Türkiye'ye giriş yaptığı varsayımında bulunulabilir. Türkiye'nin sığınmacıları kabulü Irak ile olan ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuş ve Irak, Türkiye ile yaptığı sıcak takip anlaşmasını askıya aldığını açıklamıştır.

Saddam'ın Türkiye açısından tehdit oluşturacağı Başbakan Yıldırım Akbulut'un 5 Mayıs 1990'da yaptığı Bağdat ziyareti sırasında belli olmaya başlamıştır. Akbulut ziyaret sonrası düşüncelerini şu sözlerle özetlemiştir:³³²

“Saddam aslında mevcut olmayan bir su meselesini hatırlatıyor, bunu bahane ederek ülkemize karşı hiç de dostane sayılmayacak bir tutum takınıyordu. Sözlerinde bir tehdit vardı.”

Şubat 1990'da ABD'ye giden Özal, Saddam ile ilgili düşüncelerini Başkan George H. W. Bush'a şu ifadelerle aktarmıştır:³³³

“Saddam'a çok dikkat etmek lazım. Ne zaman ne yapacağı bilinmeyen ve dünyanın başına her an dert açabilecek, çok tehlikeli bir adam. Orta Doğu'da ve dünyada barışı en çok tehdit eden Saddam Hüseyin olabilir gibi geliyor bana.”

Saddam, 2 Ağustos 1990'da tartışmalı sınır bölgesinde petrol kuyuları açarak Irak'ı zarara uğrattığı gerekçesiyle Kuveyt'i işgal etmiştir. Aynı gün Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi çağrısında bulunmuş ve 6 Ağustos'ta Irak'ı çekilmeye zorlamak adına ambargo kararı almıştır. Bunun üzerine Türkiye hükümeti Özal'ın talebi doğrultusunda 8 Ağustos'ta Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapattığını ve Irak ile ticareti durdurduğunu açıklamıştır.³³⁴

Özal'ın kişisel özelliklerini öne çıkaran dış politika sorunlarından birisi de kuşkusuz Körfez Savaşı'dır. Bu dönemde Özal, kişisel tercihlerini var olan siyasi araçlardan daha etkin kullanmış ve dış politikayı yönlendirmiştir. Bu sebeple yaşanan yetki karmaşasına verilecek en ilginç örnekler arasında, Körfez krizinin başlangıcında Özal tarafından verilen Türkiye-Irak petrol boru hattının kapatılması kararı gösterilebilir. Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığının bu konudan haberdar edilmemesi sadece Dışişleri Bakanlığını değil, Genelkurmay Başkanlığını da rahatsız

---

³³² Doğan, a.g.e., s. 232.

³³³ Doğan, a.g.e., s. 233.

³³⁴ Balcı, a.g.e., s. 221.

etmiştir. Yetki karmaşasının yarattığı huzursuzluk sonucu 3 Aralık 1990'da Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay istifa etmiştir. Aynı şekilde, bu dönemde Dışişleri Bakanı olan Ali Bozer, Cumhurbaşkanı Özal ile ABD Başkanı Bush arasında düzenlenen toplantıya alınmaması üzerine ve toplantıya kendisinin yerine Özal'ın özel kalem müdürünün dahil edilmesi üzerine istifa etmiştir.³³⁵

Türkiye-Irak ilişkilerini belirleyen üçüncü faktörü Irak Türklerinin durumu oluşturmuştur. Irak'ta asırlardır yerleşik hayat süren Türkler, 24 Mayıs 1924'te gerçekleşen Kerkük katliamından itibaren sistemli olarak soykırıma, sürgüne ve asimilasyona maruz kalmıştır.³³⁶ 1976 yılında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Kerkük ziyaretinin Irak Türkleri arasında büyük memnuniyet uyandırması Baas rejiminin kin ve nefretini tekrar körüklemiştir. Ziyaretin ardından birçok kişi tutuklanmış, bölgenin idari yapısında yeni düzenlemeler yapılarak Türkler başka alanlara sürülmüştür. Ayrıca, tarım arazilerinde kamulaşmaya gidilmiş ve Türklerin mallarına el konulmuştur.³³⁷

Baas rejimi, 1980 yılından sonra baskılarını artırmış, Irak Türklerini asimile etmeye ve yaşadıkları alanları Araplaştırmaya çalışmıştır. Türkçe yasaklamış, yüzlerce Türk köyü yıkılarak göçe zorlanmış ve Arapların Türk bölgelerine yerleşmeleri için karşılıksız teşvik primleri verilerek araziler dağıtılmıştır. İran-Irak Savaşı boyunca Irak Türklerin durumu daha da kötüleşmiş, bir yandan cephenin ön saflarına sürülürken diğer yandan Türklerin ileri gelenleri idam edilmiştir.³³⁸

İlhan Yılmaz'a göre Türkiye'nin, İngilizlerin oyunları ile ele geçirdikleri bir vatan parçasıyla ve orada yaşamlarını devam ettirmeye çalışan soydaşlarıyla ilgilenmesi son derece normal bir davranıştır. Türkiye'nin bölgedeki tek dostunun Irak Türkleri olduğunu vurgulayan Yılmaz, Irak Türklerine uygulanan asimilasyon politikalarının Türk olmalarından ve Türkiye'ye yakın olmalarından kaynaklandığını belirtmekte, dolayısıyla da Türkiye'nin Irak Türkleri konusuyla daha fazla alakadar olması gerektiğini ifade etmektedir.³³⁹

---

³³⁵ Dündar, a.g.m., s. 11.

³³⁶ Mehmet Hazar, "Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi", *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2007, Cilt:2, Sayı:2, 358-364, s. 361.

³³⁷ Ferhat Güngör, "Ortadoğu Denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2014, Cilt:1, Sayı:2, 14-43, s. 23.

³³⁸ İlhan Yılmaz, "Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2006, Cilt:5, Sayı:12, 127-142, s. 129.

³³⁹ Yılmaz, a.g.m., s. 140.

Türkiye-İrak ilişkilerini belirleyen son faktörü ise su sorunu oluşturmuştur. Su sorunu ayrıca, Türkiye-Suriye ilişkilerinin ve Irak-Suriye ilişkilerinin belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu bakımdan, Türkiye-İrak-Suriye arasındaki su sorunu bir bütün olarak “Suriye İle İlişkiler” kısmında ele alınmıştır.

3.4. SURIYE İLE İLİŞKİLER

Suriye, 1916 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bölüşüleceğine dair İngiltere ile yapılan Sykes-Picot anlaşması sonucunda Fransa'ya vaat edilmiştir.³⁴⁰ 1922 yılında ise Milletler Cemiyeti'nin de onayıyla Fransız mandasına bırakılmıştır.³⁴¹ Fransa, Suriye'yi Halep, Şam, Lazkiye, Cebel-i Dürzi ve İskenderun olarak beş ayrı idari bölgeye ayırmıştır.³⁴² 1925-1927 yılları arasında çıkan ayaklanmaların ardından 1929 yılında, Suriye Meclisi tarafından hazırlanan anayasa taslağı Fransa tarafından kabul edilmemiştir. 1936 yılında Fransa'da hükümetin değişmesiyle birlikte Suriye ile başlayan görüşmeler sonrası bir anlaşma taslağı kaleme alınmış fakat 1938 yılında Fransa'da hükümetin tekrar değişmesiyle Fransız parlamentosu bu anlaşmayı da onaylamamıştır.³⁴³

Türkiye, 1936 yılındaki görüşmeler sırasında Hatay'ın durumunun tekrar gözden geçirilmesini istemiş ve konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürmüştür. Milletler Cemiyeti 1937 yılında, Hatay'ın ayrı bir devlet olmasına karar vermiştir.³⁴⁴ 3 Temmuz 1938'de yapılan seçimler sonucu 2 Eylül 1938'de Hatay Meclisi toplanarak bağımsız Hatay Devleti kurulmuştur. 23 Haziran 1939'da ise Hatay Meclisi'nin aldığı karar sonucu Türkiye'ye katılmıştır.³⁴⁵ 1946 yılında da Fransa Suriye'den tamamen çekilmiş ve manda yönetimi sona ermiştir.³⁴⁶

Suriye'de 1949 yılından 1970 yılına kadar birçok askeri darbe yaşanmış, son olarak 13 Kasım 1970'de Hafız Esed iktidara fiilen el koymuş ve Arap milletinin tek bir sosyalist devlet çatısı altında birleşmesini amaçlayan Baas rejimi Suriye'de iktidar olmuştur.³⁴⁷

³⁴⁰ Karl E. Meyer ve Shareen B. Brysac, *Orta Doğu Tarihi: Kral Yaratanlar*, Çev. Emine Eminel, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2008, s. 598.

³⁴¹ Mansfield, a.g.e., s. 268.

³⁴² Tan, a.g.e., s. 249.

³⁴³ Arı, a.g.e., Cilt:1, s. 124.

³⁴⁴ Mehmet Akif Okur, “Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, Sayı:48, 137-156, s. 150.

³⁴⁵ S. Esin Dayı, “Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatanına Katılması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2002, Sayı:19, 331-340, s. 331.

³⁴⁶ Meyer ve Brysac, a.g.e., s. 599.

³⁴⁷ Tan, a.g.e., s. 251-252.

Suriye, 1967 yılında İsrail'in Golan Tepelerini ele geçirmesinin ardından 1973 yılında Mısır ile ittifak yaparak Golan Tepelerini geri almaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Suriye ve Irak'ta Baas rejiminin iktidarda olmasına rağmen 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-Irak Savaşı'nda Suriye'nin İran'ı desteklemesi iki ülke arasındaki ideolojik nedenlerden kaynaklanan gerginliklerin artmasına yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda Suriye'nin diğer Arap ülkeleriyle de yollarının ayrılmasına ve izole edilmesine neden olmuştur.³⁴⁸

1983-1989 yılları arasındaki dönemde Türkiye-Suriye ilişkilerini belirleyen en önemli konular, Suriye'nin PKK terör örgütüne karşı tutumu ve Türkiye-Irak-Suriye arasında yaşanan su sorunu olarak ikiye ayrılabilir.

Türkiye, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Suriye'ye kaçan teröristlerin Ermeni teröristlerle birlikte Suriye'de başlattıkları faaliyetlerden dolayı iadelerini istemiştir. Bunun üzerine Suriye, topraklarında bulunanların terörist olmadıklarını, siyasi mülteci olduklarını bildirmiş ve Türkiye'nin talebini geri çevirmiştir.³⁴⁹ PKK ise bir yandan İran ile Irak arasında çıkan savaşı fırsata çevirerek hem İran'daki hem de Irak'taki Kürt gruplarla yakınlaşmaya başlamış diğer yandan da özellikle 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesinden sonra Suriye'nin kontrolündeki bölgelerde askeri eğitimlerine hız vermeye başlamıştır.³⁵⁰ Türkiye, ASALA'nın ve PKK'nın Suriye'den destek alarak faaliyetlerini sürdürmelerinden son derece rahatsızlık duymuştur.³⁵¹ Bu bağlamda, 30 Mart 1983'te Dışişleri Bakanı İltiz Türkmen Suriye'ye gitmiştir. Türkmen, Suriye yönetimini PKK ve ASALA'ya destek vermemeleri konusunda uyarmıştır. Aksi durumda gerekirse Türkiye'nin, güvenliğini sağlamak için elinden geleni yapacağını bildirmiştir. Bunun üzerine ASALA ve PKK üyesi teröristlerin bir kısmı Suriye'den ayrılarak İran'a, Kuzey Irak'a ve Bekaa Vadisi'ne yerleşmiştir.³⁵²

Özal 17 Ekim 1984'te yaptığı meclis konuşmasında PKK ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:³⁵³

“Dış mihraklar tarafından desteklendiği açıkça görülen ayrılıkçı terör örgütleri, geçmişteki günlerin özlemi içerisinde, memleketimizde yeniden terörü ve anarşiyi

---

³⁴⁸ Arı, a.g.e., Cilt:2, s. 134-135.

³⁴⁹ Tuncer, a.g.e., s. 41-42.

³⁵⁰ Balcı, a.g.e., s. 200.

³⁵¹ Tuncer, a.g.e., s. 45.

³⁵² Balcı, a.g.e., s. 200.

³⁵³ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 205-206.

başlatmak için nifak tohumlarını saçmaya hazır durumda beklediklerini son olaylarla da göstermişlerdir. 12 Eylül sonrasında yurt dışına kaçan bölücü örgüt mensupları Lübnan'da ve Suriye'de üslenerek buradaki Filistin Kamplarında barınmaya ve eğitime başlamışlardır. Bu arada ASALA, Japon Kızıl Ordusu, İtalyan Kızıl Tugayları, Alman Baader Meinhof Örgütü ve diğer milletlerarası terör örgütleriyle de yakın ilişkiye girmişlerdir. Ayrıca gerek yurt dışına kaçan gerekse yurt içinde faaliyet gösteren illegal örgütlerin de yardım ve desteklerini sağlamışlardır. 1982 yılında İsrail'in Lübnan topraklarını istilası neticesinde bu ülkeyi terk eden ayrılıkçı örgütler Suriye'de himaye edilerek terör eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Buradaki mihrakların yardımıyla ASALA ve Irak'taki KDP ile yaptıkları görüşmelerde müşterek eylem planlarını hazırlamışlardır. 1983 yılı başlarında KDP ile yapılan anlaşma sonucu bölücü örgütler militanlarını Kuzey Irak'a kaydırmışlardır. ASALA ile birlikte hareket etmeye başlayan bu çetelere karşı 1983 Mayıs ayı sonlarında hepimizin de bildiği gibi bir sınır operasyonu yapılmıştır. Günümüzdeki olaylar daha ziyade sınıra sıfır noktasına yakın bölgelerde meydana gelmektedir. Yani eylemler sınıra yakın yerlerde cereyan etmekte, bölgenin son derece dağlık ve kayalık olması avantajından faydalanan teröristler vur-kaç taktiği uygulayarak kısa sürede sınırı aşabilmektedir. Sınırın İran ve Irak tarafları tamamen korumasız durumda olduğundan iki taraflı kontrol mümkün olamamaktadır. Bölgenin kır gerillacılığına müsait olması, gizlenmeye elverişli mağaraların ve tabii engellerin çok sayıda bulunması da eşkiyanın takibini güçleştirmektedir.”

Özal'ın bu açıklamalarına ilave olarak Bölügiray'ın PKK ile ilgili tespitlerine de yer vermek gerekmektedir. Bölügiray, 27 Mayıs anayasasından sonra PKK'nın gelişim sürecini dört aşamaya ayırmaktadır. Birinci aşamayı; 1970'li yılların başından itibaren Doğu ve Güneydoğu bölgesi ile büyük kentlerde artan dernekleşmeler ile ilişkilendirmektedir. İkinci aşamayı; bu dernekler tarafından eğitilen yerel terör liderlerinin kurdukları gruplar oluşturmaktadır. Bu sayede PKK, 1 Aralık 1978'de Diyarbakır'ın Lice İlçesi'nin Fis Köyü'nde kurulmuştur. PKK'nın ASALA ve diğer terör örgütleriyle iş birliğine gitmesi ve ilk bölücü eylemlerde bulunması bu aşamada başlamaktadır. Bölügiray üçüncü aşamayı; 1980 askeri darbesinden sonra PKK ve diğer terör örgütlerinin kısmen dağıldığı, bir kısım üyelerinin Türkiye dışına kaçtığı ve dolayısıyla bölücü faaliyetlerine ara verdiği dönem olarak ele almaktadır. Bu aşamada PKK, özellikle Suriye ve Irak'ta yoğun propaganda, örgütlenme ve eğitim çalışmaları içine girmiştir. Dördüncü aşamayı ise, Özal'ın iktidarda bulunduğu döneme

dayandırmaktadır. 1983 seçimlerinden sonra sol terör örgütlerinin taban bulamayacağı anlaşılınca dış güçler, PKK'ya ağırlık vermeye başlamıştır.³⁵⁴

PKK, 1984 yılında temel stratejisini "Gerilla Savaşı" olarak belirlemiş, yeniden ve daha güçlü olarak terör saldırılarına başlamıştır. Terörist başı ise PKK'nın ana hedefini sırasıyla; kültürel özerklik, yerel özerklik ve federasyondan sonra sözde bağımsız Kürdistan olarak açıklamıştır.³⁵⁵

Türkmen'in Suriye ziyaretinden sonraki gelişmeler üzerine, 5 Mart 1985'de Türkiye ile Suriye arasında "Sınır Güvenliği Protokolü" adıyla bir protokol imzalanmış ve iki ülkenin dışişleri bakanları arasında teknik konular üzerine görüşmelere başlanmıştır.³⁵⁶ Bu gelişmelerin ardından PKK terör örgütü kitleleşmeye hız vermiştir. PKK terör örgütünün kitleleşmeye başlamasında, Türkiye'nin güvenlikçi yaklaşımı ön planda tutarak uyguladığı politikalarla bölge halkını kendinden uzaklaştırması ve Kuzey Irak'ta PKK terör örgütü ve Iraklı Kürt grupların arasında yaşanan silahlı çatışmalar etkili olmuştur.

9 Aralık 1986'daki meclis konuşmasında Özal, PKK'nın faaliyetleri hakkında Suriye Başbakanı ile yaptığı görüşmeyi şu sözlerle aktarmıştır:³⁵⁷

"Suriye Başbakanı buraya geldi, görüştük -kendilerine de ifade etmişizdir- bizim istihbarat örgütlerimizin bilgilerini kesin olarak reddettiler, ama şunu da ifade edeyim, Türkiye aleyhine hiçbir ülkenin yurt içinde bir terör faaliyetine destek olmasını, beslemesini katiben tecviz edemeyiz. Bu konu da açık seçik biliniyor. Gayet tabii, derdimizi daha iyi anlatabilmek için de münasebetleri kesmek değil, münasebetleri belli bir şekilde tutmak lazımdır. Bugün Türkiye, bu bakımlardan daha da güçlüdür ve daha iyi sözünü dinletebilir hale gelmektedir ve gelmiştir."

Türkiye, artan terör eylemlerinden dolayı tutumunu sertleştirmiş, Türkiye içinde ve Kuzey Irak'ta askeri operasyonlara hız vermiştir. Bu sırada Özal, Temmuz 1987'de Suriye'yi ziyaret etmiştir. Türk ve Suriyeli yetkililer arasında PKK konusu etraflıca ele alınmıştır. Suriye, terörist başını siyasi mülteci olarak nitelendirdiklerini yinelemiş ve Türkiye-Suriye kara sınırının çok uzun olduğundan dolayı sınır ötesi eylemleri her zaman denetlemenin mümkün olamayabileceğini ileri sürmüştür. Sonuç olarak

³⁵⁴ Bölügiray, a.g.e., s. 13-17.

³⁵⁵ Bölügiray, a.g.e., s. 39.

³⁵⁶ Balcı, a.g.e., s. 201.

³⁵⁷ Neziroğlu ve Yılmaz, a.g.e., s. 338.

Türkiye, Irak ile imzaladığı gibi Suriye ile de bir “Güvenlik Protokolü” anlaşması imzalamış ve taraflar kendi topraklarında terörist eylemlere izin vermeyeceklerini taahhüt etmiştir.³⁵⁸

1989 yılı Türkiye açısından, gerek İran-Irak Savaşı'nın son bulmasından dolayı gerekse PKK'nın bölücü faaliyetlerinden dolayı siyasal sertleşmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 17 Ağustos 1989'da Genelkurmay Başkanı Torumtay, silaha silahla karşılık verileceği açıklamasını yapmıştır. Ayrıca Özal, Suriye'yi Türkiye'ye karşı düşmanca tutumundan dolayı eleştirmiş, PKK terör örgütüne desteğin devam etmesinden dolayı Temmuz 1987'de imzalanan protokole uymamakla suçlamıştır.³⁵⁹ Özal, bu desteğin devam etmesi durumunda suyu koz olarak kullanmış ve gerekirse protokole uymayarak Suriye'ye 500 m³/sn su bırakmaktan vazgeçebileceğini açıklamıştır.

Türkiye-Suriye ilişkilerini belirleyen diğer önemli bir faktörü su sorunu oluşturmuştur. Su sorunu aynı zamanda, Irak ile ilişkilerin belirlenmesinde de büyük rol oynamıştır.

Orta Doğu'da yerüstü su kaynaklarını oluşturan nehir havzalarının birden fazla ülkeye yayılmış olması, suların birlikte kullanımı konusunda dönem dönem sorunların çıkmasına yol açmıştır.³⁶⁰ Türkiye de Orta Doğu'da önemli su potansiyeline sahip olması nedeniyle uluslararası alanda politik, ekonomik ve stratejik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Fırat ve Dicle havzası, Türkiye'nin Suriye ve Irak'la olan ilişkilerinde belirleyici rol oynamıştır.³⁶¹

Su sorunu uzun yıllar Türkiye, Irak ve Suriye gündemlerini meşgul etmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerini, Türkiye'nin “Sınır Aşan Su”, Irak ile Suriye'nin ise "Uluslararası Su" olarak kabul etmesi iki nehir suyunun hukuksal durumunun saptanmasına ilişkin, paylaşım ve kullanım esaslarında farklı yaklaşımlar doğurmuştur.³⁶² Türkiye, Fırat ve Dicle nehirlerinin Irak'ta birleşip tek bir nehir olarak denize dökülmesinden dolayı sınır aşan sular olduğunu savunmuş ve bu suların paylaşımının değil, dağıtımının söz

---

³⁵⁸ Balcı, a.g.e., s. 202.

³⁵⁹ Tuncer, a.g.e., s. 47.

³⁶⁰ Neşet Akmandor, “Su Sorununun Fiziksel Boyutları”, Neşet Akmandor vd. (ed.), **Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu**, Tesav Yayınları, Ankara, 1994, 5-37, s. 14.

³⁶¹ Levent Aytemiz ve Timuçin Kodaman, “Sınır Aşan Sular Kullanımı ve Türkiye – Suriye İlişkileri”, **TMMOB Su Politikaları Kongresi Bildiriler Kitabı Cilt 2**, TMMOB Yayınları, Ankara, 2006, 517-537, s. 529.

³⁶² Zafer Akbaş ve Çiğdem Mutlu, “Uluslararası Politikada Irak ve Suriye'nin Sınır Aşan Su Sorununa Yaklaşımı ve Türkiye: Beklentiler ve Gerçekler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2012, Cilt:13, Sayı:1, 212-240, s. 214.

konusu olduğunu ileri sürmüştür. Irak ve Suriye ise paylaşım ilkesini savunmuştur. Ayrıca Türkiye, Irak ve Suriye'nin üçlü bir anlaşma yaparak Fırat ve Dicle nehirlerinin paylaşılması isteğine, bu nehirlerin kendi topraklarında kalan kısımlarının tek hâkimi olduğunu iddia ederek karşı çıkmıştır. Zira Türkiye'ye göre, ortak kaynakların paylaşılması isteği, sınır aşan sularla ilgili kabul edilemeyecek bir yaklaşımdır.³⁶³

1965 yılında Türkiye, Irak ve Suriye arasında su sorunuyla ilgili üçlü toplantılar yapılmış fakat bu toplantılar sonucunda herhangi bir görüş birliğine varılamamıştır. 1970'li yıllar, Türkiye'nin Fırat Nehri üzerine Keban Barajı'nı yapması, Suriye'nin El Tawra Barajı'nı yapması ve İran-İrak arasındaki Şatt-ül Arap su yolları üzerinde anlaşmazlık çıkması bu ülkeler arasındaki su ile ilgili rahatsızlıkların artmasına yol açmıştır.³⁶⁴

1980 yılında, Türkiye ve Irak arasında "Karma Ekonomik Komisyon Protokolü" imzalanarak bölgesel sular sorununun görüşülmesi amaçlanmıştır. Bu protokole uygun olarak 1983 yılında ise Suriye'nin de dahil olduğu "Ortak Teknik Komite" kurulmuş ve çalışmalara başlanmıştır.³⁶⁵ İlk yıllardaki görüşmelerde tesislerin inşaat durumları, hidrolojik ve meteorolojik bilgi alışverişi gibi kısa dönemli yan konular ele alınmıştır. Komiteye uzun vadeli temel meselelerin çözümüne yönelik ilk teklif ise 1984 yılında Türkiye tarafından sunulmuştur. Fırat ve Dicle havzası sularının kullanımına yönelik olan bu teklif Fırat ve Dicle nehirlerinin tek bir havza olarak değerlendirilmesiyle su kaynakları, sulanabilir toprak miktarı ve Dicle'deki fazla suların Fırat'a aktarılması gibi siyasetten uzak teknik mühendislik çalışmalarını içermekteydi. Fakat temel noktalardaki görüş farklılıkları sebebiyle defalarca toplanılmasına rağmen olumlu bir sonuç alınamamıştır. Görüşmelerden netice alınamamasının önemli sebeplerinden birisi de Irak ve Suriye'nin paylaştığı verilerin gerçeği yansıtmadığı söylenebilir. Zira Irak ve Suriye, sulama alanlarını olduğundan geniş göstererek nehirlere katkı paylarına oranla daha fazla miktarda suyun sınırlarına geçmesi için uğraşmıştır.³⁶⁶

---

³⁶³Tuncer, a.g.e., s. 49.

³⁶⁴Hasan Köni, "Su Sorununun Siyasal Boyutları", Neşet Akmandor vd. (ed.), *Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu*, Tesav Yayınları, Ankara, 1994, 55-66, s. 61-62.

³⁶⁵Tuncer, a.g.e., s. 48.

³⁶⁶Kadriye Sınmaz, "Ortadoğu Su Krizi ve Türkiye", *İNSAMER Ortadoğu Araştırma Raporları 38*, İstanbul, 2017, s. 12-13.

1980'li yıllarda Irak ve Suriye ile Türkiye arasında iki temel kriz yaşanmıştır. Bu krizlerin ana konuları ise, Türkiye'nin projeleri olan GAP ve yine GAP kapsamındaki Atatürk Barajı'dır.

GAP, bölgenin sosyoekonomik düzeyini yükseltmek, bölgeler arası dengesizliği gidermek ve Türk ekonomisine yapacağı katkılarıyla ulusal kalkınmayı hızlandırmak amacıyla ortaya çıkmıştır.³⁶⁷ GAP dünyadaki örnekleriyle karşılaştırıldığında kapladığı coğrafi alanı, fiziksel büyüklüğü ve hedefleri açısından iddialı bir projedir. Fırat ve Dicle havzasında sulama ve hidroelektrik enerji üretimine yönelik 22 baraj, 19 hidroelektrik santral ile 1,8 milyon hektar alanda sulama yatırımlarının yapımı planlanmıştır. GAP'ın enerji santrallerinin toplam kurulu gücü 7476 MW olup yılda 27 milyar kilovat-saat enerji üretimi öngörülmüştür.

GAP, Türkiye'nin görece az gelişmiş bölgelerinden olan Güneydoğu Anadolu'daki Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsayan, çok sektörlü entegre bir bölgesel kalkınma projesidir. Entegre niteliğiyle sadece barajlar, hidroelektrik santraller ve sulama yapıları gibi fiziksel yatırımlarla sınırlı kalmayıp, bunların yanında ve birbiriyle eşgüdüm içinde tarımsal gelişme, sanayi, kentsel ve kırsal alt yapı, haberleşme, eğitim, sağlık, kültür, turizm ve diğer sosyal hizmetler gibi sosyoekonomik sektörlerin geliştirilmesine yönelik yatırım ve etkinlikleri de içermektedir. GAP giderek önem kazanan bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesini hedefleyen devletin, genel politikası çerçevesinde oluşturduğu hedefler arasında yer almaktadır.

Türkiye GAP ile ilgili olarak, suyu kirletip tuzluluk oranını arttırdığı, Irak ve Suriye'ye az su bırakarak tarım alanlarının zarar görmesi sebebiyle mağduriyet oluşturduğu gibi suçlamalara maruz kalmıştır. Bu suçlamalar karşısında ise Türkiye, kuraklık dönemlerinde barajlardan su temin ederek ve yoğun yağış olan dönemlerde de taşkınlara engel olarak aslında Irak ve Suriye'ye de yarar sağladığını vurgulamış ve kendisine yönelik suçlamaları kabul etmediğini belirtmiştir.³⁶⁸

1983 yılında Türkiye'nin GAP'ı başlatmasının sonucu olarak Irak ve Suriye büyük tepki göstermiştir. Türkiye, GAP için Dünya Bankası'ndan kredi temin etmek istemiş fakat kredi alabilmek için aşağı havza ülkelerinin onayı gerektiğinden ve Irak

³⁶⁷ Sedat Benek, "Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2009, Cilt:64, Sayı:3, 45-71, s. 69.

³⁶⁸ Sınmaz, a.g.m., s. 13.

ile Suriye'nin onay vermemesinden dolayı projeyi kendi kaynaklarıyla gerçekleştirme kararı almıştır.³⁶⁹ GAP'ın geliştirilmesinden sonra Irak ve Suriye, suyu kendilerine karşı silah olarak kullanacağı endişesiyle Türkiye'yi, gerek uluslararası alanda zor durumda bırakmaya çalışmış gerekse Türkiye'ye düşman unsurları ve terör odaklarını destekleyerek karşı taarruza geçmiştir.³⁷⁰ 1983 yılından sonra PKK meselesi ile su sorunları Türkiye, Irak ve Suriye arasında pazarlık konusu olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁷¹

Suriye, Keban, Karakaya, Atatürk Barajı ve GAP çalışmalarının suları kirlettiğini dile getirerek zarara uğradığını iddia etmiştir.³⁷² Türkiye ise, su sorunundaki ihtilaflardan dolayı hem Suriye'yi hem de Irak'ı teröre destek vermekle suçlamıştır. Karşılıklı suçlamalar üzerine 1986 yılında Türkiye ile Suriye arasında "Su ve Elektrik Komitesi" kurulmuştur. Su ve Elektrik Komitesi görüşmelerinde Suriye heyeti, Atatürk ve Karakaya barajlarının doldurulması sırasında yeterli oranda suyun bırakılmasını istemiş, buna bağlı olarak Türk heyeti de yıllık ortalama 500 m³/sn su bırakılacağına dair taahhütte bulunmuştur.³⁷³ Bu anlaşmanın yanında taraflar arasında, terörü önlemek amacıyla ortak faaliyetlerde bulunulması konusunda da anlaşmaya varılmıştır.

1987 yılında PKK saldırılarının artmasından dolayı Suriye ile ilişkiler gerginleşmiştir. Özal'ın, "Suriye PKK'ya yardım ederse suyunu keseriz" tehdidinde bulunmasının ardından Suriye Hava Kuvvetleri Türkiye sınırları içerisinde bir Türk sivil harita uçağını düşürmüştür.³⁷⁴ Bunun üzerine Özal, ilişkilerin gözden geçirilmesi adına 17 Temmuz 1987'de Suriye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında "Ekonomik İş Birliği Protokolü" imzalanmıştır. Protokolün 6. maddesi şu şekilde düzenlenmiştir:³⁷⁵

"Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında ve Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar Türk tarafı, Türkiye-Suriye sınırından yıllık ortalama 500 m³/sn'den fazla su bırakmayı taahhüt eder. Aylık akışın 500 m³/sn altına düştüğü durumlarda farkın gelecek ay kapatılmasını kabul eder."

³⁶⁹ Tuncer, a.g.e., s. 47-48.

³⁷⁰ Metin Saltürk, "Orta Doğu'da Su Sorunu ve Türkiye açısından İncelenmesi", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, 2006, Cilt:3, Sayı:3, 21-38, s. 28-29.

³⁷¹ Balcı, a.g.e., s. 202.

³⁷² Akbaş ve Mutlu, a.g.m., s. 215.

³⁷³ Akmandor, a.g.e., s. 30.

³⁷⁴ Köni, a.g.e., s. 62.

³⁷⁵ Sınmaz, a.g.m., s. 14.

Ayrıca bu protokolle iki tarafın da Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda Irak'la birlikte çalışacağı, her iki tarafın Ortak Teknik Komite'nin işlerini hızlandıracağı gibi başka kararlar da alınmıştır.³⁷⁶

Ekonomik İş Birliği Protokolü'nün oluşturduğu olumlu havada Özal, bölge ülkeleri ile ilişkilere katkıda bulunacağı düşüncesiyle, 1988 yılında ön fizibilite çalışmalarına başlanan bir "Barış Suyu Projesi" ortaya atmıştır. Projeye göre, kullanma suyu ihtiyacının bölge ülkelerin iç kaynaklarıyla karşılanamaması durumunda, Türkiye'nin kendi topraklarında doğan ve yine kendi topraklarında denize dökülen Ceyhan ve Seyhan nehirlerindeki ihtiyaç fazlası sularının Arap ülkelerine taşınması öngörülmüştür.³⁷⁷

Barış Suyu Projesi ile Özal, Türkiye'deki suyun boru hattı ile Orta Doğu ülkelerine aktarılıp karşılıklı bağımlılık kurularak var olan sorunlara kalıcı çözüm bulmayı amaçlamıştır. İlk hat olan Batı hattının Seyhan, İslâhiye, Kilis yolunu takip ederek Suriye'ye ulaşması ve Hama, Humus, Halep, Şam üzerinden Ürdün'ün başkenti Amman'a geçerek Suudi Arabistan'da Yenbu, Cidde, Medine'ye varması planlanmıştır. İkinci hat olan Doğu hattının ise, Türkiye, Suriye ve Ürdün güzergâhıyla ilk hatta paralel şekilde devam ederek Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Körfez ülkelerine su taşınması planlanmıştır. Fakat Arap ülkeleri Barış Suyu Projesi'ne, görünür gerekçe olarak maliyetinin yüksek olduğunu öne sürse de İsrail'e su sağlanmasının planlandığı ve Türkiye'nin bu projeye Orta Doğu'da daha fazla söz sahibi olacağı düşüncesiyle karşı çıkmıştır.³⁷⁸

Türkiye 1989 yılında Suriye ve Irak'a Atatürk Barajı'nın rezervuarının doldurulması amacıyla Fırat Nehri'nin yatağının değiştirileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Suriye nehir yatağının aynı kalması ve kararından vazgeçmesi için Türkiye'yi protesto etmiştir.³⁷⁹

Özal'ın Başbakanlık dönemlerinden sonra da Türkiye, Irak ve İran arasındaki su sorunu çeşitli görüşmelere ve anlaşmalara rağmen tam olarak çözüme kavuşturulamamıştır. Irak ve Suriye'nin PKK terör örgütü ile arasına mesafe koymaması, taahhütlerini yerine getirmeyerek iş birliğinde bulunması bu durumun nedenleri arasında gösterilebilir.

---

³⁷⁶ Sınmaz, a.g.m., s. 14.

³⁷⁷ Akmandor, a.g.e., s. 33.

³⁷⁸ Köni, a.g.e., s. 63.

³⁷⁹ Tuncer, a.g.e., s. 48.

Türkiye, 1990 yılında Atatürk Barajı için su tutmaya başlamadan önce 1987 protokolünün 6. maddesi uyarınca aylık 500 m³/sn su bırakılması taahhüdü gereğince bir buçuk aydan fazla süre 768 m³/sn su bırakmıştır. Üstelik su tutulmasıyla alakalı olarak da çok önceden Irak ve Suriyeli teknisyenleri bilgilendirmiştir. Buna rağmen Suriye ve Irak, dünya kamuoyunda Türkiye aleyhine *“Türkiye kasıtlı olarak suyu kesiyor, Fırat Nehri'nin yatağını değiştirdi, artık Suriye ve Irak'a su bırakmayacak.”* gibi iddialarda bulunarak bölgesel olan bir sorunu uluslararası platforma taşımanın yollarını aramışlardır. Buna rağmen Türkiye, suların paylaşımıyla ilgili son belge olan 1987 protokolünde belirlenen rakama sadık kalınmıştır. Fakat, Suriye ve Irak tarafları 1987 protokolünün Atatürk Barajı özelinde geçerli olduğunu, dolayısıyla suların paylaşımıyla ilgili yeni bir anlaşma yapılması gerektiğini öne sürerek yeni anlaşmada belirlenecek miktarın en az 700 m³/sn olmasını savunmuştur.³⁸⁰

---

³⁸⁰ Sınmaz, a.g.m., s. 14.

SONUÇ

2. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dönemde uluslararası sistem, devletlerin dış politika kararlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönem içerisinde devletlerin dış politika davranışları ve kararları daha çok sistem tarafından şekillenmiştir. Bundan dolayı bu döneme ait, devletlerin dış politika kararları üzerine yapılan analizler incelendiğinde genellikle sistemsel faktörler göze çarpmıştır. Fakat Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle çok kutuplu bir yapının ortaya çıkması üzerine sistem düzeyinde yapılan analizlerin, devletlerin dış politika yaklaşımlarını açıklamada yetersiz kaldığı görülmüştür. Sistem ve devlet düzeyli gerçekleştirilen analizlerin önemini yadsımayan ve ilk çalışmaları 1950'li yıllarda başlayan dış politika analizi yaklaşımının ele alınmasıyla, bir devletin dışa dönük davranışlarının analiz edilmesinde liderlerin algılamalarının ve kişisel özelliklerinin de büyük önem taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmayla, realizmin devlet merkezli dış politika anlayışına bir tepki olarak ortaya çıkan ve sistem ile devletin yanı sıra dış politika karar alma sürecinde karar alıcıların ve liderlerin de incelemeye tabi tutulması gerektiğini ifade eden dış politika analizi yaklaşımı doğrultusunda, Turgut Özal'ın iç ve dış politika oluşum sürecindeki önemi ve rolü ele alınmıştır. Bu sayede, Türkiye Cumhuriyeti'nin sadece Batı yanlısı dış politika yaklaşımından çok boyutlu bir dış politika anlayışına geçerek Orta Doğu bölgesi ile yakın ilişkiler kurmasında sistemsel etkinin yanı sıra, karar alma sürecinde önemli rol oynayan Özal'ın "Yeni Osmanlı" algılamasının da büyük ölçüde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zira, Özal'ın akli Batı'dan yana olsa da gönlü daima Doğu'da kalmıştır.

Özal, Türk dış politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında kişisel özelliklerini yoğun bir şekilde yansıtan farklı ve özgün bir lider olmuştur. Özal'ın iç ve dış politika anlayışının şekillenmesinde ve uygulamalarında kişisel özelliklerinin etkisi liderlik profili analiz edilerek incelenmiştir. Özal'ın liderlik profili analizi sonuçlarına göre etki ya da kontrole ilişkin inancının, özgüveninin ve başkalarına olan güvensizliğinin yüksek olduğu görülmüştür. Bunun yanında, güç isteğinin ve beklentisinin, bilişsel kapasitesinin, hedef odağının ve iç grup önyargısının düşük olduğu görülmüştür.

Özal'ın kişiliği üzerine farklı dönemlerde ve farklı araştırmacılar tarafından yapılan incelemeler tek bir liderlik tarzını benimsemediğini açıkça ortaya koymuştur. Bu bakımdan, Özal'ın kişiliğini ve liderliğini bir kalıba oturtarak sadece bir yönden değerlendirmeye çalışmanın doğruları yansıtmayacağı ifade edilebilir.

Özal'ın, küresel düzeyde liberal ve muhafazakâr değerlerin birbirine eklemlendiği bir dönemde siyasete atıldığı ve özellikle ABD'de uygulanan liberal, muhafazakâr politikaları benimsediği görülmüştür. Bu nedenle, uygulamaya geçirdiği liberal politikaların hem sosyal hem ekonomik hem de siyasal yaşamda ortaya çıkardığı köklü dönüşüm, onun dönemini kritik hale getirmiştir. Özal, her defasında serbest piyasa ekonomisini savunmuş, çağdaş dünyanın siyasal değerleri olan demokrasi ve özgürlüklere vurgu yapmıştır. Demokrasi ve özgürlüklerin gereği olarak bireyselleşmeyi gelişmenin başlangıç noktası olarak kabul etmiş, bu anlamda da birey lehine devletin gücünün sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur.³⁸¹

Özal, serbest piyasanın ekonomik kalkınmayı gerçekleştireceğine, ekonomik kalkınmanın da demokrasi, özgürlükler ve insan haklarını geliştireceğine inanmıştır. Bu düşüncesi ile birincisi, demokrasi ve özgürlükler konusunda din, kültür ve gelenek gibi tarihsel olguların önemini göz ardı ederek indirgemeci bir anlayış geliştirmiştir. İkincisi, özgürlüklerin temeline piyasa ekonomisi koşullarını koymakla, piyasa ekonomisini kendini var etmenin zorunlu varoluşsal şartı haline getirmiştir. Düşünce özgürlüğü, çoğulculuk ve sivil toplum gibi siyasi liberalizm konusunda ise, ekonomik liberalizmde olduğu kadar başarılı olamamıştır. Bu bakımdan Özal, liberalizmin ilk temsilcisi olarak, ülke ekonomisinde yarattığı dışa bağımlı borç sirkülasyonu travmasının ana yürütücüsü olmuştur.

Özal siyasi istikrarı büyük ölçüde 12 Eylül zihniyeti ile, yani otoriter yollarla siyasetin baskı altına alınması ve kontrol edilmesi zihniyeti ile sağlamaya çalışmıştır. Bu nedenle hükümet programlarındaki demokrasi ve demokratikleşme retoriğine rağmen demokratikleşme konusunda ciddi adımlar atmamış ve 12 Eylül rejiminin kurduğu askeri vesayet sisteminin hükmünü sürmesine katkıda bulunmuştur. Bu durum, Özal'ın hem sınırlı bir demokrasi fikrine sahip olmasından hem de mevcut antidemokratik uygulamalardan partisi lehine yararlanma çabasından kaynaklanmıştır.³⁸²

---

³⁸¹ Uluç, a.g.m., s. 136.

³⁸² Özen, a.g.e., s. 169.

Özal, gerçekleştirmeye çalıştığı sosyoekonomik dönüşümün gereklerini tam olarak yerine getirebilmek için eskiyi hızla ortadan kaldırmaya çalışmış fakat yeniye sağlam bir şekilde inşa etmek için gereken özeni göstermemiştir. Ayrıca, bu hızlı değişim karşısında ortaya çıkan muhalefetin endişelerine itibar eden bir lider olmamıştır. Kendi hedeflerinin en iyisi olduğuna inanarak baskıcı bir tutumla fikirlerini empoze etmeye gayret etmiştir. Önüne çıkabilecek engelleri ise bazen kuralları esneterek bazen de açıkça çiğneyerek aşmaya kararlı ve hedeflerine en kısa yoldan ulaşmaya çalışan otoriter, yeri geldiğinde kural tanımayabilen sabırsız bir lider profili çizmiştir. Başbakanlık dönemlerinde siyasi ve özellikle ekonomik alanda birtakım değişiklikleri hedeflemesine ve ekonomik alandaki hedeflerini kısmen gerçekleştirmesine karşın başlangıçta aldığı toplumsal desteği giderek yitirmiştir. Zira Özal, başlangıçta farklı toplumsal grupların beklentilerine ve taleplerine uygun popülist bir söylem dile getirmesine rağmen, Başbakan olduktan sonra bu beklenti ve taleplerin karşılanması yönünde çaba harcamamıştır. Bir yandan yalnızca belli toplumsal grupların beklentilerine karşılık vermesi diğer yandan ise amaçları doğrultusunda dikkate değer ölçüde enformel yollara başvurması toplumsal desteğini yitirmesinin en temel sebepleri olmuştur.³⁸³

Özal'ın özellikle iç politikada eleştirilere maruz kalsa da risk alan ve inisiyatif kullanan bir karaktere sahip olması neticesinde, Türkiye'nin yüzü dışa dönük aktif bir dış politika izlemeye çalıştığı söylenebilir. Geleneklerin ve alışılmışın dışına çıkarak Türk dış politikasına yeni bir boyut kazandıran Özal, bürokrasinin ağırlığı karşısında hızlı karar alma mekanizmalarını devreye sokmaya gayret etmiş, teknolojinin avantajlarından sonuna kadar yararlanmış, diplomatik görüşmelerde ikili ilişkilere önem vermiş, beden dilini yoğun biçimde kullanmış ve halka yakınlığıyla Türkiye'nin alışık olmadığı bir siyasetçi ve devlet adamı imajı oluşturmuştur. Özal, bu yönüyle toplumun çeşitli kesimlerinin hem ilgisini hem de tepkisini çekmiştir. Özal'ın fırsat kollayan, fırsatları kaçırmamak için bürokrasinin ağırlığını bir kenara bırakan tavrı, kişisel özelliklerinden kaynaklanmakla beraber dönemin siyasi konjonktürü nedeniyle bazı durumlarda bir gereklilik olarak da değerlendirilebilir. Zira, Türk dış politikasının karar alma süreçlerinin temkinli yapısı, karşı karşıya kalınan kriz ya da fırsatların yönetilmesi noktasında çoğu zaman tıkanıklık yaşanmasına sebebiyet vermiştir.³⁸⁴

Özal, anlaşmazlıkların temelini barışçıl bir politika izlememek ve ekonomik bir istikrar sürdürmemek olarak savunmuştur. Özal'a göre komşular arasındaki

---

³⁸³ Özen, a.g.e., s. 172-173.

³⁸⁴ Dündar, a.g.m., s. 18-19.

anlaşmazlıkların giderilmesinde veya azaltılmasında en önemli faktör karşılıklı ekonomik iş birliğinin sağlanması olduğu inancıydı.³⁸⁵ Bu nedenle, Türk dış politikasında 1983 yılı sonrasında öne çıkan ekonomi odaklı dış politika yaklaşımı, Özal'ın ülke ekonomisini düzeltme ve bu doğrultuda komşulardan başlayarak farklı ülkelerle iyi ilişkiler geliştirme düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Bu açıdan Özal, Türk dış politikasının siyasi ve güvenlik konularını önceleyen geleneksel yaklaşımdan uzaklaşmasında belirleyici rol oynamıştır.

Özal, Türkiye'nin yaşadığı sorunları dünya sorunları içinde bir bütün olarak değerlendirmiş ve Türkiye'nin sorunlarının dünyadaki sorunlardan bağımsız olarak çözülemeyeceğini öngörmüştür. Bu nedenle, Atatürk'ün dış politika alanında uyguladığı aktif ve cesur politikalar, Özal'ın kendi deyimiyle dış politika anlayışının temelini oluşturmuştur. Ayrıca, Türkiye'yi Osmanlı İmparatorluğu'nun bakiyesi olarak gören Özal, Osmanlı'nın yıkılmasından sonra oluşan devletlerle ilişkilerin her alanda geliştirilmesini amaçlamıştır. Bununla birlikte, Türkiye'yi Batı ve Doğu arasında bir köprü olarak tanımlamış, Türkiye'nin Batı ve Doğu arasındaki etkileşimine katkı sağlayabileceğini ifade etmiştir.

Özal dış politikada öncelikle yakın komşu ülkelerle ilişkiler kurmaya çalışmış, ihmal edilen Orta Doğu bölgesine ve İslam dünyasına özel bir önem atfetmiş bu ülkeleri doğal müttefikleri olarak görmüştür. Zira Özal, Türkiye'yi ABD'nin koruyuculuğu altında Orta Doğu bölgesinin ve İslam ülkelerinin lideri haline dönüştürmek istemiştir.

Özal'ın Başbakanlık dönemleri, dünyanın hızlı bir değişim ve dönüşüm geçirerek temel paradigmaların sorgulanmaya başladığı, yeni paradigmaların oluştuğu, klasik ittifakların parçalanarak farklı ittifak arayışlarının ortaya çıktığı yeni bir dönem olmuştur.

Uluslararası ortamın çatışmacı yapısı, Kıbrıs Barış Harekati'nin ABD ve Batılı ülkeler tarafından onaylanmaması üzerine bir kere daha gün yüzüne çıkmış ve Türkiye'yi dış politika alanında farklı ittifak arayışlarına itmiştir. Sadece Batı yanlısı dış politika anlayışı yerine çok boyutlu bir dış politika anlayışı benimsenmeye başlanmıştır. Türk dış politikası Özal'ın Başbakanlık dönemlerinde, "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" anlayışı üzerinde kurulan ilkeler doğrultusunda uzun bir süre

---

³⁸⁵ Daban, a.g.m., s. 93.

ilgilenilmeyen Orta Doğu ve İslam ülkeleriyle ilişkiler kurmayı amaçlamıştır. Ayrıca Özal, İslam dünyası ile yakın ilişkiler kurulmasını zamanın ve tarihsel mirasın bir gerekliliği olarak görmüştür. Bu nedenle sadece ABD ve Batı yanlısı bir dış politika sergilememiş, Orta Doğu ile de yakın olmayı tercih etmiştir. 1973 ve 1978 yıllarında petrol krizlerinin patlak vermesi ile 1980 askeri darbesinin Türk ekonomisindeki olumsuz etkileri de ilişkilerin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır.

Türkiye-İran ilişkileri, ideolojik konulardan kaynaklanan sorunlar ve ekonomik nedenlerden kaynaklanan gelişmeler olmak üzere iki ana perspektiften ele alınmıştır. İran'ın İslam Devrimi sonrası ekonomik ambargoyla karşı karşıya kalması ve 1980 yılında Irak'la savaşımaya başlaması, Türkiye ve İran'ın ekonomik alanda karşılıklı bağımlılığını arttırmıştır. Bunun sonucunda ideolojik sorunlar dondurulmuş, ekonomik ilişkilerde iyileşme sağlanmaya başlamıştır. Fakat İran-Irak Savaşı'ndan sonra bu sorunlar tekrar tartışma konusu olmuştur. Humeyni'nin ölümünden sonra Cumhurbaşkanı olan Rafsancani döneminde ise ilişkiler, genel anlamda krizlerin oluşmasına fırsat vermeyecek bir şekilde mesafeli olarak devam etmiştir.

Türkiye-Irak ilişkileri, İran-Irak Savaşı'ndan kaynaklanan olumsuzluklar nedeniyle karşılıklı olarak ekonomik ve siyasal alanlarda gelişim göstermiştir. Irak, savaşın yükünü hafifletmek ve daha fazla petrol satabilmek amacıyla, Özal'ın Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin iki katına çıkarılması ve yeni bir petrol boru hattının daha yapılması teklifini kabul etmiştir. PKK'nın savaş nedeniyle otorite boşluğundan faydalanarak bölgede varlığını hissettirmeye başlaması ve Türkiye'ye yönelik terör saldırılarında bulunması sonucu Türkiye ve Irak arasında güvenlik protokolü imzalanmıştır. Saddam'ın Halepçe saldırısı nedeniyle Türkiye'nin sınırı açması, Irak tarafından güvenlik anlaşmalarının askıya alınmasına yol açmıştır. Ayrıca, İran'la süren savaşın sona ermesi ekonomik ilişkilerde bozulmaya neden olmuş, su tartışmalarının tekrar yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Türkiye-Suriye ilişkileri ise, ilk olarak Hatay'ın Türkiye'ye katılması dolayısıyla ve su sorununun çözülememesiyle sürekli olarak gergin geçmiştir. İlişkiler dönem dönem iyileşme eğilimi gösterse de PKK'nın Suriye topraklarında himaye edilerek faaliyetlerde bulunması yapılan ikili anlaşmalara ve verilen taahhütlere rağmen iki ülke arasında büyük bir sorun olarak kalmaya devam etmiştir.

Esasında, Özal'ın aktif ve çok yönlü dış politika anlayışının her zaman olumlu sonuçlar vermediği, aksine Türkiye'yi zaman zaman sorunlarla karşı karşıya bıraktığı

da söylenebilir. Zira, dış politikada önemli olan sürekli aktif ve cesur politikalar uygulamak veya sürekli pasif ve içe kapanık bir dış politika anlayışı benimsemek değil, önemli olan içinde bulunulan şartları en iyi şekilde değerlendirerek doğru zamanda doğru politikalar uygulayabilmektir.

Özetle, Özal'ın ekonomi ve siyaset ilişkisi yine kendi döneminde Özal'ı haklı çıkarmış, İran, Irak ve Suriye ile gerilemeye başlayan ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerin de bozulmasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

AKÇAY Engin, Transformasyonel Diplomasi ve Özal Ekolü, Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

AKMANDOR Neşet, Su Sorununun Fiziksel Boyutları, Neşet Akmandor vd. (ed.), Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu, Tesav Yayınları, Ankara, 1994.

AK Ömer, Liderlik Profili Analizi ve Dış Politika: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan, Ertan Efeğil ve Rıdvan Kalaycı (ed.), Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2012.

ARAL Berdal, Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik mi Kopuş mu?, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

ARI Tayyar, Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Irak, İran, ABD, Petrol, Filistin Sorunu ve Arap Baharı, Cilt:2, Alfa Akademi Basım Yayım, Bursa, 2017.

ARI Tayyar, Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi Cilt 1, Alfa Akademi Basım Yayım, Bursa, 2017.

ARI Tayyar, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

ARSLAN M. Murat, Kamu Diplomasi Perspektifiyle Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Analizi, Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

ATATÜRK M. Kemal, Söylev Cilt: I-II, Çev. H. Veldet Velidedeoğlu, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2005.

AYTEMİZ Levent Aytemiz ve KODAMAN Timuçin, Sınır Aşan Sular Kullanımı ve Türkiye – Suriye İlişkileri, TMMOB Su Politikaları Kongresi Bildiriler Kitabı Cilt 2, TMMOB Yayınları, Ankara, 2006.

BALCI Ali, Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017.

BALCI Ali, 1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği, Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil (ed.), Türkiye'nin Değişen Dış Politikası, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul, 2010.

BARLAS Mehmet, Turgut Özal'ın Anıları, Sabah Yayınları, İstanbul, 1994.

BORATAV Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2002, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

BOZKURT Veysel, Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

BÖLÜĞİRAY Nevzat, Özal Döneminde Bölücü Terör: Kürtçülük, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.

BÜBER O. Ayman ve SÖĞÜT Mine, Siyaset Merdivenleri ve Özal, O. Ayman Büber ve Mine Söğüt (ed.), Bütün Yönleriyle Özal ve Dönemi, Tempo Kitapları, İstanbul, 1993.

BÜBER O. Ayman ve SÖĞÜT Mine, Yaşam Sürerken, O. Ayman Büber ve Mine Söğüt (ed.), Bütün Yönleriyle Özal ve Dönemi, Tempo Kitapları, İstanbul, 1993.

CEMAL Hasan, Özal Hikayesi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989.

CHOMSKY Noam, Amerikan Müdahaleciliği, Çev. Taylan Doğan ve Barış Zeren, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2002.

COX Robert W. ve SINCLAIR Timothy J., Dünya Düzenine Yaklaşımlar, Çev. Emrah Çınar ve Semih Çelik, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2016.

ÇÖLAŞAN Emin, Turgut'un Serüveni, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.

DEMİR Sertif ve VARLIK A. Bilgin, Realist ve Liberal Teorilerde Güç Anlayışı, Hasret Çomak ve Caner Sancaktar (ed.), Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2013.

DOĞAN Kutlay, Turgut Özal Belgeseli, Türk Haberler Ajansı Yayınları, Ankara, 1994.

DOĞAN Salih ve KAVAK Şeref, Uluslararası İlişkilerde Güç Kavramı, A. Behiç Özcan ve Yusuf Çınar (ed.), Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları, Hükümdar Yayınları, İstanbul, 2014.

DURSUN Davut, Ortadoğu Neresi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

ERİŞEN Cengiz, Dış Politika Analizi ve Kuramsal Yaklaşımlar, M. Murat Erdoğan (ed.), Dış Politika Analizi, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2013.

ERTOSUN Erkan, Dış Politikada Özal'lı Yıllar: 1983-1993, T. Ünlü Bilgiç ve Cihat Göktepe (ed.), İç ve Dış Gelişmelerle Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1946-2012, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2014.

FUKUYAMA Francis, Savaşların Geleceği, Murat Yılmaz (ed.), Medeniyetler Çatışması, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.

FUKUYAMA Francis, Tarihin Sonu ve Son İnsan, Çev. Zülfü Dicleli, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012.

GENÇKAYA, Ömer Faruk, Turgut Özal'ın Güneydoğu ve Kürt Sorununa Bakışı, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

GÖKALP Ziya, Türkçülüğün Esasları, Çev. Kemal Bek, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2004.

GÖKMEN Yavuz, Değişim Rüzgarları Eserken, O. Ayman Büber ve Mine Söğüt (ed.), Bütün Yönleriyle Özal ve Dönemi, Tempo Kitapları, İstanbul, 1993.

GÖKMEN Yavuz, Özal Yaşasaydı, Verso Yayıncılık, Ankara, 1994.

GÖZEN Ramazan, Turgut Özal ve Dış Politika: Körfez Savaşı Örneğinde İdealler ve Gerçekler, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

GÖZEN Ramazan, Türkiye'nin 1. Körfez Savaşı Politikası: Aktif Politika ve Sonuçları, İhsan D. Dağı (ed.), Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.

GÜNER Engin, Özal'lı Yıllarım, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

GÜRBEY Gülistan, Özal'ın Dış Politika Anlayışı, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

HILL Christopher, The Changing Politics of Foreign Policy, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

HOBBS Thomas, Leviathan, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

HOLSTI K. Jaakko, International Politics: A Framework for Analysis, Prentice Hall International Editions, New Jersey, 2008.

HUDSON Valerie M., Dış Politika Analizinin Tarihi ve Evrimi, Steve Smith vd. (ed.), Dış Politika Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar, Çev. Nasuh Uslu, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2016.

HUNTINGTON Samuel P., Medeniyetler Çatışması mı?, Murat Yılmaz (ed.), Medeniyetler Çatışması, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.

JERVIS Robert, Yanlış Algı Üzerine Varsayımlar, Esra Diri (ed.), Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler, Çev. Özden S. Sarı, Röle Akademik Yayıncılık, İstanbul, 2013.

KANT Immanuel, Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme, Çev. Yavuz Abadan ve Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1960.

KAPANİ Münci, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

KARLUK S. Rıdvan, Turgut Özal ve Avrupa Birliği: Uzun ve Meşakkatli Bir Yol, Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

KARPAT Kemal H., Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

KAZDAĞLI Hasan, Turgut Özal'ın İktisadi Reformları, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

KISSINGER Henry, Diplomasi, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

KÖNİ Hasan, Su Sorununun Siyasal Boyutları, Neşet Akmandor vd. (ed.), Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu, Tesav Yayınları, Ankara, 1994.

KÖSECİK Muhammet, Özal'ın Kamu Yönetimi Vizyonu ve Politikaları, Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

LEVY Jack S., Political Psychology and Foreign Policy, David O. Sears et al. (eds.), Oxford Handbook of Political Psychology, Oxford University Press, New York, 2003.

LEWIS Bernard, Ortadoğu, Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2003.

MAHALLİ Hüsnü, Ortadoğu'da Kanlı Bahar, Destek Yayınları, İstanbul, 2012.

MANSFIELD Peter, Ortadoğu Tarihi, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2012.

MEYER Karl E. ve BRYSAK Shareen B., Orta Doğu Tarihi: Kral Yaratanlar, Çev. Emine Eminel Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2008.

NEZİROĞLU İrfan ve YILMAZ Tuncer, Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları Cilt 8, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

NYE Joseph S., Soft Power: The Means to Success in World Politics, Public Affairs, New York, 2004.

ORAN Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖZAL Korkut, Devlet Sırri, Yakın Plan Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZDEMİR Hikmet, Turgut Özal-Biyografi, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

ÖZEN Hayriye, Turgut Özal, Emre Toros (ed.), Türkiye'de Siyasi Liderlik: Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.

PAZARCI Hüseyin, Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1989.

ROSKIN Michael G. ve BERRY Nicholas O., Uluslararası İlişkiler: Ul'nin Yeni Dünyası, Çev. Özlem Şimşek, Adres Yayınları, Ankara, 2014.

SAK Hüseyin, Webergil 'Karizmatik Otorite Tipolojisi' Çerçevesinde Özal ve Türkiye Demokrasisi, İhsan Sezal ve İhsan Dağı (ed.), Özal'lı Yıllar Siyaset, İktisat, Zihniyet, Beta Basım, İstanbul, 2016.

SEZER Duygu, Kamuoyu ve Dış Politika, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

SÖNMEZOĞLU Faruk, Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Der Yayınları, İstanbul, 1996.

SÖNMEZOĞLU Faruk, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

SÖNMEZOĞLU Faruk ve BAYIR Ö. Eler, Dış Politika Analizinde Temel Öğeler, Faruk Sönmezoğlu ve Ö. Eler Bayır (ed.), Dış Politika Karşılaştırmalı Bir Bakış, Der Yayınları, İstanbul, 2014.

TAN Altan, Hz. İbrahim'in Ayak İzlerinde Ortadoğu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2016.

TAYFUR M. Fatih, Dış Politika, Atilla Eralp (ed.), Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

TEZKAN Yılmaz, Jeopolitikten Milli Güvenliğe, Ülke Kitapları, İstanbul, 2005.

TUNCER Hüner, Özal'ın Dış Politikası (1983 – 1989), Kaynak Yayınları, 2015.

TÜRKMEN İter, Türkiye Cumhuriyeti'nin Orta Doğu Politikası, Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya (ed.), Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2014.

ÜNAL Umut, Özal Dönemi Ekonomisine Genel Bir Bakış, Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş (ed.), Turgut Özal: Değişim, Dönüşüm, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

WALTZ Kenneth, Man, the State and War: A Theoretical Analysis, Columbia University Press, New York, 1959.

WALTZ Kenneth ve QUESTER George H., Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi, Çev. Ersin Onulduran, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

WEBBER Mark and SMITH Michael, Problems and Issues in Foreign Policy Analysis, Mark Webber and Michael Smith (eds.), Foreign Policy in a Transformed World, Prentice Hall, London, 2002.

YAVUZALP Ercüment, Liderlerimiz ve Dış Politika, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

YAYMAN Hüseyin, Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, Doğan Kitap, İstanbul, 2016.

MAKALELER

AĞDEMİR A. Murat, Liderler ve İsrail'in Arap Devletlerine Yönelik Dış Politikası, Bilge Strateji Dergisi, 2014.

AKBAŞ Zafer ve MUTLU Çiğdem, Uluslararası Politikada Irak ve Suriye'nin Sınırtaşan Su Sorununa Yaklaşımı ve Türkiye: Beklentiler ve Gerçekler, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2012.

ATAMAN Muhittin, Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 2003.

ATAY S. Özsvaş, Klasik Jeopolitik Yaklaşımlar ve Eleştirel Jeopolitik Söylem, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2016.

ATEŞ Davut, Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm/Realizm Tartışması ve Disiplinin Özerkliği, Doğuş Üniversitesi Dergisi, 2009.

ATEŞ Davut ve GÖKMEN G. Samur, Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013.

AYDIN Mustafa, Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1996.

AYMAN S. Gülден, Türk Dış Politika Seçkinlerinin Ortadoğu Algılamaları ve Irak Savaşı, Akademik Orta Doğu Dergisi, 2006.

BAHARÇİÇEK Abdulkadir ve İNAN C. Emek, Dış Politikanın Belirlenmesinde Ulusal Güvenlik Algısının Rolü, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 2013.

BAYLIS John, Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramı, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 2008.

BENEK Sedat, Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 2009.

BÜYÜKBAŞ Hakkı, Kimlik, Güç ve Dış Politika: 1912-13 Yıllarında Rusya'nın Balkan Politikası Üzerine Bir Analiz, Akademik İncelemeler Dergisi, 2013.

CANKARA P. Özden ve AYSEL Y. Emre, Türkiye'de Siyasal Liberalizmin Nirengi Noktası: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın Hükümet Etme Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı Analizi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015.

ÇAVUŞ Tuba, Dış Politikada Yumuşak Güç Kavramı ve Türkiye'nin Yumuşak Güç Kullanımı, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2012.

ÇINAR Yusuf, Turgut Özal ve Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikasına Teorik Bir Bakış Örneği: Liberal Düşüncenin Türk Dış Politikasına Etkisi, Akademik Bakış Dergisi, 2011.

ÇOLAK Çağrı D., ve UZUN Abdullah, Türk Siyasal Hayatında Başkanlık Sistemini Gündeme Getiren Liderler: Türkeş, Demirel, Özal ve Erdoğan, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2017.

DABAN Cihan, Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası, Selçuk Üniversitesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2017.

DAYI S. Esin, Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2002.

DEMİRCİ Ali, Küreselleşen Dünyamızda Coğrafyanın Siyasal Gücü ve Türkiye Ölçeğindeki Rolü, Marmara Coğrafya Dergisi, 2005.

DENİZ Şadiye, Ortadoğu'nun Yeniden İnşasının Yapı Bozumu: Büyük Ortadoğu Projesi Üzerine Bir Analiz, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2012.

DUMAN Mehmet, Hegemonya ve Güçler Dengesi Bağlamında Uluslararası Siyaset ve İktisat İlişkileri, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2002.

DÜNDAR Lale, Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 2016.

EMEKLİER Bilgehan, Thomas Hobbes ve John Locke'un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi, Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2011.

EMEKLİER Bilgehan, Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar, Bilge Strateji Dergisi, 2011.

ERAT Veysel ve KAÇER Fevzi, Siyasa Yapım Sürecinde Müzakereci Yaklaşımlar, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014.

EROL M. Seyfettin ve OZAN Emre, Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim, Gazi Akademik Bakış, 2011.

ERTOSUN Erkan, Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik Zeytin Dalı Diplomasisi Örneği, Bilge Strateji Dergisi, 2016.

GÖKSU Oğuz, 1980 Sonrasında Türk Siyasi Hayatında Yer Alan Cumhurbaşkanlarının İmajları Üzerine Bir İnceleme, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 2013.

GÖLBAŞI Haydar ve DEVER Ayhan, Medeniyetler Çatışması Teorisi ve Dinler Çatışması: Kendini Gerçekleştiren Kehanet, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2007.

GÜNGÖR Ferhat, Ortadoğu Denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği, Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 2014.

HALHALLİ Bekir, Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989), Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 2014.

HAYDAROĞLU Ceyhun ve TATLISU Satı, Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016.

HAZAR Mehmet, Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 2007.

HERMANN Margaret G. and HERMANN Charles F., Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry, International Studies Quarterly, 1989.

HERMANN Margaret G. et al., Who Leads Matters: The Effects of Powerful Individuals, International Studies Review, 2001.

HERMANN Margaret G., How Decision Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework, International Studies Review, 2001.

HUDSON Valerie M. and VORE Christopher S., Foreign Policy Analysis Yesterday, Today and Tomorrow, Mershon International Studies Review, 1995.

İÇENER Zeyneb Çağlıyan, Türkiye'de Başkanlık Sistemi Tartışmalarının Yakın Tarihi: Özal ve Demirel'in Siyasi Mülahazaları, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2015.

KANTARCI Şenol, Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı Koalisyonlar Dönemi mi?, Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2012.

KÜÇÜKSOLAK Ö. Kalkan, Güvenlik Kavramının Realizm, Neorealizm ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi, 2012.

KÜRKÇÜOĞU Ömer, Dış Politika Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1980.

OKUR Mehmet Akif, Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2009.

ÖZDEM Ali Gökçen, Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 2016.

PURTAŞ Fırat, Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi, Gazi Akademik Bakış, 2013.

SALTÜRK Metin, Orta Doğu'da Su Sorunu ve Türkiye açısından İncelenmesi, Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2006.

SINGER J. David, Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 2006.

SİNKAYA Bayram, Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi, Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011.

SÜMER Gültekin, Dış Politikada Süreklilik-Değişim Çekişmesi, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, 2010.

ŞAHİN İsmail ve DÜZGÜN Oğuz, Türkiye'ye Gerçekleştirilen Ortadoğu Kaynaklı Zorunlu Göçlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri: 1979 – 2014 Arası, Tesam Akademi Dergisi, 2015.

ŞAHİN Mehmet, "ABD'nin Müslüman Savaşçıları", Akademik Orta Doğu Dergisi, 2008.

TAŞDEMİR Fatma ve ALBAYRAK Gökhan, Türk Dış Politikasında Bir Dış Politika Aracı Olarak Uluslararası Hukuk, Akademik Hassasiyetler Dergisi, 2014.

TEMEL Recep, İktisadi Liberalizmin Özal Dönemi Maliye Politikalarına Etkisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2017.

ULUÇ A. Vahap, Liberal – Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi, Yönetim Bilimleri Dergisi, 2014.

WENDT Alexander E., Anarşi Devletler Ne Anlıyorsa Odur: Güç Politikalarının Sosyal İnşası, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 2013.

YALÇIN H. Basri, Uluslararası Sistem ve İstikrar: Kavramsal Bir Değerlendirme, Akademik İncelemeler Dergisi, 2015.

YILMAZ İlhan, Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2006.

YURDUSEV Nuri, Analiz Seviyesi ve Analiz Birimi: Bir Ayrım Argümanı, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 2007-2008.

RAPORLAR

ÇETİNSAYA Gökhan, Tarihsel Perspektifte Türkiye – İran İlişkileri ve Nükleer Sorun, Gökhan Çetinsaya ve Talha Köse (ed.), SETA İran Dosyası, Seta Yayınları, 2006.

ÖZCAN Nihat Ali vd., Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye, TEPAV Orta Doğu Çalışmaları II, Ankara, 2007.

SINMAZ Kadriye, Ortadoğu Su Krizi ve Türkiye, İNSAMER Ortadoğu Araştırma Raporları 38, İstanbul, 2017.

İNTERNET KAYNAKLARI

TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı, Ükelere Göre Dış Ticaret,
<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4&param2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808>
(Erişim Tarihi: 05.07.2018)

